

AKİF AŞIRLI

040

16

AKT AŞKEİ

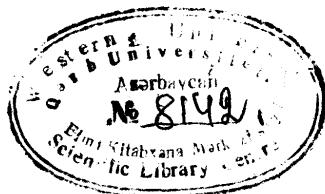
MS

Sosyalistler ö
Comünistler, proletären
növeçler, fügük hörüm
földetçilim
Küsgen müslimler
müsliksizler
Dr. FB 12
Dr. Bülent
Dr. Dr. 2009

AZƏRBAYCAN

MƏTBUATI TARİXİ

(1875-1920)

Bakı-2009
«Elm və Təhsil»

Redaktor: **Alxan Bayramoğlu**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Teymur Əhmədov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Nasir Əhmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

Vəliyev Akif Abduləzim oğlu (Aşırı)
Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)
Bakı "Elm və Təhsil", 2009 – 296 səh.

Çağdaş Azərbaycan mətbuatı möhkəm tarixi ənənələrə sövkənərək bu gün bütün çatınlıklarla birgə özünün növbəti inkişaf mərhələsini yaşayır. Akif Aşırının qələmə aldığı "Azərbaycan mətbuatı tarixi" (1875-1920)" kitabı müasir jurnalistikamızın bünövrədəsi olan tarixi mətbuatımızın tədqiqinə həsr edilib. Sonuncu dəfə "Azərbaycan mətbuatı tarixi" kitabı 1974-cü ildə çap olunması nəzərə alınsa, müəllifin qarşılaşdıığı çatınlıklar aydın görünər. Milli mətbu irsimiz barədə yazılın monoqrafiyalar, dövri mətbuatda çap olunan yazılar və müəllifin axtarışları hesabına ərsəyə gələn "Azərbaycan mətbuatı tarixi" (1875-1920)" kitabı problemin həlliə cəhd kimi dəyərləndirilməlidir. Müəllif kitabın qüsurlardan xali olduğu iddiasında deyil və bu yonda tədqiqatlarını aparmaq fikrindədir.

4603000000
N - 098 - 2009 **Qrifli nəşr**

© «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2009

Klassiklərimiz mətbuatı insanların ruhunu təzələyən səhər mehi, cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biri, dövrün aynası, xalqın görən gözü, eşidən qulağı və s. epitetlərlə təqdim və təqdir etmişlər. Doğrudan da ümummilli mədəniyyətin tərkib hissəsi olan mətbuat mənsub olduğu xalqın həyata baxışlarını, məişət və yaşayış tərzini, ictimai-mədəni proseslərə sosial-psixoloji münasibətini özündə əks etdirən, eyni zamanda onun hər hansı məsələyə münasibətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan bir vasitədir. Ona görə mətbuatın elmi-nəzəri, metodiki və təcrübə baxımdan dərki və inkişaf mərhələlərinin şəhri də diqqət mərkəzində olmuş, bu barədə şeir, məqalə və kitablar yازılmış, bir-birindən maraqlı fikirlər söylənmişdir. İş elə gətirilmişdir ki, mətbuata, onun əhəmiyyətinə dair ilk qiymət verib fikir söyləyen qələm əhli də elə şair, yaziçı və publisistlər olmuşlar. Milli mətbuat tariximizin keçdiyi yolu araşdırın, onun ümumi mənzərəsini canlandırmaga çalışmaq təşəbbüsü ilə qələmə sarılanlar da mətbuat və ədəbiyyat xadimləri olmuşlar. F.Köçərli, Ə.Ağayev, M.Şahxtaxlı, M.B.Məhəmmədzadə və başqları bu qəbildəndir. Akif Aşırı da ixtisasca tarixçi, peşəcə jurnalistdir. Onun baş redaktor kimi nəşr etdiyi "Şərq" qəzeti çağdaş media məkanında özgün yeri olan bir mətbuat orqanıdır. A.Aşırı jurnalistiklə yanaşı, tədqiqatçılıqla da məşğuldur. AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı, bir neçə kitabın müəllifidir. Ali təhsil müəssisələrimizdən birində öz peşəsi ilə bağlı mühazirələr də oxuyan A.Aşırı milli mətbuatımızın in-

kişaf yoluna dair araştırma aparmışdır.

Azərbaycan mətbuatının inkişaf yolu və nəzəri məsələlərinə dair görkəmli alımlarımızdən Ə.Şərif, Ə.Mirəhmədov, N.Axundov, M.Məmmədov, Ş.Hüseynov, M.İbrahimov, Ş.Qurbanov, A.Zeynalzadə, İ.Həbibbəyli, Ş.Vəliyev və b. qiymətli elmi əsərlər, monoqrafiya və kitablar nəşr etdirmişlər. N.Zeynalovun “Azərbaycan mətbuat tarixi” dərsliyi uzun müddət müəllim və tələbələrin istifadəsində olmuşdur. Bu əsərlər qiymətli cəhətləri ilə yanaşı, təbii olaraq bəzi ideoloji xüsusiyyətləri də özlərində əks etdirməkdədir. Ancaq dövlət müstəqilliyimizin bərpasından ötən iyirmi ilə yaxın bir müddətdə son elmi və metodiki naihiyyətləri özündə əks etdirən, hər hansı ideoloji təsirdən uzaq olan mətbuat tarixi dərsliyimiz yazılmayıb. Ona görə mövcud boşluğun doldurulmasına bu və ya başqa dərəcədə kömək edə bilən bu cür kitabların yazılması lazımlı və indilikdə faydalıdır.

Akif Aşırı mətbuataya dair fikir və mülahizələrini bu sahədə indiyə qədər yazılıb çap etdirilən elmi-tədqiqat işlərinin üzərində qurmuşdur. Bunumla yanaşı, həmin tədqiqat və dərsliklərdə olan ideoloji baxış və münasibətlərdən uzaq olmağa çalışmışdır. Nəticədə mətbuat tariximizə dair müasir baxış mövqeyini özündə əsasən əks etdirən bir kitab yaza bilmışdır. Xüsusən “Ziya” (“Ziyavi-Qafqaziyyə”). “Fyzuzat” jurnalı, Ə.Hüseynzadə, H.Vəzirov və b. haqda son dövr elmi araşdırmalarının nəticələrinə əsaslanan fikirlər gənc nəslə əvvəlki mənbələrdə olan ideoloji və bəzi elmi-tarixi təhriflərin təsiri altında düşməkdən qorunmasına kömək edə bilər.

Müəllif bəzi mətbuat orqanları, məsələn, “Şərqi-rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Açıq söz”, “Azərbaycan”, “Bəsirət” və s. təsvirçiliyə yol verib, bəziləri haqda (uşaq mətbati, satirik jurnalların əksəriyyəti və s.) ötəri məlumat versə də, 1920-ci ilə

qədərki Azərbaycan mətbuatının ümumi mənzəresi, onların istiqamətləri və ictimai fikir tariximizdəki xidmətləri haqda özünün imkanları daxilində mövcud mənbələrdən istifadə yolu ilə müəyyən təsəvvür yarada bilmışdır. Odur ki, bu kitab jurnalistika və mətbuat tarixi sahəsi ilə maraqlanan oxucu və tələbələr üçün faydalı hesab edilməlidir. Şübhə yoxdur ki, əsl mətbuat tarixi və nəzəriyyəsi mütəxəssisləri və ali məktəbdə çalışan alımların səyi ilə yaxın illərdə mükəmməl mətbuat tarixi və bu sahəyə dair dərsliklər, dərs vəsaitləri yazılaraq oxucuların istifadəsinə veriləcəkdir.

Alxan Bayramoğlu,
filologiya elmləri doktoru,
professor.
10 iyul, 2009.

Milletlərin tərəqqisində, milli şurun oyanışı və milliözünüdürk prosesində, dünya sivilizasiyasından yaranlaşmasında mətbuatın özünəməxsus yeri var. Mətbuatın cəmiyyətin bütün strukturlarına təsiri o qədər güclüdür ki, onu IV hakimiyyət kimi qiymətləndirməyə bir kimsə etiraz etmir, hətta dövlətin hakimiyyət kimi bölgüsündə onun yerini ilk sıralarda göstərirler. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları, klassik ədəbi nümunələrin yaradıcıları mətbuatı “xalqın görən gözü, eşidən qulağı, danışan dili” adlandırırlar. Azərbaycan xalqının milli dirçəliş yoluna qədəm qoyması, dövlət və dövlətçilik ideyalarının formalşaması, ictimai münasibətlərə hazırlanmasında milli mətbuatın rolü böyük və əvəz olunmazdır. Məlum faktdır ki, mətbuat tariximizin başlangıcı ictimai-milli şurumuzun inkişaf tarixi ilə üst-üstə düşür. Çünkü bu şurun yaradıcısı, onun altqrumu milli mətbuat nümunələridir.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada baş verən proseslər, Rusiya imperiyasının daxilindəki hadisələr Azərbaycandan da yan ötmədi. İmperiya daxilindəki xalqların həyatında milli-mənəvi oyanış prosesi baş qaldırdı. Rusiya və İran tərəfindən iki dəfə parçalanan Azərbaycanda Abbasqulu Ağə Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi, Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları, M.Şahṭaxlı, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, S.M.Qəniżadə kimi ziyalılar xalqın milli mövcudluğunu hifz etməyə çalışdı.

Şimali Azərbaycanın Rusyanın tərkibində olması nəticəsinde çar hakimiyyəti öz müstəmləkəcilik siyasetini həyata keçirmək üçün təbligat vasitəsinə ehtiyac duydu və Tiflisdə rus dilində ilk mətbu orqan olan “Tiflisskiy vedomostı” qəzətini 1828-ci ildə nəşr etdi. Bu mətbu orqanın səhifələrində Azə-

baycanla əlaqəli materiallar dərc olunub. “Abbasabad mühəsirəsinin tarixi”, “Müasir tarix. Azərbaycan vilayətinin həbi vəziyyəti haqqında”, “Qarabağ əyalətinə tarixi baxış”, “Car və Balakən vilayətlərinə səyahət” başlığı ilə çap olunan məqalələrdə rus imperiyası sanki Azərbaycanı yenidən öyrənirdi. Qəzətdə Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı folklor nümunələri, yazılı ədəbiyyati barəsində də qeydlər var. “Tiflisskiy vedomostı”nın bizim üçün əhəmiyyəti ondadır ki, Abbasqulu Ağə Bakıxanovun qəzətdə tərcümə əsərləri çap olunub. Bakıxanovun “Dərbəndnamə” əsərinin tərcüməsi haqqında qəzet qeyd edirdi: “Lazımı mənbələrin tərcüməsi Qafqazın bu tərəfinin tarixini yeni dünyaya yayır”.

“Tiflisskiy vedomostı”nın imperiyanın tərkibində olan üç millətin, gürcü, erməni və Azərbaycan türklərinin dillərində əlavəsi nəşr olunurdu. 1829-cu ildə gürcü, 1930-cu ildə erməni və nehayət, 1832-ci ildə Azərbaycan türkçəsində əlavələr buraxıldı. Azərbaycan türkçəsində qəzətin adı “Tiflis əxbarı” idi. Hələlik heç bir nüsxəsi aşkarlanmayan “Tiflis əxbarı” haqqında yalnız arxiv sənədləri haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Mətbuat tariximizin ilk mərhələsində nəşr olunan mətbu orqanlar kimi “Tiflis əxbarı”nın da abunəçilərinin sayı az idi. Quba komendantı Gimbut 1832-ci ildə yazdığı məktubda qəzətin 30 abunəçisi olduğunu yazır, Bakı komendantı isə abunəçi azlığından şikayətlənirdi.

“Tiflis əxbarı”nın ilk sayı Azərbaycan türkçəsində 1832-ci ilin yanvarında işıq üzü görmüşdü. Qəzətin programını özündə ehtiva edən sənədlərin birində deyilir: “Bu il yanvarın 1-dən Tiflisdə aşağıdakı şərtlərlə tatar dilində (Azərbaycan dilində - red.) qəzet buraxılacaqdır: 1. Qəzet həftədə bir dəfə çıxacaqdır. 2. Rusca nəşrində olduğu kimi tatar qəzətinin də illik abu-

nə haqqı gümüş pulla 8 manat, yarım illik isə 5 manatdır. 3. Nömrələrin vaxtında çıxmasına və abunəçilərə müntəzəm çatdırılmasına nəzarət qəzetiñ baş redaktoru, saray müşaviri Sankovskiyə tapşırıldı. Qəzet almaq istəyənlər ona ya şəxsən, ya da yerli hökumət vasitəsilə müraciət edə bilərdilər.

Bu sənəddən göründüyü kimi “Tiflis əxbarı” qəzeti “Tiflisskiy vedomostı”nın əlavəsi olduğu üçün onun redaktoru saray müşaviri Sankovski idi. 1798-ci ildə anadan olan P.S.Sankovski təhsilini xaricdə almışdı. Bir neçə xarici dil bilirdi. O, 1823-cü ildə Tiflisə gəlmış, Qafqaz baş hakiminin dəftərxanasında çalışmışdı. 1827-ci ildə Sankovski Qafqaz baş hakimi Paskeviçin yanında xüsuslu tapşırıqlar üzrə memur işleyib. Nəşrə başlayan “Tiflisskiy vedomostı” qəzetiñ redaktoru teyin olunub.

“Tiflis əxbarı”nın materiallarını Mirzə Əpriəm Yenikolopov redakte edirdi. O, şərq dillərini bilirdi.

Arxiv materiallarından bəlli olur ki, “Tiflis əxbarı”nın Azərbaycan dilində olan variantı farsca nəşri bağlandıqdan sonra çap olunub. Paskeviçdən sonra Qafqazın baş hakimi olan baron Rozenin 1831-ci ilin dekabr ayının 30-da maarif naziri Livenə yazdığı məktubdan bu, bəlli olur. Rozen yazırkı ki, məndən əvvəl burada fars dilində “Tiflisskiy vedomostı” qəzeti nəşr olunmuş, abunə azlığından qəzet bağlanmışdır. ...Fars dili nəinki bize mənsub olan və tatarlar (Azərbaycan türkləri - red.) yaşayan Zaqafqaziya ölkəsində, hətta Azərbaycanın özündə də az yayılıbdır. Həmin nəşrdən gözlənilən fayda məni, onu bərpa etmək zərurətinə inandırdı, lakin fars dilində yox... tatar dilində”. Baron Rozen maarif nazirinin nəzərinə çatdırırkı ki, azərbaycanca çap olunacaq “Tiflis əxbarı” farsca çıxmış qəzetiñ məzmununa müvafiq materiallar verəcəkdir. Məqalələrin məzmunu isə bu şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

1. Dövlət tərəfindən Zaqafqaziya müsəlmanlarına verilən yüksək mükafatlar haqqında məlumatlar. 2. Asiyalılar üçün anlaşılıq və maraqlı olan xarici və daxili yeniliklər. 3. Yerli əhalili arasında Avropa təhsilinə, sənayesinə rəğbət oyadan müxtəlif materiallar.

“Tiflis əxbarı” təkcə Zaqafqaziyada deyil, İranda və Türkiyədə də oxuyurdular. Vərəqə şəklində həftənin çərşənbə günləri çıxan bu qəzətdə Abbasqulu ağa Bakıxanov da fəaliyyət göstərdi. O, Sankovskinin “məişət, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət” məsələləri üzrə məsləhətçisi idi. A.Bakıxanov şərq xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, fars, rus, ərəb dillərinin mükəmməl bilicisi kimi Qafqaz baş əmirliyinin diqqətində idi. Akademik Fuad Qasimzadə “Tiflis əxbarı”nın Qubada əhali arasında yayılmasında A.Bakıxanovun iştirak etdiyini yazar.

“Tiflisskiy vedomostı”nın həm rus, həm də yerli dillərdə çıxan əlavələri ciddi senzura nəzarətində çap olunur, hərbi orqan onları daim diqqətdə saxlayırdı.

“Tiflis əxbarı”nın bir neçə nömrəsi çıxdıqdan sonra onun nəşri dövlət tərəfindən bağlanılıb. Doqquz il sonra, yəni 1841-ci ildə “Zaqafqazskiy vestnik” qəzeti işıq üzü gördü. Rusyanın Qafqaz əmirliyi bu qəzetiñ də yerli dillərdə nəşrinin vacibliyini nəzərə almışdı. “Zaqafqazskiy vestnik”ın Azərbaycan dilində nəşr olunan vərəqi “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” adlanırdı və o, 1845-ci ildə işıq üzü gördü.

“Qafqazın bu tərəfinin xəbəri”nın ilk sayını tədqiqatçı A.Z.Abramişvili arxivdən aşkarlayaraq, foto-sürətini çap etmişdi. Bu vərəqə-qəzət təxminən 4 il yarımla çap olunmuş və yerli çar hökumətinin qərarı ilə ləğv edilmişdir. Burada əsasən dövlətin rəsmi əmr və sərəncamları, əhali üçün qəza məhkəmələrinin qərarları, girov qoyulmuş evlər, dükənlər barəsində

məlumatlar öz əksini tapırdı. Mövzulardan göründüyü kimi “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” də çarizmin Qafqazda, məxsusi olaraq Azərbaycanda yeritdiyi siyaseti xalqa çatdırır, müstəmləkəçilik məqsədləri daşıyırırdı. Qraf Paskeviçin maarif nazirinə göndərdiyi bir təliqədə qəzet-vərəqənin siyasi məzmunu aydın görsənir: “Bu iş lazımlı məlumatı və mədəni xalqların fikirlərini əhali arasında yaymaqla burada çox yayılan yalanları və zərərlər şayıəleri aradan qaldırmağa imkan yaradacaq və bu nöqtəyi-nəzərdən bizim üçün faydalı olacaqdır”.

Azərbaycan milli mətbuat tariximizin araşdırıcılarının haqqı qənaəti ondan ibarətdir ki, “Tiflisskiy vedomostı” və “Zaqafqazskiy vestnik”in əlavələri olan bu vərəqə-qəzətləri milli mətbuatımızın bünövrəsi kimi götürmək olmaz. Çünkü “Tiflis əxbarı”, yaxud “Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri” müstəqil nəşrlər deyil. M.F.Axundov və A.Bakıxanovun bu qəzətlərlə əlaqəsi barəsində məlumatlar olsa da, onların fəaliyyətləri əməkdaşlıq çərçivəsindən kənara çıxmayıb. Bu əlavələr yalnız çar orqanlarının, strukturlarının rəsmi informasiyalarını dərc edirdi ki, bu da müstəqil Azərbaycan jurnalistikasının formallaşmasına xidmət hesab edilə bilməz. Ən əsası isə ondan ibarətdir ki, bu qəzet-vərəqələrin nə məzmunu, nə poliqrafiq bazası və nə də onun işinə rehbərlik edənlərin heç biri Azərbaycan həyatı ilə bağlı deyildi.

Azərbaycan milli mətbuatı 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi-nın yaratdığı “Əkinçi” qəzeti ilə başlayır. “Əkinçi”nin meydanı çıxması bir neçə cəhətdən əlamətdar idi. Azərbaycan jurnalistikası tarixində ilk dəfə olaraq Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi”nin timsalında mətbuata kütləvi informasiya vasitəsi, məarifçiliyin əsası, ictimai-siyasi şüurun formallaşması faktı kimi yanaşdı. “Hər bir vilayətin qəzeti gərk o vilayətin aynası ol-

sun”, “yaxşı-yamanlığı aşkar eləsin”, “xalqın hər bir dərdi və xahişi o qəzətdə çap olunsun ki, o qəzətə baxan xalqı aynada görən kimi görsün” kimi dərin mənalı fikirlər çağdaş mətbuatımızın da əsas prinsipləri olaraq qalmaqdadır. “Əkinçi” nəşri ilə Azərbaycanda jurnalistika sistemini və nəslini formalaşdırıldı, peşə prinsirlərini yaratdı, Azərbaycan dilini rəsmi statusda öz fəaliyyətinin əsasına çevirdi. Maarifçilik ideyasının daşıycısı olan bu qəzet milli təfəkkürlü ziyahılar nəslinin yetişməsində böyük tarixi xidmətlər göstərdi. Milli mətbuat tariximizin “Əkinçi”nin nəşri ilə bağlanması tarixi reallıqları özündə əks etdirir.

“Əkinçi” özündən sonra bir sıra milli mətbü nümunələrin nəşrinə cıqır açdı. Ünsizadə qardaşlarının yaratdıqları “Ziya” (“Ziyavi-Qafqaziyyə”), “Kəşkül” kimi nəşrlər “Əkinçi” ənənələrindən bəhrələnərək mətbuatın inkişafına təkan oldu. Sovet dövrünün araşdırıcıları ideoloji yöndən bu qəzet və dərgiyə yanaşaraq obyektivlikdən kənar fikirlərə rəvac vermişlər. Ancaq Ünsizadələrin nəşr etdiyi mətbü orqanlar islam birliliyi ideyasının tərəfdarı olması ilə yanaşı xalqın maariflənməsinə, Avropanın elmi yenilikləri ilə oxucuların tanışlığına, ədəbiyyata yeni baxışın formallaşmasına əsaslar yaratdı, mətbəəçilik işi quruldu.

1903-cü ildə “Şərqi-rus”un fəaliyyətə başlaması, ətrafına demokratik dünyagörüşlü qələm sahiblərini, məxsusi olaraq Cəlil Məmmədquluzadəni, Ömrə Faiq Nemanzadəni, M.Ə.Sabiri, A.Şehhəti, F.Köçərlini ətrafına cəm etməklə dövrün yeni jurnalist nəslini yetişdirdi, “Molla Nəsrəddin”in intişarına müyyəyen hazırlıq işləri gördü.

“Həyat”ın, “İrşad”ın, “Fyuzat”ın nəşri milli ideologiyanın, dövlətçilik təfəkkürünün formallaşmasına, insan hüquqlarının

qorunmasına, azad sözün inkişafına xidmət etdi. “Türkleşmək, İslamlamışmaq, Avropalaşmaq” şurəsini əsas ideya-siyasi istiqamətləri kimi qəbul edən, Avropanın inkişaf qanunlarını cəmiyyətə aşlayan bu tip mətbü nümunələr ideya şəklində olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin timsalında dövlət quruluşunun siyasi, fəlsəfi cizgilərini yaratdılar. “Molla Nəsrəddin” xalq ruhunu, demokratiyani və xalqın daxili mənəvi dünyasını özündə əks etdirirdi, “Fyzusat” milli varlığın, türkçülüğün rəmzi, əsas təbliğat vasitəsi idi.

1915-ci ildə nəşrə başlayan “Açıq söz” milli kimliyin, istiqalılm, cümhuriyyətliyin tecəssümü kimi ortaya çıxıb, xalqın siyasi hüquqlarının təminininin vacibliyini irəli sürdü. Özündən əvvəlki mətbü orqanlar xalqın tərəqqi və nicatını mədəni, elmi, mənəvi və iqtisadi inkişafda görürdüsə, “Açıq söz” bu sıraya xalqın siyasi hüquqlarını da əlavə etdi.

1917-ci ilin sonunda Romanovlar sülaləsinin çöküşü və Rusiyada baş verən gərgin herbi-siyasi vəziyyət, 1918-ci ildə Zaqafqaziyada Seymin yaranması və parçalanması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanı, Bakıda bolşeviklərin hakimiyəti qan hesabına əldə etməsi və Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru azadlıq savaşının uğurla nəticələnməsi “Azərbaycan”ı yaradı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyəti dövründə mətbuat, söz azadlığı bərqərər oldu, təkrarolunmaz, özünəməxsus nəşrlər yarandı, mətbəəçilik inkişaf etdi və fikir plüarizmi formalasdı.

Azərbaycan mətbuat tariximizin ilk monoqrafik araşdırıcısı, ictimai-milli şurun inkişafında mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirən Mirzə Bala Məhəmmədzadə olmuşdur. Mətbuatın xalqın həyatındaki əvəzsiz rolü barəsində M.Məhəmməd-

zadə “Milli Azərbaycan Hərəkatı” kitabında yazır: “Damişdiyi lisanda ilk qəzetə malik cəmiyyət bir milliyət ikən milli olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat ənənəsinə malik olan bir xalq isə artıq təəssüs etmiş bir millətdir”. Millətin formalasmasını mətbuatla bağlayan müəllif 1921-ci ildə qələmə aldığı “Azərbaycan türk mətbuatı. (1875-ci ildən 1921-ci ilə qədərki mətbuatımız)” adlı tədqiqatında müxtəlif illərdə nəşr olunan mətbü orqanların səlnaməsini yaradıb.

1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində anadan olan M.Məhəmmədzadə Müsavat Partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının fəal iştirakçısı olub. 1920-ci il inqilabından sonra gizlin fəaliyyət göstərən Milli Müqavimət Komitəsinin sədri kimi 1923-cü ilə qədər fəaliyyət göstərib, təqiblərdən yaxa qurtararaq 1924-cü ildə İran və Türkiyəyə mühacirət edib. 1955-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavat Partiyasının sədri seçilib, 1969-cu ildə İstanbulda dəyərişib.

M.B.Məhəmmədzadə “Azərbaycanda türk mətbuatı” əsərindən əvvəl 1918-ci ildə “İki inqilab arasında” adlı bir kitab nəşr etdirmişdi. Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğluunun fikrincə, bu kitab Mirzəbalanın bir növ “Azərbaycan türk mətbuatı” əsərinə hazırlıq idi. Müəllif iki inqilab dedikdə, 1905-ci il inqilabı ilə 1917-ci il inqilabı arasındaki 12 illik bir dövrü nəzərdə tutur və bu zaman kəsiyində Azərbaycan xalqının ictimai-milli şururunda, mədəni həyatında, siyasi təfəkküründə baş verən inkişaf proseslərinə nəzər salır.

“İki inqilab arasında” əsərindən sonra qələmə alıb, 1922-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan türk mətbuatı” əsərində M.Məhəmmədzadə istiqlal mücadiləsində və millətin həyatında mətbuatı “yedinci” deyil, bəlkə də birinci təsisat he-

sab edir və 91 qəzet haqqında bibliografik məlumatlar verir. Mətbuat tariximizin araşdırılması üçün qiymətli məxəz olan “Azərbaycan türk mətbuati” əsəri A.Bayramoğlunun translate-rasiyası, ön söz, lügət və qeydləri ilə birləşə Bakı Universiteti nəşriyyatı tərəfindən 2004-cü ildə nəşr edilib.

Nəriman Zeynalovun 1974-cü ildə çap etdirdiyi iki hissəli “Azərbaycan mətbuati tarixi” kitabı universitetin jurnalistika fakültəsinin tələbələri, həmçinin mətbuat tariximizi öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuş yeganə dərslikdir. Ali məktəblərdə jurnalist təhsili alan tələbələr indi də bu kitabda əksini tapan məlumatlardan yararlanırlar. Kitabçalar şəklində çap olunan bu əsər dövrün tələbinə uyğun ideoloji nöqtəyi-nəzərdən, marksizm-leninizm metodologiyasına əsaslanaraq qələmə alındığından müasir tələblərə uyğun deyil. “Həyat”, “Irşad”, “Fyuzat” kimi milli mövqelərin tribunası olan mətbu orqanlar “burjuə mətbuati” möhürü ilə ciddi, obyektiv tədqiqatdan keñarda qalıb, “Ziya” (“Ziyavi-Qafqaziyyə”), “Şərqi-rus” kimi qəzetlər, “Kəşkül” jurnalı “məhdud görüşlərin daşıyıcıları” kimi təqdim olunub. Bu kitab qələmə alınan zaman məxəz kimi N.Zeynalovun “Azərbaycan mətbuati tarixi” kitabından istifadə edilib, bəzi faktlar ideoloji kölgədən çıxarılib, jurnalistikanın təhqiqat və obyektivlik prinsipləri qorunub-saxlanılıb. Filologiya elmləri doktoru Ağarefi Zeynalzadənin “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilən “Azərbaycan mətbuati və çar senzurası. (1850-1905-ci illər)” monoqrafiyası mətbuat tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Kitabda Azərbaycan mətbuati və senzura münasibətləri arxiv sənədləri əsasında elmi-tədqiqata cəlb edilib, kifayət qədər dolğun faktlar aşkarlanıb. Həşim bəy Vəzirovun yaratdığı mətbu orqanların tədqiqi baxımdan da A.Zeynalzadənin böyük xidmətləri var.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədovun müxtəlif illərdə qələmə aldığı “Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqiqlər”, “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” kitabları, monoqrafiyaları elmi təhlil baxımından bu gün də öz elmi dəyərini qoruyub saxlayır. Müəllif kitab üzərində işləyən zaman Ə.Mirəhmədovun əsərlərindən, tədqiqat materiallarından əsas mənbə kimi yararlanıb.

Azərbaycan mətbuati tarixinin məhsuldar araşdırıcısı, jurnalistikamızın ağsaqqalı, professor Şirməmməd Hüseynovun 2007-ci ildə “Çənlibel” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan “Mətbu ırsimizdən səhifələr”, “Müstəqilliye gedən yol. Biz hara gedirik?” kitabları və müxtəlif dövri mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi məqalələr bu kitabın əsas faktoloji-elmi mənbələri sırasındadır.

Əsərdə filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyevin “Fyuzat” ədəbi məktəbi” kitabından və “525-ci qəzet” in sehifələrində “Irşad” qəzetinin tarixi, ideya-siyasi istiqaməti ilə bağlı çap etdirdiyi “Azərbaycan mətbuatının yol göstərəni” silsilə yazılarından istifadə olunub.

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun müxtəlif illərdə nəşr etdiyi “Şamaxı və maarisçilik” (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit. Bakı, 1977), “M.Ə.Sabir mətbuatda” (Bakı-2006), “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat” kitabları, bir sıra kütülevi informasiya vasitəsində işıq üzü görən məqalələri də əhatə dairəsinə, məlumat zənginliyinə görə seçilir. A.Bayramoğlunun elmi yaradıcılığı kitabın əsas mənbələri sırasındadır.

Professor Şamil Qurbanovun “Ömrün fikir dünyası” (Bakı. 1991), “Ömər Faiq Nemanzadə” (“Gənclik” nəşriyyatı. 1992)

kitablarında da mətbuat tariximizin ayrı-ayrı nümunələri tədqiqata cəlb olunub, dövrün qüdrətli qələm sahibi Ömer Faiq Nəmanzadənin həyatı, şəxsiyyəti, "Qeyrət" mətbəəsindəki fəaliyyəti və mətblü irsi araşdırılıb.

Filogiyya elmləri namizədi Ofeliya Bayramlı Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu ırsinin tədqiqinə xeyli zəhmət sərf etmiş, "Fyuzat" dərgisinin bütün sayını əreb qrafikasından latin əlifbasına çevirərək geniş oxucu kütłəsinin ixtiyarına vermişdi. Məhsuldar tədqiqatçı müasir oxucuda bu dərgi barəsində bitkin fikir formalşdırıb, türkçülük və millətçilik hərəkatının bədii-fəlsəfi mahiyyətini onlara aşayıb.

“Molla Nəsrəddin” in 1910-cu ilə qədərki nəşri Elmira Kəzimova, Əliheydər Hüseynov, Turan Həsənzadənin transliterasiyası ilə yenidən çap olunmuşdur ki, bu da jurnalın yaradıcılıq istiqamətlərinin, toxunduğu mövzuların öyrənilməsi baxımindan ilk mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

Cumhuriyyet dövrü mətbuatının tədqiqatçılarından İslam Ağayevin, Asif Rüstəmlinin araşdırması, monoqrafiyaları da kitabın işlənilməsində xeyli sayıda faktoloji materiallar verib.

“Azərbaycan” qəzetinin 2008-ci ildə 90 illiyi ilə bağlı keçirilən toplantılar və elmi-praktik konfransın materialları əsasında çap olunmuş “Azərbaycan-90” kitabı da elmi yeniliklər ilə zəngindir. 2003-cü ildə iki cilddə nəşr olunan “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” ensiklopediyası da müəllifin nəzərə aldığı əsas mənbələrdəndir.

"Azərbaycan mətbuatı tarixinin" yeni biçimdə işlənilməsin-de xatirə və memuar ədəbiyyatından da istifadə olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin, A.Şaiqin, Ö.F.Nemanzadənin, M.S.Ordubadinin dövrü mətbuat haqqında, ayrı-ayrı publisistlər, ədib və yazıçılar barəsində qələmə aldıqları xatirələrdə də

mətbü ırsın araşdırılması üçün maraqlı faktlar mövcuddur. Həsən bəy Zərdabinin xanımı Hənişə xanım Abayevanın çap olunmuş xatırəsi, Fərhad Ağazadənin 1926-cı ildə "Komunist" qəzeti tərəfindən nəşr etdiirdiyi "Əkinçi" adlı kitabçası bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Mətbuat sferasına aid olan mətbəəçilik işi də diqqətdən kənarda saxlanılmamış, müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərən “Qeyrət”, “Orucov qardaşları”, “Kaspi”, “Açıq söz”, “Səda” kimi mətbəələrin tarixi, çap etdirdiyi nəşrlər də kitabda yiğacam şəkildə eksini tapmışdır.

Azərbaycan mətbuatı tarixinin dövriləşməsi problemi de in-diyyə qədər elmi içtimaiyyətin diqqətindədir. Bəzi tədqiqatçıları fikrincə, Azərbaycan mətbuat tarixi üç mərhələyə bölünür. Birinci dövr “Əkinçi” ilə başlayır və 1920-ci ilə qədər zaman kəsiyini əhatə edir. Azərbaycanın sovetləşməsi ilə ikinci dövr başlanır və yeni tipli sovet jurnalistika məktəbi yaranır, mətbuatda yeni texnologiyalardan istifadəyə edilir. Bu mərhələ 1990-cı ilə qədər davam edir. Üçüncü dövr isə çağdaş jurnalistika sferasını özündə birləşdirir. Zənnimizcə, bu dövrləşmedə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycan jurnalistikasının məxsusi mərhələsi kimi qəbul olunmalıdır. Çünkü 23 aylıq zaman kəsiyində Azərbaycan mətbuatı tarixinde fikir plüralizminin yaranması, ayrı-ayrı ideologiyaların daşıyıcısı olan mətbu organlarının fəaliyyəti, “Mətbuat haqqında nizamnamə”nin qəbulu kimi müterəqqi ideyaların həyata keçirilməsi ayrıca bir dövrü özündə ehtiva edir.

Mətbuat tariximizin dövrləşmə konsepsiyasına daha dəqiq və geniş yanaşmanı BDU-nun tarix və ideoloji iş metodları kafedrasının tədris programında görmək mümkündür. Beş məhələdən ibarət olan mətbuat tarixinin xronoloji sırası bu:

şəkildə müəyyənləşdirilib:

1. “Əkinçi” yə qədərki hazırlanmış dövrü.
 2. Azərbaycan milli mətbuatının və jurnalistika sisteminin yaranması (1875-1917)
 3. AXC dövrü mətbati və jurnalistikası (1918-1920)
 4. Sovet dövrü Azərbaycan jurnalistikası (1920-1991)
 5. Müasir Azərbaycan jurnalistikası (1991 - hazırkı dövrədək)

Kitabı hazırlayan zaman müəllif müəyyən olunmuş bu xronoloji ardıcılılığı izləməyə çalışıb.

Müəllifin qarşısına qoymuş olduğu ən mühüm məsələ Azərbaycan mətbuat tarixinin iki mərhələsini, yəni 1875-ci ildən 1918-ci ilədək və Cümhuriyyət dövrünü əhatə edən mətbu orqanların ideya-siyasi istiqamətləri, yaradıcı heyəti və nəşri barəsində oxucuda ilkin və yiğcam fikir formalaşdırmaqdır. Bu prinsip əsas götürülərək obyektiv yanaşma tərzi ilə faktlar sistemləşdirilib, ayrı-ayrı mətbu orqanların ideoloji istiqamətləri müəyyənləşdirilib və milli jurnalistikamızın tarixi inkişaf prosesi aradığlıqla izlənilib. Müəllif kitabın qüsurlardan xali olduğu iddiasında deyil.

ب ایشور فاقله ولاتیک باد که شرمنه هر کس اعلام نامدار و مکتوبات کودن را خواهش ایسه گایی پلی
رسون و بخانوتی آلت خواهست ایدن کل راهیزیک بخداوده ذکر اولان قیمتی لایسر غازی بسرازیک اردی
ن و ساکن المهدق برای بازب معلوم الیسوون و بخانوتی چاب الیور باد که غمانه زنک ملدی حسن ملدی

ایک-اندروول یعنی کورسی آخالینغ غربی لیزار-لوفرو
فوتاپس قبه تنجیوان سوچم داروان شہری ذرا
و مذکور الالکون سوای برازیشی حصہ حلب
تھا۔ اس کے علاوہ دیگر ایک-اندروول یعنی کوچیں کندلیکہ سب اول رک
پر درخواست کیجیہ جو اپنے تباہی پر دعویٰ جعلی است کہ
کہ بننا ملائم قابض شبل و دل بر نیہ دفعہ جا ب

قسم تجارت شهادت نامه های فنی رسمیت ایجاد
اکنون سنه ۵۵ اوجمی سنه ۴ درجه میان
فناوری های فنی فناوری های فنی

وعلی شورلیده ۵۰ کوکی آمالاسیخ غریزی کشید
تغییرلی سرمه و ادوان شورلیده ۵۰ مقدار کوکریدن
پس از خوشبو کردن دهنده ایستاده کنید

وَمِنْهُمْ مَنْ يَرْجُو أَنْ يُنْهَا إِلَيْهِ الْأَنْوَارُ
كَمْ كَانَتْ مُسْكُنًا لِلْمُرْسَلِينَ

Azərbaycanda dövrü mətbuatın yaranması. “Əkinçi” qəzeti”

XIX yüzilliyin 50-60-ci illəri Azərbaycanda feodal üsul-idarisinin süquta uğradığı və yeni kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Rusiyada təhkimçilik, Azərbaycanda isə feodal münasibətlər məhsuldar qüvvələrin, kapitalizmin inkişafına böyük əngel idi. 1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvi burada kapitalizmin inkişafına əlverişli şərait yaratdı. 1864-cü ildə Gürcüstanda təhkimçilik hüququnun ləgvindən sonra, daha dəqiq, 1870-ci ildə Azərbaycanda da kəndlə islahatları həyata keçirmək üçün əsasnamə imzalandı. Əslində bu əsasnamədə yeni bir şey yox idi və o, 1847-ci il əsasnaməsi ilə eyniyyət təşkil edirdi. Fərqlilik isə ondan ibarət idi ki, kəndlilərin asılılığı azaldılır, hər 15 yaşa çatmış şəxsə 5 desyatın torpaq verilirdi. Əslində əsasnamənin icrası zamanı torpağı 5 desyatından aşağı olanlara əlavə torpaq verilmədi, kəndlinin yaşayış binasının, təsərrüfat tikililərinin sahəsi də pay torpaqlarına daxil edildi. Kəndlilərdən yiğilacaq vergilər də əvvəlki əsasnamədə nəzərdə tutulduğu kimi qaldı. Torpaq islahatları ilə yanaşı, Azərbaycanın bölgələrində məhkəmə, şəhər və inzibati idarə islahatları da həyata keçirilmişdi. Formal şəkildə aparılan bu dəyişikliklər feodal istehsal münasibətlərinin kapitalist münasibətləri ilə əvəzlənməsindən doğurdu. Qafqazdakı ali hakimiyət burada çar canişinlərinin əlində cəmlənmişdi. Quberniyalar bütün mülki və hərbi hakimiyətə sahib olan qubernatorlar idarə edirdilər. Quberniyalar isə qəzalara bölündürdü. Keçirilən bu islahatların əsas məqsədi çarızmin Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkəçiliyi möhkəmlətməkdən ibarət idi. İnzibati-ərazi bölgüləri yaradılarkən

bu və ya digər daxil edilən əhalinin milli tərkibi, onun tarixi-dini ənənələri nəzərə alınmadı.

Bu islahatların yarımcıq, formalizm xatırınə keçməsinə bax-mayaraq məhsuldar qüvvələrin və kapitalizmin önə çıxmazı, inkişafi üçün az da olsa imkanlar yarandı. İqtisadiyyatı, sənayesi Rusiya bazarları ilə formallaşan Azərbaycanda kənd təsərrüfatının, sənayenin tərəqqisi ləng olsa da inkişafa meyilləndi.

1860-ci illərdən sonra neft sənayesinin mərkəzi olan Bakıda yeni istehsal münasibətləri, kapital axını gücləndi. Bu müddət-də neftverən torpaqların icarədarları arasında Azərbaycan burjuaziyasının yeganə nümayəndəsi Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi.

Neftə olan tələbat və Bakının enerji qaynaqları neft sənaye-sinə rus və xarici kapitalın axımına səbəb oldu. 1879-cu ildə “Nobel qardaşları” şirkəti, Rotşildin simasında fransız kapitalı nüfuz etdi. Daha sonra digər xarici ölkələrin nümayəndələri də Bakı neft sənayesində mövqə savaşına başladılar. İstehsalın sü-rətlə artması sənayecilərə külli miqdarda qazanc gətirdi. Az vaxtda Bakıda onlarla neft sənayesi meydana çıxdı ki, onların arasında azərbaycanlı sahibkarlardan H.Z.Tağıyev, Musa Na-ğiyev, Murtuza Muxtarov, Ş.Əsədullayeva və başqları var idi.

Kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətdə baş verən mütərəqqi də-yişikliklər Azərbaycanın müxtəlif bölgələri arasında iqtisadi birliyin təməlini möhkəmləndirdi, xalqın dili, mədəniyyəti ön plana çıxdı və Azərbaycan xalqı burjua milləti kimi formallaş-mağşa başladı. Burjua millətinin yaranması azərbaycanlıların həyatında mühüm tarxi hadisə idi. Bu, azərbaycanlıların milli şürünün formallaşmasına səbəb oldu. Milli şürünün formallaş-ması isə müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizə üçün çox vacib idi.

Şimali Azərbaycanın da daxil olduğu Rusiya imperiyasının tərkibində müstəmləkə əsarətində müxtəlif xalqlar və millətlər yaşayırdılar. Çarizm imperiyasına daxil etdiyi millətlərin baş qaldırmasına, öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmasına mane olurdu, “parçala, hökm sür” siyasetini həyata keçirirdi. Xalqları əsarət altında saxlamaq üçün çarizm onları dini xurafat içində saxlamağa, savadlanmasına mane olmağa çalışır, ruslaşdırma siyasəti həyata keçirirdi. Çarizm yerlərdə müstəmləkə zülmünə qarşı hər hansı etirazı qan içində boğurdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan milli burjuaziyası, xalqın qabaqcıl nümayəndələri xalqı savadlandırmaq, gözünü açmaq, maarifləndirmək üçün əllərindən gələni edirdilər.

Kövrək addımlarını atan Azərbaycan milli burjuaziyasının və dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinin səyi ilə XIX əsrin ikinci yarısında maarif inkişaf etməyə başladı. Təhsil sahəsində bəzi dəyişikliklər həyata keçirildi. Məktəblərdə ana dilinin tədrisinin həyata keçirilməsində M.F.Axundovun, Səid Ünsizadənin, S.Ə.Şirvanının xidmətləri danılmazdı. S.Ünsizadənin Şamaxıda açdığı məktəbdə şəriətlə yanaşı, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, islam dininin tarixi, həmçinin rus və ana dili tədris olundu.

Maarifçiliyin geniş intişiə tapmasında bu şəxsiyyətlərə yanaşı, görkəmli maarif xadimləri Məhəmməd Tağı Sidqi, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, S.M.Qənizadənin xidmətləri böyükdür. Azərbaycan maarifçilər nəslinin nümayəndələri olan bu şəxsiyyətlər xalqın savadlanması, dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış olmaları üçün mətbu orqanın imkanlarını yaxşı anlayırdılar. Məhz buna görə də onlar anadilli mətbu orqan yaratmaq üçün fəaliyyətə keçdilər. Bütün çətinliklərə baxmayaraq bu işə Həsən bəy Zərdabi başladı.

Bu dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının ən mühüm amillərindən biri mətbuatın yaranması oldu.

Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) 1837-ci ildə Göyçay qəzasının Zərdab kəndində doğulub. Bu böyük mütəfəkkirin doğum tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var və yaxın zamanlaradək Zərdabinin 1842-ci ildə anadan olması elmi-tədqiqat materiallarının əksini tapırdı. Lakin Həsən bəyin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikova (Abayeva) öz xatirələrində Zərdabinin doğum tarixini 1837-ci ilin noyabr ayının 12-də olduğunu yazar.

Həsən bəyin babası Rəhim bəy və atası Səlim bəy mülkədar sıfının mənsub idilər və şeirə, poeziyaya həvəs göstərirdilər. Evlərindəki qonaqlıq məclislərinə daim şairlərinə gəldiyi haqqda Hənifə xanım Abayeva Həsən bəyə istinadən öz xatirələrində qeyd edir.

Həsən bəy 7-8 yaşlarında Şamaxıda rus dilində olan şəhər məktebinə gedir, təhsilini əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra Tiflis gimnaziyasına daxil olur. 1861-ci ildə Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyətlə bitirərək hökumət hesabına Moskva universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində təhsilini davam etdirir. Moskvada Həsən bəy Zərdabi dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış olur, ziyalılarla ünsiyyət qurur və özünün növbəti kadillik mərhələsini yaşayır.

1865-ci ildə Moskva Universitetini elmlər namizədi diplomu ilə başa vuran Zərdabinin qarşısında gözəl perspektivlər açılır. Onu universitetin rektoru S.M.Solovyovun ailisi də yaxşı tanıyr və böyük hörmətlə qəbul edir. Bu barədə Hənifə xanım Abayeva xatirələrində yazar: “Solovyov Şerqlə, xüsusən də islamla çox maraqlanırdı. Onun ailəsində Həsən bəyin Qafqaz, bu diyarın adət-ənənələri, əxlaqi barəsindəki söhbətlərə məraqla qulaq asırdılar. Solovyov tez-tez Həsən bəyin islamla

bağlı məsələlərə dair izahatlarını dirləyir, eşitdiklərinin çoxunu qeyd edirdi. Daim Solovyovun evində olan Həsən bəy onun qızını həqiqi məhəbbətlə sevirdi. Bu məsələdə qızın da münasibəti eyni dərəcədə həqiqi və ciddi idi. Lakin Həsən bəy yaxşı bilirdi ki, əgər o, ali təhsil almış ilk müsəlman xristian qızına evlənsə, xalq həm özündən, həm də xanımından birdəfəlik üz döndərər. Ona görə də Həsən bəy ürəkdən sevdiyi qızla nikaha girmekdən imtina etdi və təhsilini başa vuran kimi doğma xalqına xidmət üçün vətənə qayıtdı". Bu kiçik xatır parçasından göründüyü kimi Moskvada təhsil aldığı dövrə o, öz həyatını, əgər belə demək mümkündürse, programlaşdırılmış, xalqına xidmət meyarlarını müəyyənləşdirmişdi. Bu meyarlar isə özünü xalqına həsr etməkdən, onun maariflənməsi və tərəqqisinənən çalışmaqdan ibarət idi.

Moskvadan geri dönen Həsən bəy Tiflisdə "Mejevaya palata"da, yəni torpaq işləri ilə məşğul olan idarədə çalışdı. 1868-ci ildə Quba məhkəməsində katib kimi fəaliyyət göstərdi, baş verən qanunsuzluqlara, ədalətsizliklərə etiraz etdi və idarə işlərindən ol çəkib Bakıya döndü, gimnaziyadan təbiyyatdan dərs dedi. O dövrə azərbaycanlılardan gimnaziyada təhsil alanları barmaqla saymaq olardı. Xalqın maariflənməsi naminə Həsən bəy az qala qapı-qapı gəzərək həmvətənlərini təhsilə cəlb etməyə çalışırdı.

Xalqın terəqqisini onun maariflənməsində görən Həsən bəy Zərdabi mədəni yüksəliş naminə fərqli vasitələrə baş vurmuş, müxtəlif ideyaları həyata keçirmişdi. "Müsəlman şagirdlərinə yardım cəmiyyəti" təsis edir və gimnaziyadakı tələbələri olan Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani) ilə birlikdə bütöv bir yayı Azərbaycanın kənd və şəhərlərini dolaşır. Onun tələbələrin təhsil xərclərini ödəmək üçün yaratdığı ilk

seyriyyə cəmiyyətinin fəaliyyəti o qədər də uğurlu alındı. Böyük çətinliklə də olsa, Həsən bəy 1600 manata qədər pul toplayır və bu vəsaitin faizi ilə ildə 1-2 nəfərin təhsil haqqını ödəyir. Bu işlə yanaşı Həsən bəy öz mənzilində pansionat açır, hər il on nəfər azərbaycanlı uşaqları bu pansionata qəbul olunur və gimnaziyaya daxil olmaq üçün hazırlanırlar. 1872-ci ildə ailə həyatı qurduğu Tiflisdə nəcib qızlar İnstytutunu bitirmiş Həni-fə xanım Abayeva da təlim-tərbiyə işlərində ərinin ən yaxın köməkçisi olur. Millətin maariflənməsi yolunda Həsən bəyin göstərdiyi səyləri Həni-fə xanım xatırılarda belə təsvir edir: "O, bir nəfər dəmirçini öz uşağına gimnaziyaya verməyə razı salmışdı. Uşağı gimnaziyaya dövlət hesabına düzəltmişdi. Atası oğluna dərs vəsaiti almaqda çətinlik çəkdiyini deyəndə, Həsən bəy məsləhət görmüşdü ki, "çəkic-zindanını sat, amma oğlunu oxut". Bu yolla o, müsəlmanları maarif üçün dəxərcə cəkməyə alışdırmaq istəyirdi".

1873-cü ilin Novruz bayramı günlərində Həsən bəyin rəhbərliyi və iştirakı ilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində inqilab adlandırılara biləcək hadisə, milli teatrımızın əsası qoyuldu. Milli dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundovun artıq Tiflis və Peterburq teatrlarında tamaşaşa qoyulan, Avropa şərqşünaslarının diqqətini cəlb edən "Hacı Qara" komediyası öz vətənin də oynanıldı. Gözlənilməz xəbəri eşidən Mirzə Fətəli Axundov Zərdabi yə minnətdarlıq dolu məktub ünvanlayır.

Təbii ki, Həsən bəyin gördüyü işlərin hamısı millətin tərəqqisi naminə edilən, mayası vətənpərvərlikdən doğulan işlər idi. Azərbaycanın o zamankı tarixi inkişaf səviyyəsində ən təsirli, münasib vasitələrdən birinin mətbü səz olduğunu H.Zərdabi duymamış deyildi. O ana dilində qəzet nəşr etmək fikrinə hələ Qubada, mahal məhkəməsinin katibi işlədiyi dövrə gəl-

mişdi. Büyük Azərbaycan maarifçisi Abbasqulu bəy Bakıxanovun qardaşı tələb olunan maliyyə xərclərini öz üzərinə götürdü. Zərdabi “Həyat” qəzetiinin 28 dekabr 1905-ci il tarixli sayında “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti” məqaləsində yazır: “Hər kəsi çağırıram gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm, qanmir. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri-əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib deşilir, habelə söz də, ələlxüsus da doğru söz. Belədə qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri-əlac yoxdur”.

Bu böyük maarif fədaisi “Əkinçi”nin nəşri ərəfəsindəki qayğılarından söz açaraq xatırlayırdı: “Bəs qəzeti necə çıxardım? Pul yox, yazıçı yox, çapxana yox, hürufat yox, əmələ yox, bir-iki yüzdən artıq da oxuyan olmayıcaq. Dövlət tərəfindən izn almaq da ki, bir böyük bəladır”.

O zaman Qafqazda ərəb əlibası ilə hürufat yox dərəcəsində idi. Vaxtilə “Tfilisskiye vedomostı” və “Zakavkazkiy vestnik” qəzetlərinin, habelə Arzanov qardaşlarının Tiflisdəki mətbəələrindən qalmış ərəb hürufatına bel bağlamaq olmazdı. Azərbaycan dilində qəzet buraxılması işinə milli mətbəənin təşkilindən, hürufat tədarükündən başlamaq lazım idi ki, Zərdabi məhz belə etdi.

O dövrde İstanbulun “Babi-ali caddesi”ndə mətbuat və kitab ticarəti sahəsində çoxlu azərbaycanlı işləyirdi. Xatirələrində Zərdabi onların “Əkinçi” üçün hürufat əldə etməyə böyük kömək göstərdiklərini ayrıca qeyd edir. Yeni və müstəqil mətbəə açmaq mümkün olmadıqdan Bakı quberniya mətbəəsində istifadə etməyi qərarlaşdırılmış Zərdabi hürufatı da ora satdı.

“Əkinçi”nin nəşrə başlaması. Çar Rusyasında 1865-ci ildə qəbul olummuş “Senzura haqqında qəti qanun”dan sonra mətbu nəşrin qeydə alınması və çapı olduqca çətin iş idi. Çar idarələrindəki süründürməçilik, hərc-mərclik Zərdabinin qəzet nəşr etmək arzusunu uzun müddət çin olmağa qoymadı. Zərdabinin rəsmi orqanlara ilk müraciəti 1873-cü ilin aprel ayında oldu.

Maliyyə vəsaiti əldə etdikdən sonra H.Zərdabi Bakının gubernatoru, general-major D.S.Staroelskiyə ərizə ilə müraciət edərək qəzet nəşrinə icazə istədi. Bu məsələyə toxunan Zərdabi yazır: “Mən ona (yəni Staroelskiyə - red) fərzimi deyəndən sonra məsləhət görüdü ki, qəzetiñ adını “Əkinçi” qoyum ki, guya, məhz əkin və ziraətdən danişacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzorluğun qəbul eləsin. Bu tövri ərizə verib icazə aldım”. Azərbaycan milli mətbuatının əsasını təşkil edən bu mətbu nəşrin adının “Əkinçi” olması, şübhəsiz ki, çar rejiminin fikrini qəzetiñ daşıyacağı əsas ideya istiqamətindən yayındırmaq məqsədi gündürdü.

Nəhayət, qəzetiñ nəşrinə 1875-ci ildə icazə verildi və iyul ayının 22-də “Əkinçi”nin ilk sayı işıq üzü gördü. Bu tarixdən etibarən Azərbaycanda milli mətbuatın əsası qoyuldu. Cəhaleto və mövhümata ağır zərbə vurmaq, xalqa maarifçilik aşılımaq, ana dilində qəzet oxumaq missiyasını üzərinə götürən Zərdabinin məsləkdaşları qarşılara olduqca məsuliyyətli vəzifə qoydular. Hansı məsələlərin qəzətdə əksini tapacağı suallına “Əkinçi”nin ilk nömrəsində Zərdabi cavab verdi və bəlli oldu ki, qəzetiñ məramnaməsi belə olacaqdır:

1. Daxiliyyə - buradakı məqalələr qəzetiñ münsisi tərəfindən yazılıcaqdır.
2. Əkin və ziraət xəbərləri - yəni bizim, ya qeyri vilayətlər-

də olan əkinçilərdən.. onlarıbecərmək vaxtında işlədilən əsbablardan, əkin yerini şum etməkdən, əkin yerini qüvvətli etməkdən ötrü o yerə qeyri şeylər qarışdırmaqdand, xülasə, əkin-dən və əkinin biçib, götürüb, qurudub, döyüb saxlamaqdan danışiq olacaqdır. Həmçinin bu ikinci fəsilədə maldarlıqdan, mallardan əmələ gələn şeylərdən danışiq olacaqdır, yəni bizim və qeyri-vilayətlərdə nə qisim mallar saxlamaqdan və ya nə tövr saxlamaqdan və onlardan əmələ gələn şeyləri nə tövr yaxşıraq əmələ getirməkdən danışılacaqdır.

3. Elm xəbərləri - yəni clm və imtahan yolu ilə aşkar olan, məsələn, insanın bədəninə və malına nəfi olan xəbərlərdən danışılacaqdır.

4. Tazə xəbərlər - bir neçə qism olacaqdır, əvvələn ticarət xəbərləri olacaq, yəni bizim vilayətimizdə və qeyri vilayətlər-də bir şey, məsələn, buğda-filan şəhərdə, ya filan kənddə nə qiymətə və nə tövr satılmaqdan xəbər verəcəkdir və s.

İlk sayda dərc olunan məqalədən və bu məlumatlardan göründüyü kimi Həsən bəy "Əkinçi"nin əsas ideya istiqamətlərinin 4 əsas şöbdə əksini tapacağımı müəyyənləşdirmişdi. Lakin "Əkinçi"nin 6-cı nömrəsindən sonra qəzətdə məktublar şöbəsi də açıldı və "məktubat" rubrikası altında məqalələr dərc olundu.

"Əkinçi" Bakıda çap olunsa da, təzliklə ümmümrusiya müsəlmanlarının qəzeti nə çevrildi. Onu Dağıstanda və Volqaboyunda, Mərkəzi Asiya və Sibirdə oxuyurdular. Hənifə xanım Abyayeva öz xatiratında "Əkinçi"nin yayıldığı geniş coğrafiyaya toxunaraq yazırıdı: "Qəzet Rusiyadakı bütün müsəlmanları yerindən tərpətmüşdi. O, bir elektrik cərəyanı kimi bütün müsəlman aləminin içərisindən keçmişdi... Qəzeti ilk abunəçiləri, onu birincilər sırasında salamlayanlar Omskdan, Tümdən, Cisto-

poldan olan sibirli'lər, Orenburq, Ufa, Volqaboyu tatarları idirlər".

"Əkinçi"nin sorağı Londona da gedib çıxmışdı. Bakıya gələn bir fransız müxbiri isə H.Zərdabinin tekbaşına qəzet çap etdiyini öyrənib onun ziyarətinə getmiş və demişdir: "Siz həqiqi qəhrəmənsiniz. Bizdə belə bir kasib qəzətdə işləməyə razı olan bir nəfər də tapılmazdı. Sizin enerjinizə heyranam. Görünür, öz xalqınızı ürkədən sevirsiniz".

Fransız müxbirinin müşahidələrinin ciddi əsaslarıvardı və şübhəsiz ki, Zərdabını hərəkətə gətirən milli təəssübkeşlik hissi idi. Qəzet və onun baş yazarı həmin dövrədə artıq Azərbaycanda öz mövqelərini möhkəmlədən və bu torpaqların həqiqi sahiblərinə qarşı mübarizəyə başlayan erməni ideoloqlarının qarşısında yeganə sıpərə çevrilmişdi. "Əkinçi"nin bir sıra saylarında həmin dövrün qatı millətçi mövqeyində dayanan erməni qəzeti "Mşak" və onun redaktoru Arsunı ilə kəskin polemikaya təsadüf olunur. H.Zərdabinin mənəvi birliyin vacibliyi haqqındaki fikirlərinə torpaq iddialarıyla cavab verən Arsunı yazırıdı: "Verin bizə elə yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmisiniz və ondan sonra gedib ittihadiislami o səhralarda eləyin ki, orada islam bina olub".

Arsuninin bu açıqlamasına səbr göstərən Zərdabi yüksək mədəniyyətlə erməni iddialarına cavab vermişdi: "Ey cənab Arsunı, eger ki, cənabınız doğru buyurursunuz ki, zəmanəmiz elm zəmanəsidir və bu halda ermənilər bizdən artıq elm-təhsil etməyə raqibdirler, amma neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınızca eyib deyilmi ki, bizim aramızda ə davət salırsınız?"

Həsən bəy xalqın yaşadığı faciələri, falakətləri və başına açılan min cür haqsız oyunların əsas səbəbini savadsızlıqda,

cahillik və dini fanatizmdə göründü. Bu bəlalardan xilas olmanın yeganə yolunu maarifdə, mədəniyyət ocaqlarının təsisində, Avropa təhsil sisteminin tətbiqində göründü: "Bari gələcək vaxt üçün məktəbxanalar səyində olub, elm səbəbi ilə uşaqlarını sənətkarlığa və işlərə həris eləsinlər ki, özləri çəken zillətləri uşaqları çəkməsinlər".

Qəzetiň başlıca mövzuları. Rusiyada təhsil aldığı illerdə demokratik fikirli ziyanlılarla ünsiyyət quran və dövrün mütorəqqi ideyalarını mənimşəyən Zərdabi "Əkinçi" qəzetiñin nəşri ilə bu ab-havanı Azərbaycanda görmək istəyir, xalqın tərəqqisi məsələsini başlıca məqsəd kimi götürürdü. İnsan hüquqlarını ön planda götürən "Əkinçi" 6-cı sayında yazdı: "Bizim şəriətimizə görə qulu azad etmək çox böyük savab olduğunu bilə-bil özümüz öz xahişimizlə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyət padşaha, övrə kişiyə, uşaq ataya, nökər ağaya, şagird ustaya məgər qul deyilmə? Bəli, biz hamımız quluq. Buna səbəb bizim ata-baba adotlərimizdir. Xülasə, Şərqi zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə də bilmərik".

Çətin bir dövrdə nəşr olunmasına, milli qəzetlərin yoxluğuna baxmayaraq "Əkinçi" azad söz probleminin mövcudluğunu ortaya qoyurdu: "Məlumdur ki, heyvan haraya getsə gedər, hər tərəfə istəsə baxar, hər nə istəsə cləyər, haçan keyfi necə istəsə mələyər, amma insan neinki öz istədiyini edə bilmir, hətta keyfi istədiyi kimi danışa da bilmir". Azad söz və fikir sərbəstliyinin mövcud olmadığını üstüörtülü şəkildə çarizmin yeritdiyi siyasetlə bağlayan "Əkinçi"lər səbəblərdən biri kimi köhnə qaydaların dəyişdirilməsində də görürdü. Zərdabi və məsləkdaşlarının qəzet səhifələrində dərc etdirdikləri yazıların bir qismi dini fanatizm və mövhümata həsr olunmuş-

du. Məişətdəki yeniliyə qarşı çıxanlara sərt cavab verən Zərdabi yazdı: "Çəkmə geyməkdə bir günah yoxdur və hər kəs fikir eyləsə görər ki, çəkmə geyməklə insan müsəlmanlıqdan çıxmaz. Amma bir şox... başşaq yerinə çəkmə geyəndə şüəralar onu həcv edir, mollalar ona mənbərdən lənət oxuyur, əvəmünas salam verməyir, xülasə hamımız birləşib onu kafif hesab edib, o qədər incidirik ki, biçarə naəlac qalib öz miliətinə atıb gedib xaricilərlə üns tutur ki, onun övladı onların içində böyüyüb onların tərəqqisine daxil olur. Əlbəttə, beiədə nə qədər səy edək ki, bugda bitsin, olmaz".

"Əkinçi" islamda mövhümati və dini fanatizmi qəbul etmir, dini ayinləri həyata keçirərkən Quranda nəzərdə tutulan qaydalardan kənara çıxmaları zərərli hal hesab edirdi. Aşura günü baş yarmanın əleyhinə müzakirə açan "Əkinçi" bu halın islam qayda-qanunları ilə bir araya sığmadığını göstərirdi. Qəzətdə H.Zərdabinin, Əhsənül-Qəvaidin, Ə.Gorani, Heydəri və baş-qalarının bu mövzuda kəskin çıxış etmələrini qəbul etməyənlər də etirazlarını, mövqelərini qəzətə ünvanlayırdılar. Qara-bağdan Həsən Qara Hadi, Qubadan Hadimül-Qəvaid, kapitan Sultanov, "Əkinçi"nin dini fanatizmin əleyhinə apardığı bu müzakirələri qəbul etmir, öz mövqelərini kəskin şəkildə bildirir, hətta təhqir yolu tuturdular.

Seyid Əzim Şirvani Hadının təhqirəmiz həcvinə cavab olaraq yazmışdı:

**Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün düşdü qabaq,
Dalda qaldıq tökülib cəhl ilə biz, ay sarşaq.
Bəs nə vəqtli bizə qismət olacaq göz açmaq
Əqlə gəl, Tanrıya bax, qəsdi bu qəflət Hadi.**

Müzakirələrdə tərəflərin söz demək hüququnu peşə prinsipi kimi qəbul edən Zərdabi, hətta bu fikirlərdə etik ölçülərin gözlənilməsinə də tolerant yanaşmış, Qara Hadının həcvini redaksiya qeydi ilə “Əkinçi”də dərc etmişdi: “Cənab Hadi Qarabağının həcvini tamam çap eləməyə izn olmadı... Fikrim budur ki, qədim Zərdab kəndində Qarabağın sərhəddində bir daş qoydurub, onun üstə zikr olan həcvi tamam qaldırıım ki, geləcəkdə bizim övladlar o yadigarə baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti islami qəflətdən ayıltmaq istəyən vəqtə neçə nadanlıra rast gəlmisəm”.

“Əkinçi” dövrün azərbaycanlılarının təsəvvürlərinin genişlənməsinə, qonşu ölkələrdə və cəmi dünyada baş verən mütərəqqi ideyalar barədə onların məlumatlanması, mədəni intibahə qədəm qoymalarına böyük kömək etmişdi.

“Əkinçi” ədəbiyyatla bağlı məqalələr dərc etmiş, sənətin məzmun və forma məsələlərinə həssas yanaşmışdı. Zərdabi, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid və Heydəri öz məqalələrində köhnə şeir formalarını, ictimai-siyasi məzmunu olmayan həcvləri tənqid etmiş, həyat həqiqətlərinin tərənnümünü vacib bilmış, şairləri bu yönde fealiyyət göstərməyə çağırmışlar. Qəzet həcv yazanlara üz tuturdı: “İndi yazılın həcvlər çəkməçi dənişigina oxşadığına nəinki onları oxumaq olmur, hətta adam olan kəs onları oxuyanda eti ürpənir”.

Zərdabi dövrün ədəbiyyat adamlarını gerçek həyatla ayaqlaşmağa, reallıqlardan uzaq olmamağa səsləyirdi: “Bizim zamanə tərəqqi zəmanəsidir və tərəqqi etməyən taifə günü-gündən tənəzzül edib axırdı puç olacaq, ona bianən bizim şüəra qardaşlarımızdan ki, onlar əlhət xalqın gözçüsüdürələr, iltimas edirik, təqazayı-zəmanəyə müvafiq, xəlqin gözünü açmağa səy etsinlər”.

Əhsənül Qəvaid və Nəcəf bəy Vəzirov da qayəsini reallıqdan alan şeirin tərəfində idilər. N.Vəzirov poeziyanın tərbiyəvi əhəmiyyətini məxsusi qeyd edir, etik ölçüləri gözləməyən, təhqirət-tənqidin sərhedlərini itirən həcv ustalarına kəsən münasibət bildirirdi.

Ucqar bir kənddə doğulan, xalqın içərisində çıxan Həsən bəy “Əkinçi”nin səhifələrində kənd təsərrüfatına aid xeyli sayıda materiallar dərc etmiş, bu sahədə yazan müəlliflərin yazılarına diqqət göstərmişdi. Demək olar ki, qəzeti bütün nömrələrində əkinçilik və maldarlıqla bağlı materiallar “Elm xəbərləri”, “Əkin və ziraət xəbərləri” rubrikası altında işıq üzü görmüşdü. Bu materialların əksəriyyətini sadə, rəvan xalq dilində Zərdabinin özü qələmə almışdı. Torpağın məhsuldarlığının artırılması, kübrə növləri, məhsuldarlığın təyini üsulları, heyvan saxlanması, yeni əkinçilik alətləri əsas mövzular idi. Kənd təsərrüfatına həsr etdiyi məqalələrinin birində Zərdabi Azərbaycanda kotan kimi məlum olan ənənəvi ağac kotanların çoxlu işçi qüvvəsi tələb etməsi xüsusiyyətlərini pisleyir, onun təkmilləşdirilmiş alətlərlə əvəz edilməsinin vacibliyini qeyd edirdi: “Xülasə, dünyada kotan çoxdur, amma bizimkindən yamanı heç olmaz. Onun hər bir hissəsi yaman olduğuna 8 cüt öküz ilə işlədirik və onunla belə yeri narın edib çevirə bilməyirk. Ona bianən bizim tavanası olan əkinçilər yaxşı elədilər ki, Moskva karxanalardan əla kotanlar gətirib işlədəyilər”. Müəllif məqalədə məlumat verirdi ki, artıq dünyada kotanla yer şumlanır: “İndi elm sahibləri səy edirlər ki, kotanı su bugu ilə işləyən maşımla işlətsinlər və belə maşımlar qayıriblar ki, bir tağar yeri bir saatda şumx edir”.

Həsən bəy ilə yanaşı, Nəcəf bəy Vəzirov, Ə.Gorani kimi elmi, müasir dövrün tələblərini bilən qələm əhli Rusyanın, Av-

ropanın kənd təsərrüfatına aid yeniliklərini oxuculara çatdırır-dilar.

“Əkinçi”lər. Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, filosofu, ilk milli dramaturgiyamızın əsasını qoyan **Mirzə Fətəli Axundov** “Əkinçi”nin nəşrini ilk alqışlayan, ona xeyir-dua verib, məsləhətini bildirənlərdəndir. Bu mətbü orqanın çapı, nəşri, yayılması ilə bağlı Axundovla Zərdabi arasında məktublaşmalar olmuşdur. Axundov 1875-ci ilin aprel ayının 21-də Zərdabiye göndərdiyi məktubunda deyirdi: “Göndərdiyiniz elanlardan şeyxülislama və müftiyə-hərəsində 2 nüsxə verdim. Onların hər ikisində mənə yazdığınız məktubda ifadə etdiyiniz xahişinizi yerine yetirməyi rica etdim... Mənə göndərilen elanlara gelin-cə, onlardan on dənəsini mənim xahişimə əsasən buradakı İran konsulu cənabları qəbul etdilər. Beləliklə, siz on nəfər abunəçinin pulunu orada alaqaqsınız. Mən nəzərdə tutmuşam ki, savadlı təşəşlərimə təsadüf etdikdə, bu elanlardan onlara təqdim edərək, sizin qəzetiñizə abunəçi olmalarını xahiş edim”.

“Əkinçi”nin inkişafına öz töhvəsini verməyə çalışan və bu yönədə səy göstərən Axundov məktubunda nəşrin qarşısında bir neçə mühüm peşə qaydalarına əməl olunmasının vacibliyini irəli sürürdü.

Axundovun fikrincə, geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulan mətbü orqanın şriftləri gözəl, dili rəvan, üslub və orfoqrafiyası düzgün olmalıdır. “Əkinçi”nin kiçik bir elanında çoxlu orfoqrafiya səhvləri görüb yazmışdı: “Qəzetimizin şriftindən mən fövqəladə razıyam. Ancaq sizin azərbaycanca məktubları hazırlayan mühərrirdən çox naraziyam. O, Azərbaycan dilini bilmir. Buna görə də kiçik bir elanda bir çox başlılanılmaz səhvlərə yol vermişdir. Həmin bu mühərriri ərəb qrammatikasını bilən, fars və türk dillərinə bələd olan başqa

bir savadlı adamla əvəz etmək lazımdır”.

Qəzetiñ programının ona göndərilməsini xahiş edən Axundov “Əkin”çi ilə əməkdaşlığı razı olduğunu bildirirdi.

“Əkinçi”nin ilk sayından sonra Axundovla Zərdabinin yaradıcılıq əlaqələri daha da genişlənir. O, qəzətde əksini tapan dövrün mühüm ictimai-siyasi prosesləri ilə bağlı materiallara reaksiya verir, habelə “Vəkili-milleti-naməlum” imzası ilə məktublar yazırırdı. Aşura mərasimlərində baş yarib, insanın özünə xəsarət yetirməsinin islama zidd olduğunu bildirən və bu mövzuda polemika açan “Əkinçi” də M.F.Axundov mütərəqqi cəbhədə dayanmış, cəhalətpərəstləri kəskin tənqid etmişdir.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında “Əkinçi”nin müstəsnə rolü var. Bu mətbü orqanın səhifələrində şairin 10-dan çox şeiri işıq üzü görmüşdü. Azərbaycan xalqının həyatında “Əkinçi”nin böyük rolü olduğunu şeirlərində vurğulayan Şirvaninin nəzərində qəzetiñ xeyli üstünlükleri vardı. Dünyanın müxtəlif yerlərindən informasiyaları toplayıb oxucuya çatdırması, maarifçilik işi aparması, elm toxumu səpməsi, ana dilimin saflaşması uğrunda aparılan mübarizə Şirvani tərəfindən mətbuatın üstünlüyü hesab edilirdi. Qəzet onun əlində maarifçilik ideyalarının yayıldığı xitabət kürsüsünə çevrilmişdi. “Əkinçi”nin imkanlarından yararlanmaq üçün oxuculara üz tutan Şirvani yazırırdı:

Neçə müddətdir ki, Həsən bəyl zar,
Hüsnü-tədbir ilə o fəxri-klbar,
Öz qədimi misalımızda haman,
Qəzətə çapını edib fürvən.
İzn hasil qılıbdır dövlətdən,

**Biz gərək dəm vuraq səadətdən
Özünə gərçi yoxdur faidəsi,
Leyk var, xəlqə feyzi-zaidəsi.**

“Əkinçi”nin nəşri ilə bağlı göndərdiyi təbrik məktubunda Seyid Əzim bu mətbu orqanı və Zərdabinin “əhli-islamı”, “xəki-məzəllətdən” qaldırıldığı, xalqı öz ana dilində günün aktual problemləri ilə tanış etdiyi alqışlayırdı. O, “Əkinçi”nin gəlişini ruh təzələyen sehərə bənzədir. Səher mehi insanda xoş duyğular oyatdığı kimi “Əkinçi” də müsəlman aləminini qəflət yuxusundan oyadır. Qəzətin müsəlman aləminə getirdiyi bu yeniliyi duyan şair “Əkinçi”nin davamlı nəşrini arzulayırdı.

“Əkinçi”yə həsr etdiyi şeir nümunələrindən aydın görünür ki, Şirvani dövrünün bir çox ziyalıları kimi mətbuatın imkanlarını çox gözəl dəyərləndirir, xalqın tərəqqisi və inkişafında mühüm vasitə olduğunu duyurdu. O, “Qəzet nədir” şeirində “Əkinçi”nin məramı, məqsəd və vəzifələrini nəzmlə oxuculara çatdırırırdı.

Həsən bəyin özünün təbirincə desək, Şirvani “Əkinçi”nin səsinə səs verərek maarifi təbliğ etməklə kifayətlənmir, yeni tipli məktəblərin açılmasını alqışlayırdı. Aqilin cahildən yüksək tutulmasını maarifçiliyin əsas prinsipi hesab edən Şirvani öz oğlunu Şamaxıda açılan yeni tipli məktəbə qoymuşdu.

Oğluna nəsihət məzmununda yazdığı şeiri “Əkinçi”yə gəndərən Şirvaninin bu əsəri redaksiya qeydi ilə çap olunmuşdu. Redaksiya qeydində deyilirdi: “Şamaxıda bir camaat uçqolası bina olub ruhani okrujioy məclisinin nəzarətində Şamaxı sakini Seyid Əzim Məliküşşəra öz oğlu Mir Cəfər namı haman uçqolaya elm təhsil etmək üçün qoymadan xalqın məzəmmətin görüb öz oğluna nəzm ilə nəsihət verdiyinin bəyanıdır”.

Azərbaycan ədəbiyyatına mahir dramaturq kimi daxil olan **Nəcəf bəy Vəzirov** hələ tələbəlik illerindən “Əkinçi”nin səsinə səs vermiş, onun yaradıcı heyətinə qatılmış, publisist məqalələri ilə çıxış etmişdir.

“Əkinçi”nin ilk sayı işıq üzü görəndə N.Vəzirov Moskvada Petrovski-Razumovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil alırdı. Bakıda real gimnaziyada oxuyan vaxt Zərdabi onun müəllimi olmuşdu. Müəlliminin ana dilində qəzet nəşr etməsini Moskvada eşidən Vəzirov “Əkinçi”də yaxından iştirak etməyi qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu. 1875-ci il avqust ayının 28-də Zərdabinin ünvanına göndərdiyi məktubunda N.Vəzirov yazırırdı: “Əvvəlinci iki nömrəni aldım. “Əkinçi” mənim ana dili müəllimimdir. Tərcümə üçün orijinal bir şey tapıram. Özümüñkünyü yazıram. Davamı da olacaq. Qəzətin programını göndərin ki, nədən yazacağımı bilim”. Məktubla bərabər Zərdabiyə Şuşamın həyatından, mövhumatın və islam dəyərlərindən uzaq fanatizmin burada geniş yayılmasından bəhs edən “Ağıçı” adlı felyeton göndərən Vəzirovun bu yazısı “Əkinçi”də çap olunmadı. Bu onu ruhdan salmamış, öz yazıları üzərində çalışmış, “Əkinçi” ilə daim əlaqə saxlamışdı.

Xalqın tərəqqisinə mane olan adət-ənənələri, mövhumatçılığı ciddi tənqid edən Vəzirov “Bənd məxsusi” məqaləsində yazırırdı: “Hərdən tənha oturub fikir edirəm, xudavəndə, bizim axırimız necə olacaq? Əqlimiz ata-baba əqli, getdiyimiz ata-baba yolu, heç bir dəyişiklik yoxdur. Ata-babamız xoruz və qoç döyüdürub, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub, dərviş nəqlinqə qu-laq asıb, qızıl quş saxlayıb, günlərin keçirdib, biz də ki, bu yolu gedirik, tələf olacaqıq”.

Dövrünün maarifçilər nəslinin nümayəndəsi olan N.Vəzirov təhsil sistemində islahatlara ciddi ehtiyac olduğunu düşünür;

tərəqqini mədəniyyətin inkişafında gördü. O, xalqın düşüncələrinə perçimlənən köhnə lazımsız adətlərin islahının tərəfdarı idi: “İnsan bir şeyə adət edəndə onun yamanlığını bilməz. Məsələn, burunotu çəkmək bir yaman adətdir. Amma onu çəkən üçün ondan xoş şey olmaz, habelə bizim məktəbxanalarımızdan yaman məktəbxana dünyada tapılmaz, amma ona elə adət etmişik ki, guya ondan əla məktəbxana dünyada olmaz”.

Məktəblərdə tədris olunan dərs kitablarının keyfiyyətsizliyindən, dövrün tələbələrinə cavab vermədiyindən gileyən Vəzirov dünyəvi elmlərin tədrisini vacib hesab edirdi. O, məqalələrinin birində yazırıdı: “Elmi coğrafiya kitabını oxusaq, həm yazış oxumağı öyrənərik, həmi dünya üzündə olan vilayətlərdən xəbərdar olarıq”.

“Əkinçi”də dərc etdiyi məqalələrdə N.Vəzirov ədəbiyyat və sənət məsələlərinə də toxummuş, gerçəklilik özündə ehtiva edən nümunələrin yerini həcylərin, mədhiyyələrin tutmasına mənfi münasibət bildirmişdi. 1876-cı il noyabr ayının 27-də Moskvadan göndərdiyi bir məktubunda N.Vəzirov yazırıdı: “Bu günlərdə Qarabağdan mənə iki dəftər göndəriblər. Birisi cənab Mirzə Əli Əsgərin qəzəliyyatı və həcvidir ki, gəncəli cənab Mirzə Mehdiyin üstə yazış və birisi cənab Mirzə Mehdiyin cavabıdır. İnşa Mirzə Mehdiyə 22 vərəq üstə tamam olub. Mirzə Əli Əsgərin inşası dəxi ziyanadır. Xudaya, bu cənabların ağızından nə qədər nalayıq sözlər çıxıb”. Özünün ilk bədii əsərlərini qələmə almış Vəzirov təhqiqələ dolu həcyləri, mədhiyyələri qəbul etmir, dövrün tələbinə uyğun olaraq ədiblərin yeni forma və məzmun axtarışlarını vacib bilirdi. Ənənəvi Şərq şeir üslubundan əl çəkməyən şairələrə üz tutan müəllif yazırıdı: “... Siz çəkən zəhmət nahaq zəhmətdir. Ondan nə bizi, nə bizim övladımıza bir nəf yoxdur. Belə zəhməti öz mil-

lətimizin yolunda çəkin ki, malı yoxdur, elmi yoxdur, elm tapmaq ona müşküldür”.

Vəzirov dövrün dəyişdiyini, dünyanın tərəqqi yolunda olduğunu görür və məhz buna görə də şairləri bu tələblərə cavab verən əsərlər yazmağa səsləyirdi.

Bakı gimnaziyasında Həsən bəy Zərdabının sağıldı olmış, sonra isə təhsilini Moskvada Petrovski-Razumovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında davam etdirmiş Əsgər ağa Gorani də “Əkinçi”lər məktəbinin fəal nümayəndələrindəndir. Əsgər ağa Gorani şəcərə etibarilə Qarabağ xanları nəslindəndir.

Moskvada təhsil alarkən Nəcəf bəy Vəzirov kimi o da “Əkinçi”nin nəşrini eşitmış, anadilli mətbü orqanın varlığından sevinmişdi. “Əkinçi” ilə daim əməkdaşlıq edən Əsgər ağa Gorani Zərdabı ilə six əlaqə saxlamışdı. Onun “Əkinçi”də 40-dək yazısı dərc olunmuşdu.

Təzə xəbərlər yazmağa meyl edən Gorani cəmiyyətdə baş verən hadisələri öz düşüncələrinin süzgəcində keçirərək “Əkinçi”də çap etdirirdi. “Elm xəbərləri” şöbəsində Ə.Goraniının qəbirşənlığa yaxın yerdə su quyularının qazılmasının zərərindən, mal-qaranın yeni saxlama üsullarından, Şərq xalqlarının elmsizlik ucbatından cahiliyyə meyl etməyindən, telefon və stenoqrafiyanın ixtirasından, tarix elminin inkişafı məsələlərindən bəhs edən onlarca məqaləsi nəşr olunmuşdu.

“Məktubat” şöbəsində dərc etdiyi yazıların birində Gorani Bakı-Tiflis dəmir yoluñun çəkilməsi ilə bağlı aparılan işlərdən, dövlətin verdiyi qərarlardan, dəmir yoluñun keçəcəyi yerdən məlumat verir. Digər məqaləsi isə Peterburq Kənd Təsərrüfatı Muzeyi barəsindədir.

“Əkinçi”nin 1876-cı ildə çıxan ilk sayında Gorani Peterburq padşahlıq kitabxanasından bəhs edən məqaləsi çap olunmuş-

du. Müəllif göstərir ki, bu kitabxanada 900 min basma, 30 min yazma kitab və 75 min kitab surəti saxlanılır. Qiymətli nüsxələr şübhə altındadır. Kitabxanının iş qaydasına toxunan Gorani yazar: “Hər yekşənbə günü kitabxananı hər bir kəs gəzib tamaşa edə bilər...”

Gorani rusca nəşr olunan mətbü orqanlardakı maraqlı xəbərləri tərcümə edib “Əkinçi”yə göndərirdi. Onun bəzi məqalələri üzərində Zərdabi çalışır, redaktə edir, bəzən isə yazının məhiyyətini saxlayaraq yenidən işləyirdi. Zərdabi bu yolla müəllifləri sadə, rəvan ana dilində yazmağa öyrədirdi.

Moskvada təhsilini bitirdikdən sonra Ə.Gorani bir müddət Tiflisdə, Kutaisidə çalışmış, 1905-ci ildən sonra isə Gəncədə ədliyyə, məhkəmə və digər dövlət qurumlarında işləmişdi. O, 1910-cu ildə vəfat etmişdi. Onun vəfati ilə bağlı qəzetlərdə dərc olunan nekroloqda deyilirdi: “Əsgər ağa özü qayət batəcrübə, mətin və ziyalı bir şəxs olduğundan hamını ona ehtiram etməyə məcbur edirdi”.

Digər nekroloqda isə bu sözlər yazılmışdı: “İllərcə bəslədimiz maarif tacimizin bir cəvahiri, bir dürrü düşdü, itdi”. Əhsənül-Qəvaид ləqəbi ilə yazılar yanan Hacı Məmmədsadiq “Əkinçi”nin yaradılıqlı işində Zərdabiyə yaxından kömək edirdi. Onun “Məktubat” şöbəsində dərc olunan məqalələri dini təhsildə olan problemlər, mövhumatçılığın tənqidü, feodal-patriarxal münasibətlərin mədəni tərəqqiyə mane olması, ədəbiyyat məsələləri ilə bağlı idi. Eyni zamanda o, müasir təhsilin vacibliyindən və bəzən isə kənd təsərrüfatından bəhs edən məqalələr yazırı. Əhsənül-Qəvaид məhsuldar jurnalistlərdən idi. Belə ki, “Əkinçi”nin 18 sayında 21 məqalə dərc etmişdi.

Müəllifin məqalələrindən hiss olunur ki, o, öz dövrünün sadıqli ziyalılarından biridir, fars və ərəb dilini mükəmməl bilir.

Onun ədəbiyyat haqqındaki yazıları kifayət qədər maraqlıdır. Dini mahiyətli, mədhiyyə xarakterli, içtimai məzmundan uzaq olan ədəbiyyat nümunələrini kəskin tənqid edən Əhsənül-Qəvaид yazırı: “Kəmal ibarətdir o elmi əməldən ki, onun millət, dövlət üçün bir faydası ola. Hər elmin faydasına qədər mərtəbəyi-kəmal müləhizə olunur, xah qövlü, xah feli və söz kamalın kimidir. Kəlmeyi, daniş və hikmət dəncəyi-cəvahirdən məğrur və qiymətlidir”.

Müəllif qəsidi və heçv yayanları, gözəli və meyi vəsf etməyi şairlik hesab edənləri kəskin tənqid edir, onların xalqa xeyir əvəzinə zərər verdiklerini yazırı. Belələrinə üz tutur və deyirdi ki, bu “yaradılıqlıdan” əl çəkib “əhli-elm və kəmal hesab olmalarını”, yaxud “pinəduzluq öyrənen bir qardaşın başlığını “yamamağı” məsləhət görürdü.

“Əkinçilər” məktəbinin banilərindən olan Ələkbər Heydəri qəzətin nəşri dövründə Mahaç-Qalada yaşayırdı. O, 1879-cu ildə Bakıya köçərək səfarətxanada qulluq etmişdi. Heydərinin qəzetdə dərc olunan kəskin yazısı təhsil müəssisələrində dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin tədrisi ilə bağlıdır ki, bu da kifayət qədər ciddi polemika doğurdu. Bu məqalə “Əkinçi”nin 10-cu sayında işıq üzü görmüşdü. Qəzətin 11-ci sayında Əhsənül-Qəvaид müəllifin fikri ilə həmrəy olduğunu bildirmiş, dini təhsilli yanaşı, dünyəvi elmlərin tədrisini vacib hesab etmişdi. Qəzətin 12-ci sayında Zaqafqaziyənin şeyxüislamı Axund Əhməd Hüseynzadə polemikaya qatılmış, öz düşüncələrini bildirmişdi. Ümumən Heydərinin bu məqaləsinə cavab olaraq “Əkinçi”də 15-dək yazı nəşr olunmuşdu.

Haqlarında müəyyən qədər məlumatlar verilən bu müəlliflərlə yanaşı, “Əkinçi”də bir neçə qələm əhli də öz yazılarını çap etmişdilər. Məmmədtagı Əlizadə Şirvani, Əlimədəd Ab-

dullahzadə, Məmnun Əlqədəri, Ələkbər Elmizadə də “Əkinçi”nin milli özünüdərk və maarifçilik xəttini qəbul etmiş, öz məqalələrini bu istiqamətdə hazırlayaraq oxuculara çatdırmışlar.

Azərbaycanın ilk jurnalistlərindən olan, 1875-ci ildə “Tiflisski vestnik” qəzetində çalışan İsa Sultan Şahtaxtlı da “Əkinçi” ilə daim əlaqə saxlamış, Həsən bəy Zərdabı ilə məktublaşmışdı.

1853-cü ildə Naxçıvanda zadəgan ailəsində dünyaya gələn İ.S. Şahtaxtlı ilk təhsilini Tiflisdə almış, sonra isə təhsilini iki ali məktəbdə - Peterburq Əkinçilik İnstitutunda və Peterburq Texnologiya İnstitutunda davam etdirmişdi.

1875-ci ildə Tiflisə qayıdan İ.S.Şahtaxtlı “Tiflisskiy vestnik” qəzətində jurnalist kimi çalışmışdı. “Əkinçi”nin fəaliyyətə başlaması İsa Sultanı son dərəcədə sevindirirdi. Mütərəqqi dünyagörüşünə sahib olan 23 yaşlı jurnalistin “Əkinçi”nin redaktoruna yazdığı 9 may 1876-ci il tarixli məktubu onun H.Zərdabı ilə əqidə və məsləkə yaxın olduğunu təsdiqləyir.

İsa Sultan nəinki onun qəlbini üçün əziz olan “Əkinçi”nin müvəffəqiyyətində sevinir, həmçinin “Tiflisskiy vestnik” qəzətinin oxucularını ilk Azərbaycan qəzətində dərc olunan məqalə və xəbərlərlə tanış edirdi. “Tiflisskiy vestnik”in təkcə 1876-ci il 18 noyabr tarixli 260-ci nömrəsində onun “Əkinçi”dən üç xəbəri dərc olunub.

“Əkinçi”nin bağlanması. 1877-ci ilin 20-ci sayında çıxan “Əkinçi”nin ilk səhifəsində belə bir elan vardı: “Biz xəstə olduğumuza görə ilin axırıncı nömrələri öz vaxtında çıxmayaçaq və onların haçan çıxmazı məlum deyil”. Məhz bu elannın çap olunduğu saydan sonra “Əkinçi” qapadıldı. Burada azərbaycanlı əhaliye düşmən münasibəti ilə seçilən yeni Bakı quber-

natoru Ruzinin də rolü vardı.

Qəzətin 1875-ci ildə 12, 1876-ci ildə 24, 1877-ci ildə isə 20 sayı işıq üzü görmüşdü ki, bu da cəmi 56 sayıdır.

“Əkinçi”ni bağlatmaqla kifayatlenməyən H.Zərdabının mətbü və ictimai fəaliyyətini dayandırmaq üçün onu Bakı gimnaziyasından Yekaterinodar gimnaziyasına dəyişdirmək həq-qında əmr verdilər. Bu qərar əslinde Zərdabinin Azərbaycan-dan sürgün edilməsi idi. Taleyi öz xalqı ilə bağlayan Həsən bəy müəllimlikdən istefə verdi. Onun istefə verməsi gimnaziyanın müəllimlərinə, xüsusən şagirdlərinə ağır təsir etdi. Cünki azərbaycanlılardan ilk gimnaziya müəllimi olan Zərdabı böyük nüfuz və hörmətə sahib idi. Müəllimlikdən istefə verdikdən sonra Zərdabını Bakıda heç bir yerde işe götürmədilər. O, Bakıdan köçüb 16 il doğma kəndi Zərdabda yaşadı. Bu illərdə Həsən bəy həyat yoldaşı Hənifə Xanımla birlikdə böyük çətinliklərlə üzləşdi, yəni də maarifçilik məsələyinə davam etdi. Burada bir məktəb açıb kənd uşaqlarına təhsil verdi. Azərbaycanın mərkəzində uzaqda, kənddə yaşamasına paxmayaraq, Zərdabi publisist fəaliyyətini davam etdirir, yalnız Bakı, Tiflis mətbuatında deyil, Peterburq və Moskva qəzetlərində də məqalələrlə çıxış edirdi. 1896-ci ildə Zərdabı tekrar Bakıya qayıdır. Öz əvvəlki ictimai-mətbü həyatını hərpa etdi. Rus və Azərbaycan dillərinde çıxan qəzetlərə məqalələr yazaraq fəal əməkdaşlığı başladı. O, “Həyat”, “Kəşpi” qəzetlərində mün-təzəm yazılarla çıxış edirdi.

Zərdabı möhkəm iradəyə, qaynar və tükənməz enerjiyə sahib milli ziyanlı idi. O, ömrünün sonuna qədək xalqın savadlanmasına, onların hüquqlarının qorunmasına və Azərbaycan mətbuatının, jurnalistikasının inkişafına xidmət etdi. Səhhətinin son dərəcə pozulmasına, çox qətinliklərə hərəkət etməsinə

1907-ci ildə H.Zərdabinin dəfn mərasimində natiqlərdən biri belə deyib: "Həsən bəy Bakıya ac gəldi, ac da getdi". Bu sözlərdə böyük həqiqət yükü var. Həsən bəy ömrü boyu özü üçün yaşamadı, səxsi mənfiətlərini güdmədi, xalqın səadətini hər şeydən üstün tutdu. Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan tarixində nadir səxsiyyətlərdəndir. O, öz xalqının inkişafı yolunda yorulmadan çalışdı, özündən sonra təmiz, yüksək ehtirama la-yiq ad qoynub getdi.

“Ziya” (Ziyayı-Qafqazlıyyə) qəzeti

Azərbaycanın ilk Milli Mətbuat ordəhi olan “Əkinçi” bağlandıqdan sonra anadillilə qızılşaların çapı gündəmə gəldi və bu yönədə ilk cəhdid Bakı quberniyasının şəriət mülkullimi Mirzə Məhəmməd bəy etdi. Mirzə Məhəmməd bəyin “Cam hacannüma və ayışəylə bedənnürtü” adlı qəzet nəşr etmək istəyi baş tutmadı. Milli mətbuatdakı bəşlugu “Əkinçi”nin bağlanmasından iki il sonra Səid Ünsizadə “Ziya” qəzeti ilə aradan qaldırdı. XIX əsrin sonu Azərbaycan Milli mətbuatı tarixinə Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” sindən səhər “Ziya” qəzeti öz möhürüni vurdu.

Azərbaycanda mətbülətlər formalşmasında, mətbəəçilik işinin dövrünü təleblərlətmiş үyğun qurulmasında böyük xidmətlər göstərmış və nəşr etdiklərə mətbuat nümunələri ilə jurnalistikamızda xidmət etmiş Ünsizadə qardaşlarının hayat və fəaliyyətləri, şəxsliyətləri mətəq doğurtur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, mətbuat fədailəri əlahi bu qardaşların görmüş olduqları geniş ölçülü fəaliyyət hələ kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu qardaşların atalarının adı Şamaxı hakimi Cəfərqulu xanın şəirlerinin birində çəkilib, alim bir şəxs kimi təqdim olunur. Əldə olunanı materləllərdən bəlli olur ki, Əbdürəhman əfəndi “Ünsi” toxəllişti ilə şeirlər yazılmış, yaşadığı Şamaxı və ətraf ərazilərdə təlimatçıdır. Əbdürəhman əfəndinin ölümündən sonra oğlanları Ünsizadə soyadıltı götürmüşlər. Ailenin böyük övladı Hacı Səid XIX əsrin toxəllişinə 30-cu illərində Şamaxıda anadan olub, ilk təhsilini atasından almışdır. Şamaxı mədrəsəsini bitirdikdən sonra təhsilini mükəmmələşdirmək üçün dövrün islam mədəniyyətinin beşiyi hesab olunan Bağdada getmiş, islami mükəntimlərini öyrənmişdir. Təhsilini bitirdikdən

sonra Şamaxiya qayıtmış, burada məktəb açaraq, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş, “Beytül-Səfa” şeir məclisində iştirak etmişdir.

Ağarəfi Zeynalzadənin “Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905)” adlı monoqrafiyasında Ünsizadə qardaşlarının fəaliyyəti barəsində maraqlı faktlar var. Ortaya çıxarılan sənədlərdən bəlli olur ki, “Ziya” qəzetinin yaradıcısı Səid Ünsizadə 1866-ci ildə Şamaxı Şəriət məclisinə üzv seçilmişdir. Üç il sonra isə Səid əfəndi Bakı quberniyası ruhani məclisinin üzvü kimi dini fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Xalqın maariflənməsinə daim maraq göstərən Səid əfəndi 1875-ci ildə Şamaxıya qayıdır və ruhani idarəsinin sərəncamında olan bir məktəb açır. Məktəbdə dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan türkcəsi, rus, ərəb və fars dilləri, həmçinin hesab fənni tədris olunurdu. 1876-1877-ci illərdə bu məktəbdə 100 nəfərdən çox şagirdin təhsil alması吧arəde məlumatlar da var.

Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin təqdimatı ilə 1877-ci ildə Səid Ünsizadə Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinə ezam olunur. İki aya yaxın orada çalışır. Səid Ünsizadə bu ildən etibarən Tiflis köçüb, 1884-cü ilədək orada yaşamış və ruhani idarəsində çalışmışdır. Tiflisin ədəbi-mədəni mühiti onun arzusunda olduğu qəzet nəşri və mətbəə yaratmaq kimi dövrün ən müterəqqi ideyasını həyata keçirməyə imkan yaradır. “Ziyayı-Qafqazlıyyə” qəzetinin 1881-ci ildə nəşr olunan 16-cı sayında bu iştek lakinik şəkildə təsvir edilib: “Neçə vaxt idi ki, mətbəə və mətbuat işini əmələ gətirmək arzusunda idi ki, mətbəəmiz Bərgünə şəhərdə olsun ki, orada cümlə əsbab mühəyyə olsun. Aşkardır ki, Qafqazda Tiflisdən başqa bu mətbəbin pînerəftinə şayistə yer yoxdur”.

Mətbuat yaratmaq istəyini reallaşdırmaq üçün Səid əfəndi

1878-ci il dekabr ayının 4-də qəzeti nəşrinə icazə almaq üçün Qafqaz Senzura Komitəsinə ərizə ilə müraciət edir. O, öz müraciətində yazır ki, şərqlilər də qərblilər qədər işığa və həqiqətə can atrılar, onları bir-birlərinə düşmən edən cəhalətdir. Səid Əfəndi "Ziya" qəzetiñin məram və məqsədini açıqlayır və bildirirdi ki, nəşr öz qarşısına ölkənin daxilində, xarici ölkələrdə baş verən yenilikləri oxuculara çatdırmaqla onların inkişafına kömək etmək istəyir. Səid Əfəndi tərəfindən təqdim olunan sənədləri təftiş edən Senzura Komitəsi Qafqaz Canişinliyinin baş idarəsinə belə bir məzmunda təqdimat göndərmişdi: "Senzura Komitəsi mətbuat haqqında qanuna əsasən Hacı Səid Əfəndi Ünsüzadənin ərizəsini, habelə "Ziya" qəzetiñin məramnaməsini nəzərdən keçirib, belə qərara gəlir ki, onun xahişi senzura əsasnaməsində tələb olunan bütün şərtlərə uyğundur. Bu səbəbdən qəzetiñ tatar (Azərbaycan -red.) dilində nəşri xüsusi fayda verə bilər. Məhz buna görədir ki, Hacı Səid Ünsüzadənin arzusunun yerinə yetirilməsini Siz zati-alılərindən xahiş edir". Beləliklə, qəzetiñ 1879-cu il yanvar ayının 1-dən etibarən nəşrinə icazə verildi. Senzura Komitəsi "Ziya"nın nəşrinə icazə verərkən qəzetiñ siyasetinin Qafqazdakı müsəlmanlar arasında geniş təbliğ olunmasına, yerli hakimiyyət orqanlarına, çənovniklərə dəstək olacaqına bel bağlayır, ümid edirdi. Təbii ki, qərarın qəbulunda Səid Ünsüzadənin ruhani zümrəsinə mənsubluğunu, keçib-gəldiyi yol və fəaliyyəti, çar siyasətinə zidd mövqə tutmaması nəzərə alınmışdır. Nəşrinin ilk vaxtlarında "Ziya"ya yaxşı münasibət göstərilməsinin başlıca səbəbləri də bu idi.

"Ziya"nın nəşrinə icazə alındıqdan sonra Səid Ünsüzadə çap və yaradıcılıq prosesinin normal şəkildə aparılması üçün hazırlıqlara başlamış, kiçik qardaşı Cəlalı, övladları Əbdürəhman

və Ağanı, bacısı uşaqlarını bu işə cəlb etmişdi.

1879-cu il yanvar ayının 14-də "Ziya"nın ilk nömrəsi işıq üzü gördü. Qəzet həftədə bir dəfə, daşbasma üsulu ilə nəşr edildi. 7 şöbədən ibarət olan "Ziya"da aşağıdakı şöbələr fəaliyyət göstərirdi:

*Dövlət sərəncamları,
Beynəlxalq agentliklərin elanları,
Xarici xəbərlər,
Daxili xəbərlər,
Yerli xəbərlər,
Məlumat göstəricisi və elanlar,
Felyetonlar.*

Səid Ünsüzadə "Ziya"nın nəşri üçün xüsusi mətbə almışdır. Naşir bu münasibətlə yazdı: "Necə bir lazımlı əhvalatlara nəzərən basmaxana büsətin Tiflisde açmağa qərar verdik. Və basmaxana əsbabının cümləsini mühəyyə söylədik. Və ruz-bəruz teliminə səy edəcəyik. Nobəno baqaide kitablar dəxi çıxaracayıq". Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk şəxsi mətbəə olan "Ziya" Tiflisdə Zailov soyadlı şəxsin mülkündə yerləşirdi. Mətbəə bir qədər sonra, 1879-cu ilin iyun ayının 21-dən Voronsov küçəsindəki 35 sayılı evə - Ağa Ələsgər Məşədi İsmayıllı oğlunun evinə köçürüldü.

Bir müddət sonra Səid Ünsüzadə məlk alır və mətbəəni daimi olaraq öz evinə köçürür. Azərbaycan dilini bilən mütəxəssislərin, mətbəə işçilərinin olmaması "Ziya"nın nəşrini çətinləşdirdi. Ortaya çıxan problemlərə baxmayaraq qəzet "Ziya" adı ilə 76 nömrə çıxdıqdan sonra "Ziyavi-Qafqaziyyə" başlığı ilə nəşrini 1880-cı ilin dekabrından davam etdirir. "Ziya"nın

başlığının dəyişdirilməsi yeni və fərqli mənə güdməmiş, yalnız texniki məqsəd daşımışdır. Səid Ünsizadə bu məsələyə aydınlıq gətirərək “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin birinci nömrəsində yazmışdı: “Litoqrafiyamız üçün təzə gətirdiyimiz həkkak və nəqqəş ustalarımız “Ziya”dan ötrü nəqş və nigah eyledikləri “Ziyayi-Qafqaziyyə” sərlövhəsini rədd eləmeyi rəva görmədiyimizdən, beş aydan bəri qiyami-ətalətlə məsdur qalan “Ziya” qəzetimizi məzkar sərlövhə altında nəşr etməyə meyl olundu”. Səid Ünsizadə “beş aydan bəri qiyami ətalətlə məsdür qalan” dedikdə heç də “Ziya”nın senzura tərəfindən bağlanmasını işarə etmirdi. Bəhs edilən məsələ Səid əfəndinin 1880-ci ilin ortalarında yeni çap maşını alması ilə bağlı idi. Belə ki, yeni maşının alınması, quraşdırılması və işə salınması bir neçə ay çəkmişdi ki, Səid əfəndi “beş ay” dedikdə bunu nəzərdə tuturdu. Yeni mətbəənin quraşdırılması müddətində qəzeti nəşri redaktor tərəfindən müvəqqəti olaraq dayandırılmışdı.

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun müddəasına görə, Səid Əfəndi ziyanın Qafqaza “Ziyayi-Qafqaziyyə”dən düşəcəyi fikri ilə qəzeti adında dəyişiklik etmişdir.

“Ziyayi-Qafqaziyyə” adı altında qəzeti cəmi 107 sayı işıq üzü gördü. Səid Ünsizadə Bakı əyalətinə qazı təyin edildiyi səbəbindən 1883-cü ilin yanvarın 22-də Tiflisi tərk edərək Şamaxiya qayıtdı. Naşir Şamaxiya köcdükdən sonra “Ziyayi-Qafqaziyyə” bir müddət Tiflisde çap olundu. Bu işi onun oğlu Ağa əfəndinin həyata keçirilməsi barəsində də məlumatlar var. Həmçinin bu işdə Ağa əfəndiyə Ünsizadələrin yaxın qohumları İsmayıllı bəy və Əbdürrehim ağa köməklik göstərmişlər.

1883-cü ildə “Ziyayi-Qafqaziyyə” mətbəəsi və qəzeti redaksiyası Şamaxiya köçürüldü, qəzeti Şamaxı dövrü başlandı.

Qəzeti Şamaxiya köçürülməsi ilə bağlı Senzura Komitəsinin Səid Ünsizadəyə verdiyi şəhadətnamesində yazılır: “Bu şəhadətnamə Qafqaz Senzura Komitəsindən Azərbaycan dilində həftəlik “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti redaktor-naşırı, Zaqqafqaziya əhli təsənni ruhanı idarəsinin üzvü Hacı Səid əfəndi Ünsizadəyə ona görə verilir ki, yuxarıda adıçəkilən qəzeti Şamaxıda qəzeti 11 nömrəsi çıxır və bununla da “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti bağlanır. Qafqaz Senzura Komitəsinin 1885-ci il hesabatında nəşri dayandırılmış qəzətlərdən bəhs edilərkən “Ziyayi-Qafqaziyyə”nın sonuncu nömrəsinin 1884-cü il iyun ayında çıxdığı yazılır. Qəzeti fəaliyyətinin dayandırılması səbəbi Bakı qubernatoruna göndərilən məktubda bəlli olur. Məktubda qeyd olunur ki, qəzeti çapı redaktor-naşırın maddi vəsaitinin olmaması səbəbindən dayandırılır. Səid Ünsizadənin özü de maddi vəziyyətinin ağırlığından döñə-döñə “Ziyayi-Qafqaziyyə”də bəhs etmişdi.

Qəzeti bağlanmasından bir neçə il keçdikdən sonra Səid Ünsizadə “Ziyayi-Qafqaziyyə”ni bərpa etməyə çalışmış, 1900-cu ildə bə istəkli Bakı qubernatoruna əriza vermişdi. Lakin Bakı qubernatoru Səid əfəndinin xahişini rəsmi cavabla rədd edib.

Dini dünyagörüşünə malik olan və qəzeti ideya istiqamətində islamçılığı başlıca qayə kimi götürən Hacı Səid əfəndi dövrünün ziyalıları, tanınmış xadimləri tərəfindən birmənalı şəkildə müsbət mənada qəbul olunmurdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan, maarifpərvər ziyanlı, publisist Firudin bəy Köçərli 1906-cı ildə

qələmə aldığı məqalələrin birində “Ziya” qəzetiinin müəyyən bir istiqamətə malik olmadığını, yaradıcılıq yükünün daha çox dini motivli materiallar təşkil etdiyini yazır. Firudin bəy Köçərlinin təhlilinə görə, qəzetdə mürtəcə mahiyyət daşıyan materiallar, mütərəqqi mahiyyət daşıyan məqalələrdən çox idi. (“Zaqafqaziya” qəzeti. 1 yanvar 1906-ci il). Səid Əfəndi Ünsi-zadənin şəxsiyyəti, dünyagörüşü haqqında öz xatirələrində maraqlı fikirlər irəli sürən, milli publisistikamızın gözəl nümunələrini ortaya qoyan, istiqlalçı-yazar Ömer Faiq Nemanzadə isə fərqli yanaşma ortaya qoyur. Ömer Faiq Səid əfəndinin ruhani olmasına baxmayaraq, liberal dünyagörüşünə sahib olduğunu yazar. “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzətlərində İsmi Sədrəddinbəyov, Möhsün Qübbən, Qumri Dərbəndi, Məşədi Məhəmməd Şirvani kimi dini motivli yazılar yayan müəlliflər ilə yanaşı, dövrün açıq fikirləri ziyalılarının da məqalələrinin çap olunması Ömer Faiqın fikirlərinə haqq qazandırır. Belə ki, qəzetiñ əsas əməkdaşları sırasında Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlal Ünsizadə, S. Vəlibəyov, Adolf Berje, A.O. Çernyayevski və M.Şaxtaxtlının adları var. Dövrün mütərəqqi ziyalıları olan bu şəxslərin “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”nın) səhifələrində elmi, publisistik məqalələri çap olunur, onların düşüncələri oxuculara çatdırılır. Professor Fuad Qasızmadə də “Səid Ünsizadə köhne ruhani təhsilli ziyalı kimi əsas yəzici qüvvəsinin də ruhanilərdən təşkil olunduğu” fikrini qəbul etmiş.

“Ziya” (Ziyayi-Qafqaziyyə) qəzetiñ nəşri ictimaiyyətin diqqətini daim özünə cəlb etmiş, dərc olunan materiallar müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdu. Qəzet yeni ərəb əlif-basının islahatı məsələsində Mirzə Fətəli Axundovun fikirlərini tənqid edirdi. Qəzetiñ 1883-cü ildə çıxan saylarının birin-

də dərc olunan məqalədə deyilirdi ki, bizim məqsədimiz bəzili kimi əlifbamızda deyişikliklər etmək deyildir. Əksinə, biz həmin insanlara söyləmək isteyirik ki, öz fikirlərində daşınşınlar. Müzikirələrə səbəb olan bu cür yazılar Tiflisdə nəşr olunan rusdilli mətbuat orqanlarının da diqqətini çekmiş, mübahisə doğuracaq məqamlarla bağlı onların da reaksiyaları olmuşdur. Belə nümunələr kimi “Kavkaz” qəzetiñ “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin 1880-ci il 23 dekabr, 1881-ci il 5, 31 yanvar və 1 fevral tarixli sayı əsasında hazırladığı “XIX əsr Şamaxının görkəmlı adamları” məqaləsini göstərmək olar. “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”dən) onun naşiri Səid Əfəndidən və həmçinin Şamaxının mədəni-ədəbi həyatından bəhs olunan yazı böyük mübahisəyə səbəb oldu. Bu məqalənin ardınca “Kavkaz” qəzetiñ 1881-ci il 50-ci ayında erməni mühərriri və ədib A.Əmirxanyansın və Matvey Vasilyeviç imzalı bir nəfərin məqalələri dərc olundu. M. Vasilyeviç “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin baş məqalələrinin məzmunu olmadığını iddia edir, çoxsaylı qüsür və nöqsanlarını xatırladır, problemin kökündə Səid Ünsizadənin rus dilini, habelə öz ana dilini mükəmməl bilməməsi göstərilirdi. Əlbət ki, iradlar həqiqətdən uzaq idi və bu yalnız qısqanlıqdan doğurdu.

Azərbaycanın sovetləşməsi dönenində mətbuat və ədəbiyyat tariximizin araşdırıcıları ideoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”) qəzətlərinin ideya-siyasi istiqamətlərini obyektiv şəkildə təhlil etməyərək, bu mətbu orqanı yalnız islam ideologiyasını və xurafatı təbliğ etdiyini iddia edirdilər. Hətta qəzetiñ ciddi senzuraya məruz qalmadığını “qara xidmətlə” bağlayırdılar. Son araşdırımlar nəticəsində əldə olunan faktlar bu deyilənlərin tam əksini ortaya qoyur. “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”) qəzetiñ çok ağır şəraitdə,

ciddi senzor başqları ilə nəşr olunduğu faktlarla aydınlaşır. Qafqaz Senzura Komitəsinin “Şərq və yerli dillər” üzrə baş senzoru V.Bezabrazov “Ziya”nın yaradıcılıq mühitinə ciddi mənfi təsir göstərmmiş, Azərbaycan dilində mətbuatın və nəşriyyat işinin “dövrü çatmadığını” iddia etmiş, Səid Ünsizadə kimi ziyalıların əməyini “izafi iş” adlandırmışdı.

“Ziya”nın rəsmi senzoru Melik Meqrabov idi və qəzeti çapa o imzalayırdı. Lakin qəzet Qafqaz Senzura Komitəsinin başqa senzorları V.Bezabrazov, həmçinin “Kavkaz” qəzetinin rəsmi əməkdaşlarının da nəzarəti altında çətinliklə işiq üzü göründü. Senzorlar qəzet materiallarını nəşrədək baxışdan keçirərək “ziyanlı” yazıları başqa məqalələrlə əvəz etməyi tələb etdikləri halda, yaranan bu boşluğu “Kavkaz”ın əməkdaşları öz həzir məhsulları ilə doldururdular. Belə bir vəziyyətdə “Ziya” (“Ziyayı-Qafqaziyyə”) çətinliklə nəşr olunurdu.

Hacı Səid Əfəndinin işi təkcə senzorlarla deyil, özünün də mənsub olduğu ruhani zümrəsinin təhdid və təzyiqlərini dəf etmək idi. 1879-cu ilin zilhicce ayının 10-da Tiflisdə Qurban bayramı münasibətilə keçirilən mərasim barədə “Qurban bayramı” başlıqlı məqalə dərc eden “Ziya”nın ruhanilərlə uzun bir çəkişməsi başlayır. Mərasimdə xütbe oxuyan Əhməd Əfəndi barəsində məqalədə əksini tapmış “pis, xoşagəlməz səsə malik olub, özünü “xoş avaz sayan” ifadəsi kəskin etiraz doğurur. Ən böyük təşvişə düşən, məqalə barəsində etiraz edən isə şübhəsiz ki, Əhməd əfəndi və onun baş üzvü olduğu müfti idarəsi idi. Özünü təhqir olunmuş hesab edən Əhməd əfəndi müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbova şikayət etməklə kifayətlənməmiş, Qafqaz canişinliyinin ruhani idarələri üzrə nəzarətçi knyaz Çordcadzeyə də ərizə verib, tədbir görülməsini xahiş etmişdi. Əhməd əfəndi “Qurban bayramı” məqaləsini

rus dilinə çevirib şikayət ərizəsinə əlavə etmişdir. Təhqir olunduğunu iddia edən Əhməd əfəndi özünün sonrakı danoslarında qeyd etdiyi kimi ruhani idarələri üzrə nəzarətçi onun şikayətinə laqeyd yanaşmış, Səid Ünsizadə cəzasız buraxılmışdı.

Səid Əfəndi Ünsizadənin çar rejimi tərəfindən təhdid olunması barəsində türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, Atatürkü yaxın silahdaşı olan Yusuf Akçuralı “Türkçülükün tarixi” əsərində məlumatlar verib. Yusuf Akçuralı türkçülük hərəkatının müxtəlif mərhələləri ilə bağlı araşdırmasına “Ünsizadələr mətbuatı” başlığı adı altında məlumatlar daxil edib. Bu yazidan bəlli olur ki, Y.Akçuralı Səid və Cəlal əfəndi Ünsizadələri ya-xından tanışın, onların düşüncələrinə bələd olmuşdur. “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin iki nüsxəsi kitabxanamda var” deyərək Ünsizadələrin yaratdıqları mətbu orqanlarının ideya istiqamətlərini müəyyən etməyə çalışan Y.Akçuralı yazır: “Olimdəki “Ziya” nüsxələrindən, bu qəzeti Qafqazda yaşayan türkləri dün-yada baş verən hadisələrdən xəbərdar etmək istəyir, müsəlman və Osmanlı məmələkətlərinə aid xəbərləri öncəlik verərək yazdığı anlaşıllır, fəqət dil, ədəbiyyat, tarix və qayəsində türk millətçiliyi ilə ilgiləndiyinə dair bu nüsxələrdə bir işaret yoxdur”. Y.Akçuralının düşüncəsinə görə, “Ziya” (Ziyayı-Qafqaziyyə) qəzeti türkçülük ideyasının deyil, o dövr üçün aktual olan islam birliyinin daşıyıcısı olmuşdur: “Məncə Ünsizadələrin fəaliyyətinin türk millətçiliyi ilə elaqəsi Qaspralı İsmayılin əsərlərinin çapı ilə bağlıdır”. Bu fikirlərdən görünür ki, İsmayıllı bəy Qaspralı öz əsərlərinin çapı üçün Səid əfəndi Ünsizadəyə üz tutmuş, onun mətbu imkanlarından yararlanmışdır.

Səid Ünsizadənin Tiflisdən sonra Şamaxiya döndüyü bəlli olsa da, onun sonrakı taleyi, fəaliyyəti ilə bağlı hələlik dürüst

məlumatlar yoxdur. Bəzi müəlliflər "Ziyavi-Qafqaziyə" qəzetinin bağlanması Seid Ünsizadənin 1884-cü ilin sonlarında vəfati ilə əlaqələndirirlər ki, bu da yanlış məlumatdır.

Yusuf Akçuralımın “Türkülüyün tarixi” əsərində Səid və Cəlal Ünsizadələrin “Ziyavi-Qafqaziyə” qəzeti və “Kəşkül” dərgisi bağlandıqdan sonra Qafqazdan Osmanlı dövlətinə mü-hacirət etdikləri əksini tapır. Y. Akçuralı yazar: “Alimlərdən Hacı Səid əfəndi Məclisi-Kəbirli-Maarif və Məclisi tədqiqatə üzv təyin olunmuşdur. 1912-ci ildə öldü”.

Səid Ünsizadənin “1900-1901-ci ildə pasportsuz, yəni qacaq surəti ilə İstanbula getməyə məcbur olması” barədə Ömer Faiq Nemanzadə də öz xatirələrində məlumat verir.

“Kəşkül”

“Ünsizadələr mətbuati”na aid olan “Kəşkül” jurnalı “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin tənəzzül dövrü yaşadığını bir zamanda Tiflisdə çap olumğa başladı. Ədəbi və siyasi jurnal olan “Kəşkül”ün redaktor-naşırı Səid Əfendi Ünsizadənin ortancı qardaşı Cəlal (əslində Cəlaləddin - red.) idi.

“Kəşkül”ü təsis edən Cəlal özünün təhsili, təcrübəsi, müasir təfəkkür tərzinə malik olması və maarifçiliyə meyli ilə seçilirdi.

Cəlal qardaşı Səiddən sonra 1878-ci ildə Tiflisə köçmüş, pedoqoji fəaliyyətini davam etdirərək, azərbaycanlı oğlanlar üçün məktəb təsis etmişdi. Səid Ünsizadə “Ziya”ni nəşr etməyə başlayanda Cəlala da qəzetçiliyin sırlarını öyrətdi. Bu baxımdan Cəlal Ünsizadə sonralar müstəqil qəzet çıxarmaq fikri nə düşdü və 1882-ci il may ayının 1-də Qafqaz canişinliyi Baş İdarəsinə yazdığı məktubda “Kəşkül” adlı jurnal nəşr etmək istədiyini bildirdi.

C. Ünsizadəyə görə, mətbuat xalqın gözünü açır, oxumağa alışdırır, onun mədəni yüksəlişinə və tərəqqisinə təkan verir. Bu amal və məqsədə xidmət edən C. Ünsizadənin mətbuat yaratmaq fikri müsbət cavablandırıldı. Qafqaz Senzura Komitəsinin 1883-cü ildə Peterburq Baş Mətbuat İdarəsinə göndərdiyi məlumatda aydın olur ki, “Kəşkül” jurnalının nəşrinə 1882-ci ilin oktyabr ayının 20-də icazə verilmişdi. Həmçinin bu məlumatdan bəlli olur ki, jurnal ərəb, fars və Azərbaycan dillərində nəşr ediləcəkdi.

“Kəşkül”ün ilk nömrəsi 1883-cü ilin yanvarında çıxmışdır. 11 nömrə jurnal şəklində çıxandan sonra Cəlal Ünsizadə “Kəşkül”ü qəzətə çevirdi.

Geniş bir məramnamə ilə nəşrə başlayan “Kəşkül” mövzu dairəsinə görə “Ziya” (“Ziyavi-Qafqaziyyə”dən) fərqlənirdi. Həm jurnal, həm də qəzətin aşağıdakı şöbələri fəaliyyət göstərirdi.

*Daxili şöbə,
Tarix və siyasi şöbə,
Təqnid və mətbuat xülasəsi,
Pedaqogika,
Həkim məsləhəti,
Şeir şöbəsi,
Təqvim,
Müxtəlif materiallar,
Elanlar.*

Şöbələrin adından göründüyü kimi “Kəşkül” qarşısına müxtəlif sahələri əhatə edən publisistik-elmi məqalələrlə çıxış etməyi, baş verən hadisələri, yenilikləri izləməli idi. Buna görə də siyasi, iqtisadi və ədəbi məsələləri işıqlandırmaq üçün “Kəşkül” müxtəlif sahələrdə çalışan mütxəssisləri, səvadlı insanları işə cəlb etdi. Məhz buna görə də Cəlal Ünsizadə “Kəşkül”ün 3-cü sayında yazdırdı: “Kəşkül”ün daireyi-qəleminnəsi bu tərəflərdə, yeni Qafqaziyyə qitesindən müxtəlif mövqelərdə, Rusiyanın içərilərində, həmçinin İslam malikində (İran, Osmanlı və Misir səmtlərində) xüsusi müxbirləri olacaqdır”.

O, verdiyi vədə əməl etməyə çalışır, adlağını sadaladığı bu məmləkətlərdən bəzi ziyahıları “Kəşkül”ün ətrafında cəm etməyə səy edirdi.

C. Ünsizadə Azərbaycan milli mətbuatının yaranmasında və

inkişafında Həsən bəy Zərdabinin tarixi xidmətlərinə böyük qiymat verir, “Əkinçi” qəzetini milli mətbuatın bünövrəsi adlandırdı.

Jurnalın redaksiyası Tiflisdə dar bir küçədə, iki yarımqaranlıq otaqda yerləşirdi ki, bu da işlərin normal məcrrada getməsi üçün əngel yaradırdı. Otaqların birində, ən ortada iri miz, divarın yanında isə yazı masası qoyulmuşdu. Masanın üzərində isə abunə yazılmış qəzetlərin dəstləri düzülmüşdü.

Cəlalın jurnalın ilk nömrəsinə yazdığı program mahiyətli məqaləsi xüsusi ilə maraqlıdır.

O, bu məqalədə “Kəşkül”ün xalqa bağlı olacağını bildirir, qarşıya qoymuşları vəzifələri sadalayır və ana dilinə üstünlük verəcəklərini yazırdı: “Məcmuəmizin dili və əsil ibarəsi məmələkətimizin müsəlmanlarının məfhumu olan türki-Azərbaycan dölindən ibarət olacaqdır”. C.Ünsizadə “Kəşkül”ün ilk sayalarında “vətənimiz”, “Azərbaycan” kəlmələrini tez-tez işlətməklə xalqda milli kimlik və milli şür hissi formalasdırmağa çalışırdı. Onun məqalələrində xəlqilik və müasirlik prinsipləri aydın görsənirdi.

C.Ünsizadə Tiflisdə yaşayan bir çox görkəmli şəxsiyyətləri “Kəşkül”ün ətrafında toplamışdı. Tiflisin baş hakimi Babov, maarif meclisinin keçmiş müdürü Qursaladze, Qori müəllimlər seminariyasının müəllimi A.O.Cənnyayevski, ədib və jurnalist Eritsov və başqaları “Kəşkül”ün əsas əməkdaşları idilər. Həmçinin Firudin bəy Köçərli, S.M.Qənizadə, M.F.Axundovun oğlu Rəşid bəy Axundov, Gülməhəmməd bəy Kəngərli nəşrin fəaliyyətində yaxından iştirak edirdilər. Xüsusən Firudin bəy Köçərli və Gülməhəmməd bəy Kəngərli Cəlal Ünsizadənin yaxın dostları olmuş, redaksiya bir müddət Kəngərlinin evində yerleşmişdi.

Cəlal əfəndi təhsil görmüş gəncləri redaksiyaya cəlb etməyə çalışır, onlarla yaxından maraqlanırırdı. Müəllim və tələbələrlə temas qurur, onların yaradıcılıq istedadından yararlanmağa səy edirdi. Örnək üçün bu faktı qeyd etmək olar ki, 1883-cü ildə Tiflis gimnaziyasının 6-cı sinifində təhsil alan Məmməd Kəngərliyi redaksiyada məsul katib vəzifəsinə işə götürmişdə.

“Kəşkül”də dil, ədəbiyyat, incəsənət, elm, maarif kimi bir çox məsələlərə dair nəzəri və publisist məqalələr, orijinal bədii əsərlər, rus, Avropa və Şərqi ədəbiyyatından tərcümələr çap olunurdu.

Bu mətbü orqan ideya-siyasi istiqamət və taktiki baxımdan “Əkinçi” və “Ziya”nın yolunu gedir, hətta bir çox məsələlərdə “Əkinçi”yə artıq dərəcədə meyl göstərirdi. Bu cür qəzetçilik siyaseti çar senzurası tərəfindən diqqətə alınmaya bilməzdidi. Ona görə də “Kəşkül” senzura təqiblərinə daha çox məruz qalmışdır. Jurnalın səhifələrində “Kəşkül” vəqt-i-müəyyəndə çıxmadı” ifadəsinə tez-tez rast gəlinir.

Bu mətbü orqanda dil-ədəbiyyat, incəsənət, elm və maarifə dair nəzəri-publisistik materiallər, bədii-publisistik yazılar, rus, Avropa və Şərqi ədəbiyyatından tərcümələr də çap olunurdu. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simalarından olan Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı “Kəşkül”də geniş şəkildə işıqlandırılmışdı. “Kəşkül” onun tərcüməyi-halını ilk dəfə nəşr etmiş, komediyalarının xarici dillərə tərcümə olunması və onların Avropada şöhrət qazanması, həmçinin komediyalarının tamaşaşa qoyulması barədə oxuculara mütəmadi məlumat vermişdir.

İslamda fanatizmin tənqidini “Kəşkül”də qabarlıq şəkildə bürüzə verir. Bu mətbü orqanın səhifələrində din pərdəsi altında

aparılan mövhumatçılıq tənqid edilirdi. İslam dininin əsasları-na toxunmadan cəhalət yayan ruhaniər zümrəsi ciddi tənqidə mərəuz qalırdı. “Kəşkül” özünün 1889-cu il tarixli 81-ci sayında yazdı: “Bu zümrənin çoxusu elmsizdir”. Qəzət satirik məqalələrinin birində ruhani idarələrinin mövhumatçılıq siyasetinə qarşı çıxırdı: “Zira bu attestatlı ruhanılərimizdən hansı biri-nə yaxın gedib, a quzum, yaxud a qoyunum, harada təhsili ümumi-finun cylədiniz” deyə sual eyləsək, cavabında əblahanə bir təbəssüm ilə iktifa eylər”.

“Kəşkül” dövrün bir sıra aktual məsələlərinə, beynəlxalq hadisələrə də toxunur, bu səpkidə məqalələr dərc edirdi. İlk sayında İngiltərənin və çarizmin Orta Asiyada apardığı müstəmləkəçilik siyaseti, Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında aparılan milli azadlıq hərəkatı barədə oxucuya məlumat verirdi.

“Kəşkül” 1889-cu il 12 aprel tarixli 84-cü sayında ruhaniəri tənqid edən məqalə dərc edir. Məqalənin senzuradan keçib, nəşrinə icazə verilməsinə baxmayaraq, baş senzor Bezabrazov qəzətin çapından sonra onu nəzərdən keçirərək “zərərli bir yazı” kimi onun Senzura Komitəsində müzakirəsini keçirmişdir. “Kəşkül”ün “zərərli bilən yazısına” icazə verən senzor xəstəliyi səbəbindən iclasda iştirak etməmiş, müzakirəyə çıxarılan məsələ ile bağlı mövqeyini yazılı şəkildə komitəye göndərmişdi. Baş senzor Bezabrazov ilə senzorun çəkişməsinin ziyanı “Kəşkül”ə dəymışdı. Qafqaz Senzura Komitəsi yerlərdəki real vəziyyətlə bağlı məlumat səciyyəli yazıları işıqlandırmağı “Kəşkül”ə icazə verməmişdi. Məsələn, qəzet 1889-cu il 23 oktyabr tarixli sayında Qarabağda boğaz xəstəliyinin yayılması ilə bağlı xəbərin dərcinə razılıq verməyərək, onu kəsib götürmüdü.

“Kəşkül”də çıxan sosial-siyasi yazıların əksəriyyəti rus di-

lində nəşr olunan mərkəzi qəzetlərdən, yaxud yayılmasına icazə verilmiş xarici mətbü orqanlardan götürüldü. Sonra isə buna icazə verilmədi. Senzura bu tip yazıların Qafqaz müsəlmanları arasında yayılmasını təhlükəli hesab edirdi.

Senzor “Kəşkül”ün “Əl-Qahire” qəzətindən “Məsəleyi-er-məniyyə” başlıqlı məqaləsinin bir abzaslıq xülasəsini də qadağan etmişdi. Xülasə bundan ibarət idi: “Əl-Qahire” məqaleyi-məxsusundə yer üzündə Ermənistan deyilən ölkənin heç bir zaman mövcud olmadığını və coğrafi dəlayil və bərahim ilə bəyan eylemişdir”.

Bu kimi qadağalara baxmayaraq öz nəşrini davam etdirən “Kəşkül” əsasən öz səhifələrində qonşu xalqların ədəbiyyatının təqdimatına, ədəbi nümunələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə xüsusi yer verirdi. Qəzət mühərrirlərindən biri gürcü klassiki İ.Çavçadzenin “Bahar” şerini Azərbaycan dilinə tərcümə etsə də, capına icazə verilməmişdi. “Kəşkül” Çavçadzeni gürcü ədəbiyyatının məşhur ədəbi siması kimi təqdim edir, onun vətənpərvərliyini, yüksək qiymətləndirir, yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatının inkişafına xidmət etdiyini göstəridi. .

Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişiklikləri vaxtında oxucularla çatdırmaq istəyən “Kəşkül” XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda baş veren milli oyanış və milli özünüdərk prosesinin də iştirakçısına çevrildi. Cəmiyyətdə azərbaycanlılıq ideyasının oyanmasında “Kəşkül”ün fealiyyəti danılmazdı. Millət və din məfhumlarının ayrı-ayrı şəyər olduğunu xalqa çatdırın, bu məsələyə daha geniş yanaşma təfzi ortaya qoyan “Kəşkül”çü'lər ictimai-siyasi şüurun inkişafına da kömək etdi-lər.

“Kəşkül”ün məqalələrinin birində azərbaycanlı ilə əcnəbi-nin əhvalatı, onların vağzalda bir-birinə rast gəlib, həmsöhbət

olmaları maraqlı bir dil ilə belə təsvir olunur: "Şələ papaq bəşimdə, qartı yapıcı ciyinimdə, arşın yarım xəncər budumda durmuşdum Tiflis vağzalında, maşın gözləyirdim. Vağzal dolu idi. Hər millətdən desən burda var idi, rus, gürcü, erməni, müsəlman. Hər dil desən danışırdılar. Gözümə bir neçə əcnəbi də göründü. Kim bilsin firəngdi, ingilidi. Ancaq bunlardan biri mənə çox diqqət ilə təkdən-təkə baxırdı. Doğrusu, bunun baxışı mənə heç xoş gəlmirdi. Öz-özümə deyirdim: ay filani, nə dikibən gözünü üzümə, yoxsa məni quldur hesab edirsınız?

Birdən zəng vuruldu. Girdik vağzala. Mən ikinci klasa girdim. Elə yenicə oturmuşdum, mənə baxan əcnəbi də qarşısında əyləşdi. Bunun qonşuluğu xoşuma gelmədi. Əvvəla onun üçün ki, mənə baxırdı, ikinci özünün də sir-sifəti sap-sarı, başı tük-süz, üzü yarım tüklü, deyəsən, qırılxımsı keçidir, burnuna ey-nək geydiriblər. İstədim durub yanından bir qeyri-yerdə oturum, ancaq yerlərin hamısı tutulmuşdu.

- Sən nə millətdənsən?
- Müsəlmanam.
- Xeyir, mən soruşdum nə millətdənsən?
- Müsəlmanam deyirəm!
- Əfəndim, millət ayrı, din ayrı. Bildim, dininiz islamdır, ancaq istəyirəm biləm millətiniz nədir?

Bu suala nə cavab verim? Bilirəmmi mən hansı millətdənəm? Bizim molla, ya bizim axund görəsən bilirmi?

Keçi saqqal əcnəbi kiridiyimi görüb başladı:

- Əfəndim, ərəb, fars, türk, hind, əfqan və qeyri bunların hamısı islamdırular. Ancaq hər birisinin milləti ayridir. Mən özüm kotolik dinindənəm, ancaq millətim italyandır.

- Doğru buyurursunuz əfəndim, ancaq eyb də olsa, gərək dütüst ərz edim, mən bilmirəm ki, mən nə millətdənəm.

- Əfəndim, doğrusu insan üçün nə millətdən olduğunu bilməmək böyük cyibdir. Belə olanda gərək bilməyəsən atan kimdir, anan kimdir. Siz o tayfadan deyilmə ki, sizə tatar deyir-lər?

- Bəli, bizə tatar deyirlər.

- Hə, indi bildim siz nə milletdənsiniz. Siz tatar deyilsiniz. Tatar Krımıda, Qazanda olan müsəlmanlardır. Sizin millət Azərbaycandır".

Bu misaldan göründüyü kimi, "Kəşkül" xalqa milli şür aşayırlar, din və milliyyət fərqiñin açımını verir, xalqın milli kimliyini xatırladır və azərbaycanlılıq ideyasını yayırırdı.

"Kəşkül" ilk dəfə olaraq ümmət və millət anlayışlarının fərqli məzmunu malik olduğunu, öz həmvətənlərinin milliyyət baxımdan müsəlman deyil, azərbaycanlı olduqlarını anlatmağa çalışırdı. Burada bir məsələ aydın idi ki, bu ilk təşəbbüs hələ azərbaycanlıların etnik mənşəbiyyətini konkret müəyyənləşdirmirdi.

Yusuf Akçuralı "Türkçülüyün tarixi" əsərində "Kəşkül" haqqında ona verilən məlumatlar əsasında fikir yürüdərək yazdı: "Kəşkül" azəri şivəsini İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə nəşr olunurmuş, bu dərgi azəri, cıqatay, no-qay və Osmanlı şivələrində türkçə məqalələr, ərəbcə və farsça yazılar da nəşr olunurmuş. Müxtəlif müsəlman dillərində yazılış məqalələri özündə əhatə edəcəyi üçündür ki, bu dərgiyə sahibləri "Kəşkül" adını vermişlər. Azəri şivəsini Qərb, İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq qayəsini təqib etdiyi üçün "Kəşkül" və "Ziya"nın sahib və yazarlarının çar hökuməti tərəfindən təqiblərə və sorğu-suala məruz qalmış olduqları da Cəlal bəyin (C.Ünsizadənin - red.) məlumatları sırasındadır. Hər iki qardaşın Səid əfəndi ilə Cəlal bəyin Qafqazı tərk etmə-

yə məcbur olmaları da bu hadisənin bir nəticəsi olmuş".

Y.Akçuralının fikrincə, "Ziya" kimi "Kəşkül"də türklük məfkurəsini deyil, islam birliliyi görüşünün daşıyıcısı olmuşdur. Azərbaycan dilinə önəm verən "Kəşkül"ün 1887-ci il tarixli 15-ci sayında "Bir şəxs" imzası ilə çap etdirdiyi "Ana dilimiz" məqaləsində yazırıdı: "Öz millətinə əbədi saxlamaq istəyənlər bu ana dillərini saxlamalıdırlar və o dildə elm və funun övladı-millətə verilməlidir". Müəllif qeyd edirdi ki, ana dilini yaxşı bilməyən, onun ləyaqətini qiymətləndirməyən adam başqa dilləri heç cür qiymətləndirə bilməz. Qəzet Azərbaycan dili ilə yanaşı, başqa dilləri öyrənməyi də təbliğ edirdi: "İnsan öz ana dilindən başqa neçə dil bilmış olursa, o qədər də qədrini artırar. Lal yarımadam olduğu kimi çox dil bilən də çox adam saylmalıdır".

Qəzet rus dilini öyrənməyi daha vacib hesab edirdi. "Bir şəxs" imzalı müəllifin "Bir suala cavab", "Bilmək nə böyük bəladır", "Bəylərimizin gələcək hali" sərlövhəli yazılarında da maarif, elm, mədəniyyət məsələlərindən danışılır, nadanlıq tənqid olunur, qonşu xalqların inkişafından söz açılır.

Baxçasarayda İsmayııl bəy Qaspralı tərəfindən nəşr olunan "Tərcüman" qəzeti elə ilk saylarında Rusiya müsəlmanları arasında qəzet-jurnal nəşri ilə məşğul olan şəxslərin adlarını ehtiramla xatırlamış, ilk səhifədə "Rusiyada mətbəati-islamiyyə" ilə bağlı məqalə dərc etmiş, "Tərcüman" qəzeti nədək Azərbaycanda nəşr olunmuş "Əkinçi", "Ziya", ("Ziyayı-Qafqaziyə"), "Kəşkül" kimi mətbuat orqanlarının adını çəkmişdi.

"Kəşkül"ün dövrün bir sıra mütərəqqi ziyanlılarla əlaqəsi olduğu kimi, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan Nəriman Nərimanov ile də əlaqəsi vardı. Qəzeti 1890-ci il tarixli 109-cu sayında Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən azə-

baycanlıların, o cümlədən Nərimanovun adını çəkib yazırıdı: "Bunlar dəxi o günler mətbəəmizə dəxi gəlib irəlidə vətən və əhnayi-vətənə xidmət edəcəklərini vəd vermişlər".

* * *

Cəlal Ünsizadə qardaşı ilə birlikdə təkcə qəzet deyil, kitab nəşr etmək üçün birgə mətbəə açmaq, senzorun razılıq verdiyi kitabların çapı ilə məşğul olmaq istəyini 1889-cu ildə reallaşdırıbildi. Rəsmi sənədlərdən bəlli olur ki, mətbəə açmaq üçün Ünsizadə qardaşları xeyli müddət çalışmış, nəhayət ki, Tiflis polis idarəsinin mətbəəsini satın almışlar. C.Ünsizadə mətbəəsini qəzeti adı ilə "Kəşkül" mətbəəsi və ya "Mətbəyi-cəriyəti Kəşkül" adlandırmışdır.

Qəzet "Rəfi-maniə" başlıqlı məqaləsində "Kəşkül" mətbəəsinin qarşısında duran mühüm işləri sadalayaraq yazırıdı: "Burada (Tiflisdə - red.) bir islam mətbəəsi ehdas elədiyimizdən məqsudumuz sadəcə, qəzet təb və nəşr eleməkdə deyildir. Millətdaşlarımız qəzətə və ovraqi-həvadisdən ziyadə maarifə xidmət edən təlim kitab və risalənin möhtac olduqları üçün bu yolda dəxi səy və əməyimizi dürüş tutmayacaq".

"Kəşkül"ün çap etdiyi kitabları məzmununa, ideya istiqamətlərinə görə iki qrupa bölmək olar: bədii, elmi, təhsil məhiyyəti daşıyan kitablar və dini əsərlər.

Mətbəədə Azərbaycan məktəbləri üçün dərsliklər, ədəbi-bədii əsərlər, təqvimlər müntəzəm sürətdə nəşr olunurdu. Füzulinin "Leyli və Məcnun", Əsgər bəy Adığzəlovun (Goraninin) "Qocalıqda yorğalıq", M.Y.Lermontovun "Hava gəmisi", A.Cernyayevski və S.Velibəyovun "Vətən dili", "Kəlilə və Dimnə" kitabları "Kəşkül" mətbəəsinin çap etdirdiyi nəşrlər

sırasındadır.

Bu kitablarla yanaşı, “Kəşkül”də Zaqafqaziya Şeyxüislamı Əbdüssəlam Axundzadənin “Ümtədül əhkam”, “Tarixi müqəddəsi ənbiya” kimi dini görüşləri təbliğ edən kitablar da çap edilmişdir.

Azərbaycanın mətbəəçilik işinin inkişafında “Kəşkül”ün məxsusi rolu vardır.

XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan ziyalılarının milli mətbuat uğrunda mübarizəsi: problemlər, reallıqlar

“Kəşkül” qəzeti bağlandıqdan sonra “Şərqi-rus”un çapına qədərki 14 il müddətində Azərbaycan dilində heç bir qəzet və jurnalın nəşrinə icazə verilmədi. Bu, çar Rusiyasının müsəlmanlara, məxsusi olaraq Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı müstəmləkəçilik, ruslaşdırma siyasetindən doğurdu. Azərbaycan dilində qəzet nəşr etmək istəyənlərə çar III Aleksandrın Qafqaz müsəlmanları üçün söylədiyi “qoy onlar rusca oxusunlar” kəlamını xatrladı, təşəbbüslerin qarşısını alırlılar. Çarının yeritdiyi bu siyasetə qarşı mübarizə aparan ziyalılar milli mətbu orqanların çapı üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Çünkü onlar gözəl anlayırdılar ki, ictimai fikrin inkişafında, siyasi və ictimai ideyaların mənimsnəilməsində, milli şürurun oyanışında anadilli metbuatin əvəzsiz rolu var. Böyük pedoqoq və ədəbiyyatşunas-alim Firudin bəy Köçərli “Şərqi-rus” qəzətinin 1903-cü il tarixli 17-ci sayında yazdı: “... Axırıncı qəzətənin ki, “Kəşkül”dən ibarət ola, zavalından on il gəlib keçdi ve bu müddətin ərzində biz ruznaməsiz qaldıq”.

“Kəşkül” bağlandıqdan iki ay sonra, yəni 1891-ci ilin dekabrında Ünsizadə qardaşlarından Kamal bəy “Azərbaycan” adında qəzet nəşrinə icazə istəsə də, çar orqanları buna imkan vermədilər.

Avropa təhsili alaraq ölkəyə qaydan, milli məfkurəli ziyalı Əhməd bəy Ağaoğlu 1893-cü ildə mətbu orqan yaratmağa cəhd etdi. 1893-cü il 6 dekabr tarixində Baş mətbuat idarəsinə “Şuşa əhli Əhməd bəy Ağayev” müraciət edərək “Məşriq”

adlı qəzətin nəşrinə icazə istədi. Rusiya daxli işlər nazirinin Bakı polismeystrinə göndərdiyi cavab məktubunda isə bunun yolverilməzliyi göstərilirdi: “Azərbaycan dilində qəzet və jurnalların nəşri tamamilə arzuedilməzdır. Baş Mətbuat İşləri İdarəsi belə hesab edir ki, cənab Ağayevin xahişi rədd edilsin.

“Məşriq”in çapına icazə verilməməsinin səbəbi Ə. Ağaoğlunun çar rejimi nümayəndələrinə panislamist, pantürkist kimi təqdim olunması idi.

“Azərbaycan”ın çapına icazə ala bilməyən Kamal Ünsizadə 1896-cı ildə “Letuçiya listok” (“Uçan yarpaq”) adlı mətbu orqan yaratmaq üçün çalışdı. Senzura idarələrinin bəhanələrini kəsmək, qəzet nəşrinə nail olmaq üçün K. Ünsizadə “Letuçiya listok”u mülki müşavir Georgi Klimovski ilə birlikdə nəşr etmək istəsə də, onun bu cəhdə də alınmadı. K. Ünsizadənin “az savadlı, mətbəəçilik işində səriştəsi olmaması” əsas gətirələrək qəzeti qeydiyyata almaqdan imtina etdilər.

Yeni mətbuat yaratmaq istəyi K. Ünsizadəni təkrarən Qafqaz mülki işlər üzrə baş hakiminə müraciətə sövq edir. 1896-cı ildə o, “Daniş” adlı qəzet nəşrinə ilkin hazırlıq görür. Həftədə iki dəfə nəşr olunacaq qəzətin yiğcam programı və məramnaməsi tərtib olunur. 13 şöbədən ibarət olacaq “Daniş”ın nəşrinə hökumət icazə vermir. Məqsədinə çata bilməyən K. Ünsizadə yerli elanları dərc edəcək bir qəzətin nəşrinə yenidən razılıq alamağa çalışır. O, mülki müşavir Georgi Klimovski ilə birgə nəşr etmək istədiyi həmin qəzeti “Mestnoye obyavlenie” adlandırmışdı. Rus və Azərbaycan dillərində çıxarılmış planlaşdırılan bu qəzətin gündəlik nəşri nəzərdə tutulsa da, bu cəhd də uğursuzluqla nəticələndi.

Azərbaycan mətbuatı tarixində və milli jurnalistikamızın formallaşmasında böyük xidmətləri olan Məhəmmədəga Şah-

taxtlı da milli mətbuatın yoxluğunu duyaraq, bu boşluğu doldurmaq üçün fəaliyyətə başladı. O, 1896-cı ilin sonunda həftəlik “Tiflis” adında qəzet nəşrinə hökumətdən icazə istədi. Şahtaxtlı məqsədini izah edərək yazırı ki, rus təbəsi olan azərbaycanlıların bir dənə də olsa qəzet və jurnalı yoxdur. Onlar Baxçasarayda çıxan “Tərcüman” ilə yanşı, fars, ərəb və türk dillərində xarici ölkələrdən getirilən dövri mətbuatı oxumaq məcburiyyətindədirler. Savadlı olub rus dilini başa düşməyənlər isə rus qəzətlərindən istifadə edə bilmir. Bu səbəbdən onların rus həyatı, ədəbiyyatı, incəsəneti, ümumiyyətlə, mədəniyyəti və ölkə daxilində baş verənlərdən xəbəri olmur. Ana dilində olan qəzet bu baxımdan onlara kömək edər, nəticədə bu zümrənin üzvləri Rusiyaya yaxınlaşar.

İcazə üçün M.Şahtaxtlı sənədləri Baş Mətbuat İşləri İdarəsinə göndərir. Baş idarə “Tiflis”in nəşri ilə bağlı Qafqaz Senzura Komitəsinin rəyini tələb edir. Qafqaz Senzura Komitəsinin müsbət rəy verməsinə baxmayaraq qəzətin programı yenidən araştırılır. Rusiya Baş Mətbuat İşləri İdarəsi “Tiflis”in sənədlərini böyük rus şovinisti, senzor Simirnova rəy üçün göndərir.

Şahtaxtlinin ərizəsi və qəzətin məramnaməsi ilə tanış olan Simirnov geniş rəy yazaraq 1897-ci il yanvar ayının 7-də Baş İdarəyə təqdim edir. Şahtaxtlinin qəzet nəşr etmək təşəbbüsünü “xeyirxah niyyət” adlandıran, onun bu sahədəki səylərini “hər cür təqdirə və mükafata layiq görən” Simirnov arayışında yazırı: “Axı məsələ bunlarda deyil, bu xeyirxah niyyətlərin hansı vasitələrlə həyata keçiriləcəyi də çox əhəmiyyətə malikdir, ancaq bu vasitələr cənab Şahtaxtlinin ərizəsində o qədər də aydın deyil”. Smirnov öz mülahizələrini genişləndirərək Şahtaxtlinin ərizəsindəki hər bir ifadənin sətiraltı məna-

sına varır: “Cənab Şah taxtinski həm qəzetiñ istiqamətini, həmçinin də gələcək qəzetiñ məzmununu özü lazımnıca dərk etmir. Qəzetiñ səhifələrini müxtəlif Şərq bağırtıları ilə doldurmaqla məşğul olmaq isteyir. Başa düşmək çətin deyil ki, bu qafqazlılar üçün də ümumi dövlət dili olan rus dilinin kənar edilməsinə və eyni zamanda hətta ərəb dilinin saxlanılmasına səbəb olar və buna rus mənafeyinə xidmət kimi baxıla bil-məz”.

Baş Mətbuat İdarəsi Smirnovun rəyini aldıdan iki gün sonra, yəni 1897-ci il yanvarın 9-da Qafqaz Senzura Komitəsinə bu məzmunda məktub göndərir: “Bizə qeyri-millət və qeyri-dindəşlərin yaxınlaşması yalnız maarifin yayılması ilə mümkündür, onun da silahı rus dili olmalıdır. Əks təqdirdə ümumi müsəlman dövri mətbuatı nəşrinin təşəkkülü müsəlmanları rus vətəndaşlarına nəinki yaxınlaşdırır, hətta uzaqlaşdırır. Şah taxtinskinin türk Azərbaycan şivəsində qəzet nəşriñ əsaslandırması bu vaxta qədər olmayan qəbilə dilində xüsusi jurnalistikianın başlanğıcını qoyacaq, beləliklə də Zaqqafqaziya tatarlarının (Azərbaycan türklərinin - red.) Rusiyadan daha çox uzaqlaşmasına səbəb olacaqdır”. Bu izahatdan göründüyü kimi Azərbaycan türklərini qəbile hesab edən Rus imperiyası əinovnikləri bu “qəbilə”nin öz ana dilində mətbuat yaratmasını qəbul etmir, onları daim öz müstəmləkəsində görür, mili-i-mənəvi dəyərlərinin yox olmasına çalışırlar.

Sonralar “Tiflisskiy listok” qəzetindəki məqaləsində Şah taxtlı rus şovinisti Smirnovla olan görüşünü təsvir edərək yازırıdı: “Var qüvvəmle ona dil töküb xahiş etdim, lakin bundan bir şey çıxmadı. O dedi: - tatar dilində heç bir qəzetə icazə verə bilmərəm. İstəyirsizsə, rusca qəzet çıxarmanıza icazə verim. Qoy tatarlar sizdən nümunə götürüb rusca oxusunlar. Siz

rus dilində əla danışırsınız, tatar qəzeti nəyinizə lazımdır?”

“Mən öz həmvətəndaşlarının hamısının tərəqqisinə kömək etmək isteyirəm. Tatarlar hamısı rus dilində təhsil ala bilməzlər. Bu ancaq varlı ailələrə müyəssər olan bir nemətdir” dedim. O isə dedi: - Qəzet xalqın nəyinə lazımdır? Ziyalılar qoy rus dilində oxusunlar, adı tatarlar isə qoy gedib sürüllerini otarsımlar”. Smirnovun bu cavabı Rus imperiyasının tərkibində olduğu xalqlara qarşı apardığı milli ayrıseçkilikdən, rus millətçi-liyindən doğurdu.

Azərbaycanda milli mətbuat yaratmaqla xalqın maariflənməsinə, milli özünüdərk prosesinə təkan verməyə çalışan ziyanlılardan biri də Nəriman Nərimanov idi. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra bir müddət Borçalıda müəlliliklik edən Nərimanov Bakıya köçür və ictimai işlərlə məşğul olur. O, pedoqoji fəaliyyətlə yanaşı, Bakıda “Kaspı”, Baxçasarayda “Tərcüman”, Kəlküttədə “Həbil-mətin” kimi mətbü orqanlarla əməkdaşlıq edir, günün vacib məsələləri haqqında məqalələr yazırıdı.

Nəhayət, onun özü də qəzet nəşr etməklə xalqın maariflənməsinə kömək etmək isteyir. O, 1896-ci ilin mart ayında müəllim dostu S.M.Qənizadə ilə birlikdə “Sovqat” adında uşaq jurnalı nəşr etmək üçün çalışır. Azərbaycan məktəbləri üçün nəzərdə tutulan “Sovqat” ayda bir dəfə, şəkilli çıxmıştı.

“Sovqat”ın nəşrinə icazə ala bilməyen N.Nərimanov bir neçə ildən sonra yenidən qəzet çıxarmağa təşəbbüs edir. Müvafiq idarələrə müraciət edərək Azərbaycan və əus dillərində çapı nəzərdə tutulan “Təzə xəbərlər” adlı qəzetiñ nəşrinə icazə isteyir. Ancaq bu dəfə də Nərimanovun arzusu reallaşırı.

Bakı şəhər məktəblərinin müəllimləri S.M.Qənizadə və Həbibullabəy Mahmudbəyov 1896-ci ilin may ayında “Nübar”

adlı ədəbi-pedoqoji jurnal nəşr etməyə qərar verirlər. Hər iki müəllimin imzaladığı ərizədə deyilir: “Bizdə, Rusiyada rus müsəlmanları üçün bir dənə də olsun ədəbi jurnalın olmaması üzündən Zaqafqaziya müsəlmanları hələ də məsiətdə fars kitablarını oxumaqdə davam edirlər”.

Lakin çar orqanları “Nübar”ın çapına icazə vermədi. Bu dəfə isə S.M.Qənizadə “Çıraq” adlı qəzetiñ nəşrinə razılıq almaq istəyir, ancaq yenə də onun istəyi baş tutmur.

Azərbaycan ziyahlarının göstərdikləri fədakarlığa, təşəbbüs'lərə baxmayaraq XIX əsrin son on illiyində anadilli mətbu orqan yaratmaq mümkün olmadı. Ancaq bu dövrədə Qafqazda rus dilində 20-dən artıq mətbuat fəaliyyət göstərirdi. Bu mətbu orqanların bir neçəsi isə Bakıda nəşr olunurdu.

Rusdilli mətbu orqanlar. Bakıda nəşr olunan rusdilli mətbuat orqanları Qafqazın digər bölgələrindəki qəzetlərlə eyni siyasi ideyaların daşıyıcısı idi. Bu nəşrlərin əsas vəzifəsi Çar Rusiyaının yeritdiyi ruslaşdırma ideyasına xidmət edirdi. Azərbaycanda çıxan ilk rusdilli nəşr “Bakinskiy listok” hesab edilir. Bu qəzetiñ baş redaktoru Bakı gimnaziyasının müəllimi Xristian Sink idi. O, Bakı qubernatoru, general-leytenant Kalyubaykinə 1870-ci il 25 fevral tarixli ərizəsində öz məqsəd və məramını belə izah edir: “Bakı quberniya əhalisinin öz mətbuat orqanının olmasına görünən tələbi və şəxsi istəyim, mənə yaxın olan cəmiyyətin xeyrinə bütün qüvvəmi sərf etmək arzusu doğurmuşdu. Bu cəhət məni siz əlahəzərtdən Bakı şəhərində qəzet nəşrinə icazə istəmək cəsarətinə məcbur edir”.

1870-ci il dekabr ayının 3-də qəzetiñ çapına rəsmi icazə verildi. İlk nömrəsi 1871-ci il martın 19-da çıxmış qəzet iyun ayında bağlandı. 1872-ci ilin yanvarında qəzetiñ nəşri yenidən bərpa olundu, həmin ilin iyunun 3-dək fəaliyyətini davam et-

dirdi. Qəzet İçərişəhərdə, Mixail Voliçkin adlı şəxsin xüsusi mətbəəsində çap olunurdu.

X.Sink “Bakinskiy listok”da Azərbaycan şöbəsi açmaq üzərində də düşündürdü. Qəzetiñ nəşrinə verilən icazə şərtlərində bu barədə qeyd də var. “Bakinskiy listok”un Azərbaycan dilində ruscadan tərcümə olunmuş məqalələrin çapına icazəsi vardı. Lakin senzorun Azərbaycan dilində bilməməsi səbəbindən bu iş Azərbaycan dilini yaxşı bilən məmurlardan birinə həvalə olunmalıydı. Qəzetiñ ilk sayındakı baş məqalədə bu məsələyə də toxumulub: “Sevinirik ki, bizim tatar dilində (Azərbaycan türkəsi - red.) ilk qəzet yaratmaq səylərimiz səmərəsiz qalmadı, bizim elanımız kütłə tərəfindən rəğbətlə qarşılandı, abunəçilərin miqdarı gözlədiyimizdən də çox oldu. Abuna hətta ucqar tatar (Azərbaycan - red.) kəndlərinə də yayılmışdı və biz tamamilə ümidivarıq ki, öz fəaliyyətimizi kiçik qardaşlarımızın rifahına həsr edəcəyik”.

Qəzetiñ elə həmin sayında “Redaksiyadan” adlı məlumatda deyilirdi: “... Qəzetiñ tatar şöbəsinə gəldikdə, haqqında danışdığınıñ mətbə xahiş etmişdir ki, onun buraxılması gələcək aprelə qədər texirə salınsın”. Redaksiya daha sonra abunəçilərdən üzr istəyərək mətbə çətinliyini nəzərə almayı xahiş edirdi.

“Bakinskiy listok” qəzetiñin 1872-ci il 26 fevral tarixli sayında Həsən bəy Zərdabinin “Cəmiyyəti xeyriyyə” təşkilinə başlaması haqqında məqaləsi dərc olunub.

Bakıdan köçdükdən sonra Xristian Sink Moskvada yaşamış, pedoqoji və jurnalistik fəaliyyətini davam etdirdi. Həsən bəy Zərdabi ilə dost olan X.Sink Moskvada yaşadığı illərdə daim onunla məktublaşmışdı. Onun 1878-ci il martda H.Zərdabiyə göndərdiyi məktubunda deyilirdi: “Mən böyük bir maraqla si-

zin son zamanlardakı fəaliyyətinizi izləyirdim. Sizin geri çekilməyə məcbur olduğunuzu bildikdə hırsımdən dişlərimi qıçayırdım. Lakin siz mənim nəzərimdə yenə də qəhrəmansınız. Biz sizinlə azmi, çoxmu iş görmüşük, bilmirəm, nə bacarmışıqsısa, onu etmişik və silahı hələ yerə qoymamışmışq”.

1876-ci ildə Bakıda “Bakinskiy izvestiya” adlı ikinci bir rus qəzeti nəşrə başladı. “Bakinskiy izvestiya” Quberniya İdarəsinin rəsmi orqanı idi və general-qubernator D.S.Staroselskinin təşəbbüsü ilə nəşr olundurdu. Staroselski 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzətinin nəşrinə də kömək göstərmişdi. Bu barədə Zərdabi “Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi” məqaləsində yazdı: “Bəs qəzətoni necə çıxarım? ... Dövlət tərəfindən izn almaq da ki, böyük bəladır. Bizim qubernator mütəvəffi, doğrudur, xalis rus idi, amma onun övrəti gürcü qızı idi. Ona görə Qafqazın yer əhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzətənin adını “Əkinçi” qoyum ki, guya, məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boyynuna çəkdi ki, senzorluğu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib izn aldım”.

Staroselskinin çıxardığı “Bakinskiy izvestiya”nın əsas məqsədi Bakı Quberniyası haqqında oxuculara məlumat vermək idi. O, hələ qəzet çıxarmazdan xeyli əvvəl Quberniya İdarəsinin nəzdində mətbə açmış, çapçılar dəvət etmişdi. Həsən bəy Zərdabi da “Bakinskiy izvestiya” ilə əməkdaşlıq edir. 1888-ci ildən sonra qəzet “Bakinskiy torqovo-promişlenni listok” adı ilə çıxmışdır. 1894-cü ilin yanvarından “Bakinskiy qubernskiy vedomostı” yeni bir qəzet də fəaliyyətə başladı. Qəzətin teleqram və elanlar adlı əlavələri də var idi. Bu teleqarm və elanların bir hissəsi Azərbaycan dilində çap olundurdu. “Bakinskiy qubernskiy vedomostı” 1916-ci ilə qədər çıxmışdır.

“Kaspi” qəzeti. Bakıda rus dilində nəşr olunan qəzətlərin

icərisində “Kaspi” uzunmürlüyü, öz dövrliyini qoruyub saxlamağı ilə seçilir. Qəzətin ilk redaktoru Viktor Vasilyeviç Kuzminin mətbuat işləri üzrə baş idarəyə göndərdiyi məktubda “Kaspi”nın programı geniş şəkildə belə təsvir olundurdu:

1. Yerli həyatdan və ümumdüvlət həyatından bəhs edən baş məqalələr.
2. Məlumatlar və eskizlər.
3. Gündəlik hadisələrin xülasəsi.
4. Orijinal və tərcümə olunmuş elmi məqalələr.
5. Rusiyada və xarici ölkələrdə neft işi, neftə aid yeniliklər.
6. Son poçt.
7. Nəşr əsərləri.
8. Məlumat xarakterli xəbərlər.
9. Elanlar.

Redaksiya bu program haqqında ilk məlumatı qəzətin 1881-ci ildə çıxan ilk sayında dərc edib.

Qəzətin ilk 28 sayı həftədə iki dəfə, sonra isə həftədə 3 dəfə çıxırı. “Kaspi” 1884-cü ilin yanvarından gündəlik nəşrə çevrildi. Əvvəller qəzet 400-420 nüsxə ilə çıxırdısa, 1887-ci ildən sonra tirajda artım müşahidə olundu. Artıq 1887-ci ildən etibarən qəzətin tirajı 1000 nüsxəyə qalxdı.

“Kaspi” nəşrə başlayandan 1897-ci ilə qədər rus millətin-dən olan şəxslər onun redaktoru olmuşdur. V.V.Kuzmin, E.I.Starsev, V.P.Luçkuskomotov, Qordyeyevski, Sokolinski müxtəlif vaxtlarda “Kaspi”nın məzmununu müəyyənləşdirmiş, redaktor vəzifəsini icra etmişlər. 1897-ci ildə N.Sokolinskinin ölümündən sonra “Kaspi”də dəyişikliklər baş verdi. Qəzətin naşırlığını Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz üzərinə götürdü və Əlimerdan bəy Topçubaşov qəzətə redaktorluq etməyə başladı. Qəzətin bu dövründən başlayan tarixini “müsəlman kas-

pi”si adlandırırlar.

Mükemmel hüquq tehsili alan, dövrün görkəmlı ziyalıları arasında kifayət qədər nüfuzu olan Ə.Topçubaşov “Kaspi”ni 1898-ci ildən 1907-ci ilin oktyabrına kimi redaktör edib. Ə.Topçubaşov sonra qısa zaman kəsiyində Əli bəy Hüseynzadə əvəzləyib. 1907-ci ilin axılarından 1919-cu ilədək “Kaspi”nin redaktoru A.Veynberq olub.

“Kaspi”nin yayım areali olduqca böyük idi. Onu təkcə Qafqazda deyil, Rusyanın müxtəlif bölgələrində, xarici ölkələrdə də oxuyurdular. Çapının ilk ilində qəzet olduqca özünə az oxucu toplamışdı. Bu barədə qəzeti 10 illiyi ilə bağlı çap olunan məqalədə deyilirdi: “Kütłə yeni mətbuat orqanını şübhə ilə, bir çoxu isə sərt qarşılıdı. Bütün ziyahıların içərisində məqalələrini yeni orqanda çap etdirmək qərarına gələn, özü də çox gizli surətdə, bir-iki adam güc-bəla ilə tapıldı”.

Nəşrinin ilk illerində qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq “Kaspi” öz etrafına milliyətçi və əqidəcə müxtəlif olan publisistləri topladı. “Teleqramlar”, “Xarici xəbərlər”, “Mətbuat xülasəsi” rubrikası altında dərc olunan xəbərlərdə təkcə Rusiyada deyil, dünyada baş verən hadisələr, yeniliklər oxuculara çatdırıldı.

Qəzeti səhifələrində Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, S.M.Qənizade, H.Zərdabi, N.Nərimanov, M.A.Şahtaxtlı kimi Azərbaycan ziyalıları, publisistləri çıxış edirdilər. H.Zərdabi qəzeti nəşrinin ilk ilindən başlayaraq onun feal əməkdaşı olmuşdur. Onun “Bizim kənd məktəbimiz”, “Bədii sənaye məktəbxanaları”, “Amerikada əqli inkişafla əl əməyini birləşdirən yeni məktəb sistemi” adlı təhsillə bağlı məqalələrində elmin yeni inkişaf mərhələlərindən bəhs olunurdu. Hətta Zərdabı bir müddət “Kaspi”nin redaktoru oldu. Bu dövrə Hüseyin Mina-

sazov, Eynəlibəy Sultanov, Rəhim bəy Məlikov müxtəlif səpəkli yazılarını “Kaspi”də dərc etdirirdilər.

M.Şahtaxtlı da “Kaspi”də ictimai-siyasi mövzuda publisist məqalələri ilə çıxış edirdi. Müəllif öz yazılarında qadın hüquqlarının qorunması, mühafizəkarlıq, elmsizlik kimi dövrün ciddi problemlərini gündəmə gətirirdi.

Qəzeti nəşrinin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanın məşhur maarifçi və ədəbiyyatşunas alimi Firudin bəy Köçərli də “Kaspi”nin çap imkanlarından yararlanıb. Cəlil Məmmədquluzadə Dəlmə bağları haqqındaki ilk məqaləsini “Kaspi”yə göndərmişdi. Məşhur pedaqoq və ictimai xadim M.Sidqi də qəzeti əlaqə saxlayırdı.

Rus dilində nəşr olunmasına baxmayaraq “Kaspi” Azərbaycanda mətbuatın formallaşmasında, jurnalistikamızın inkişafında pozitiv rol oynayıb.

№ 91 Штатика 15-го июня 1918 г.

روسیه اجتماعیون عامیون فله غرقهستگ "همت" شکلاتی

жільч. Соціал-Ліберал. Рабоч. Партия. Організація „ГУММЕТЬ”

تون جهان هرای کاسبی برهہ شنز!!

**Баку. Николаевск, ул. зданіе Реального уч. Редкаша газ
«ГУММЕТ» (пок Европ організації)**

1900-cü ilin dekablarında nəşrə başlayan “İskra” qəzeti Azərbaycanda da yeni tipli dövrü mətbuatın bünövrəsini yaratdı. “İskra” bolşevik mətbuatının prinsiplərini müəyyənləşdirərkən partiyalılıq, fəhlə sinifinin maraq və mənafəclarını müdafiə etmək, inqilabi mübarizəyə sadıqlıq, barışmazlıq kimi xüsusiyyətləri nəzəri baxımdan işləyib hazırladı.

1901-ci ilin yazından etibarən Bakı sosial-demkoratları Rusiya həmfikirlişləriyle əlaqələr qurur, idcya təşkilatı olaraq "İskra" ilə müntəzəm yazışmalar aparırdılar. 1901-ci ilin yanında, Bakıda gizli "Nina" mətbəesi yaratmağa müvəffəq oldular ki, bu da Zaqafqaziya sosial-demokratların təbliğat imkanlarını genişləndirdi. Tarixi mənbələrə görə "Nina" mətbəəsi ilə yanaşı, Bakıda daha beş gizli mətbəə fəaliyyət göstərirdi. Bu mətbəələrdə siyasi təşviqatın ən ənənəvi və təsirlili vəsiyyəti olan vərəqələrin çapı həyata keçirilirdi. RSDFP Bakı Komitəsi 1902-ci ilin dekabrından 1903-cü ilin iyun ayına qədər müddətdə ümumi tirajı 33 min nüsxə olan sayı 19-dan çox müstəqil vərəqə çap edərək əhali arasında yaymışdı. Azərbaycan dilində də bolşevik gizli mətbuatının ilk nümunələri inqilabçı mahiyətə sahip olmayışdı.

RSDFP II qurultayından sonra Azərbaycan bolşeviklərinin nəşriyyat fəaliyyətində gizli vərəqələrin buraxılışı sürətləndirildi. Yalnız 1904-cü ilin iyunundan 1905-ci ilin fevralına qədər Bakının gizli partiya mətbəələrində 80 adda 200 min nüs-xəyə qədər vərəqə buraxılmışdı.

1904-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin, M.Ə.Əzizbəyovun, N.Nərimanovun, S.M.Əfəndiyevin, P.A.Çaparidzənin bir araya gəl-

məsi ilə yaradılan “Hümmət” qrupu sosial-demokrat ideyasının daşıyıcıları olaraq nəşriyyat işini təşkil etməyə başladılar. Qrup vərəqələr və intibahnamələr buraxılmasına, onların əhali arasında yayılmasına çalışırdılar. 1904-cü ilin oktyabrında “Hümmət”çilər ilk sosial-demokrat nəşri olan Azərbaycan dilində gizli şəkildə “**Hümmət**” qəzeti nəşr etməyə başladılar. “Hümmət” tekçə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqində türkdilli xalqlar içərisində sosial-demokratların ilk mətbuatı orqanıdır. Bu mətbuat orqanının fəaliyyəti Rusiyada üç inqilab dövrünü, Azərbaycanın sovetləşməsi illerini əhatə edir. Birinci Rus inqilabı ərəfəsində və inqilabın ilk aylarında “Hümmət”in gizli 5-6 sayı, 1917-ci ilin iyun ayının 3-dən 1918-ci ilin iyul ayının sonlarında 113 nömrəsi çap olunmuşdur. Qəzet 1919-cu ilin mayından 1920-ci ilin mayına qədər Höşterxanda çap olunmuş, burada cəmi 44 nömrəsi işq üzü görmüşdü. Ümumiyyətlə, “Hümmət”in 163 nömrəsi aşkarlanıb. “Hümmət”in yaranması, formalşaması ilk jurnalist və publisistlərinin kimliyi hələlik tam şəkildə müəyyənləşdirilməyib. Çünkü qəzeti 1904-1905-ci il nüsxələri hələlik araşdırıcılar bəlli deyil. Mətbuat tariximizə “Hümmət”in birinci nömrəsinin başlığının surəti, üçüncü sayının materiallarından yalnız biri bəllidir. Qəzeti ilk sayının başlıq hissəsində Azərbaycan və rus dillərində nəşr tarixi göstərilmişdi: “1904-cü ilin oktyabri”. Hektoqraf üsulu ilə çap olunan qəzeti adı üzərində də məxsusi olaraq dayanmaq, onun ideya-siyasi istiqamətini müəyyənləşdirmək olar. Bu qəzeti “Hümmət” Partiyasının mərkəzi mətbuat orqanlarından biri kimi adının məxsusi siyasi əhəmiyyəti var.

İngilabdən əvvəlki nəşrlər proletar beynəlmiləlciliyin principlərinə uyğun olaraq “Bütün ölkələrin proletarıları birləşin”

şüarı altında nəşr olundurdu. Qəzeti idəya müəllifləri bu şüarın Azərbaycan variantını atalar sözü olan “Kişilərin birliyi dağı yerində oynadar” şüarı ilə əvəzlədilər. Bu xalq məsəlinin digər qarışıığı da dilimizdə qorunur: “El bir olsa, dağ oynadar yerindən”, yaxud “El gücү, sel gücү”.

“Hümmət” ərəb sözü olan, azərbaycan dilində “qeyrət”, “birlik”, “şücaət” mənasını bildirir.

“Hümmət” qəzeti idəya-siyasi istiqamətinin müəyyənləşməsində, formalşamasında XX əsr Azərbaycan tarixində, millətin taleyində böyük rolü olan, yaşadığı zamanda və ölümdündən sonra ağır tənələrin, bəzən isə hədsiz təriflərin ünvanı olan Nəriman Nərimanovun böyük rolü, xidmətləri var. 1917-ci ilin iyun ayının əvvəlində “Hümmət” Partiyasının Təşkilat Komitəsi N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə əməli tədbirlər planı işləyib hazırladı ki, bunlardan biri də “Hümmət” qəzeti nəşrinin bərpa məsəlesi idi. İclasda N.Nərimanovdan, S.M.Əfəndiyevdən, T.A.Şahbazidən ibarət redaksiya heyəti təşkil edildi. Qəzeti redaktoru Nərimanov, katibi isə Tağı Şahbazi təsdiq olundu və “Turan” mətbəəsində çapı planlaşdırıldı. Sonralar həmin günü xatırlayan T.Şahbazi yazırkı ki, çox işlərdən sonra 1917-ci il iyulun 3-də “Hümmət”in ilk nömrəsini çıxarmaq mümkün oldu. Qəzeti adı “Hümmət” Təşkilatının Mərkəzi Komitəsində müzakirə edildi. “Yoldaş”, “Hümmət”, “Təkamül” adları təklif edildi, lakin komitə təşkilatın adlandığı “Hümmət”in üzərində durdu.

Nəriman Nərimanov qəzeti məram və məqsədləri barəsində ilk bərpa sayında yazırkı: “Hümmət” qəzeti fəhlə və zəhmətkeşlərin hüququnu müdafiə edərkən, Rusiya müsəlmanlarına bu inqilab zamanında doğru yol göstərməyi də öz vəzifələrindən biri kimi bilir. Yolumuz artıq dərəcədə tikanlı, mə-

şəqqətli olsa da, ali, müqəddəs məsləkimiz girdarımızın artmasına səbəb olur".

"Hümmət" qəzeti qısa bir vaxt ərzində özünə müəyyən oxucu kütləsi yığa bildi, onun nüsxələri Azərbaycanın hüdudlarından xeyli kənara çıxdı. Qəzet Qafqazda, Volqaboyu müsəlman vilayətlərində, Türküstanda geniş yayıldı, hətta İranda və Türkiyədə onun oxucuları vardı.

1918-ci ilin may ayının 28-də milli-azadlıq mübarizəsinin məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasından sonra "Hümmət" Həştərxanda nəşr olumğa başladı. Zaqqafqaziya Müsəlman İsləri Komissarlığının D.X.Bünyadzadənin başçılıq etdiyi nəşriyyat şöbəsi, 1919-cu ilin martın 29-da "Hümmət" in yenidən nəşr olunması, onun onun maddi-texniki bazasının yaradılması, qəzetiñ ətrafında təcrübəli jurnalistlərin toplanması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Komissarlıq 1919-cu il martın 29-da Sarıtsinə M.S.Ordubadının adına göndərdiyi məktubda ondan Həştərxana gəlməyi, nəşriyyatın işində yaxından iştirak etməyi xahiş edirdi. 1919-cu ilin mayından yenidən çıxmaga başlayan "Hümmət" əvvəller Zaqqafqaziya Müsəlman İsləri Komissarlığı və Qafqaz Müsəlman Kommunist Təşkilatı "Hümmət" in, 1919-cu ilin noyabrında isə RK Bolşeviklər Partiyası, "Hümmət" təşkilatı Həştərxan Bürosunun orqanı kimi nəşr olundur. Qəzet heftlik nəşr olumğa başladı. İlk vaxtlar qəzetiñ D.Bünyadzadə redaktorluq edirdi, sonralar bu iş M.S.Ordubadiyə həvalə olundu. "Hümmət" in nəşri 1920-ci ilin may ayına qədər davam etdi. "Hümmət" in Həştərxan dövründə 44 nömrəsi çap olunmuşdur.

1906-ci ildə Azərbaycan bolşevikləri rus, Azərbaycan və digər dillərdə leqlə və gizli surətdə 7 qəzetiñ nəşrini həyata ke-

çirə bilmisdilər ki, bunlardan biri də "Bakinskiy raboçi" olmuşdur. Qəzetiñ ilk sayı 1906-cı ilin mayın əvvəlində buraxılmışdı. Onun nəşrinin təşkilində və çapa hazırlanmasında bolşeviklərdən P.A.Çaparidze, V.P.Nagin, V.A.Radus-Zenkoviç və başqaları yaxından iştirak etmişdilər. İlk sayında qəzet inqilabi işlərdə proletariatin gücü və rolu, fehlə sınıfı ilə kəndli-lərin ittifaqının əhəmiyyəti ətraflı şəkildə izah edilirdi. Həmçinin Bakı fehlələrinin ağır maddi vəziyyətinə, xalqın siyasi hüquqsuzluğuna dair yazılar dərc edilirdi. Gizli şəraitdə fəaliyyət göstərməyin çətinlikləri, polis təqiblərinin artması "Bakinski raboçi" nin birinci nömrəsindən sonra çapına son qoydu. "Bakinski raboçi" 1908-ci ildə leqlə fəaliyyət göstərməyə başlasa da, yenidən çapını dayandırmalı oldu və doqquz illik fasilədən sonra, 1917-ci ilin mayın 5-də yenidən işq üzü görməyə başladı və ilk sayında Leninin məşhur "Aprel tezisləri" ni dərc etdi. Qəzet öz oxucularına müraciətlə yazardı: "Fəhlə yoldaşlar, yalnız siz öz qəzetiñizə kömək edə bilərsiniz və kömək etməlisiniz. Biz yardım, kömək və məsləhət üçün sizə müraciət edirik. Dərhal vəsait toplanmasını təşkil edin. Bu iş təxire salma bilməz. Yurbanmaq olmaz. Hər gün, hər saat qiymətlidir. Qoy hər bir rayonda, hər bir zavodda, hər bir emalatxanada, hər bir kontorda, dostlarınızın işlədikləri hər bir yerdə vəsait toplanılmasına başlanılsın. Qısa bir müddətdən sonra qəzetiñ fondu üçün vəsait toplandı. Bütün bunlara baxmayaraq qəzet mövcud çətinliklər içərisində çıxış yolları arayır, nəşrini davam etdirirdi. "Bakinskiy raboçi" həmin günlər öz nömrələrinin birində yazardı: "İş ondadır ki, çörək və başqaaclıqla bərabər indi də biz kağız aclığı keçiririk. Bütün aclıqlar kimi, kağız aclığı da burjuaziya üçün yox, proletariat üçündür. Biz ona görə aclıq keçiririk ki, çünki dövlətlilər özləri üçün ehtiyat topla-

mışlar”.

Bakı Partiya Komitəsi “Bakinski raboçı” qəzətinin nəşrilə əlaqədar məsələlərin həllinə diqqət yönəldir, bu mətbü orqanın təbliğat imkanlarından istifadə edirdilər. Ona görə də qəzet Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin mətbəəsində 4000 nüsxə tirajla çap olunurdu. Bütün bunlara baxmayaraq qəzet nədənse maliyyə problemlərini önə çəkir və yazırırdı: “Bizim qəzətin heç bir əməkdaşı bir qəpik də haqq almır. Gizli mətbuat bura-xıldıği vaxtlarda olduğu kimi, indi də qəzətimizin əməkdaşları qətiyyən pul olmadan işləyirlər”.

“Hümmət”, “Bakinskiy raboçı” kimi qəzətlərlə yanaşı, 1906-cı ilin may ayının 26-da həftədə iki dəfə işıq üzü görən, bolşeviklərin ilk leqlə qəzeti “Dəvət-Qoç” nəşrə başladı. İlk sayında sosial-demokrat ideyasını təbliğ edən, xalqlar arasında dinc birləşmişlikin lazımlığını qəzet səhifəsinə çıxaran “Dəvət-Qoç”un cəmi 19 nömrəsini çap etmək mümkün olub. Qəzətin təşkilində və işində görkəmli bolşeviklərdən M.Ə.Əzizbəyov, P.A.Çaparidze, S.M.Əfəndiyev, V.A.Radus-Zankoviç, V.P.Nagin və başqaları fəal iştirak edirdilər.

“Dəvət-Qoç”un ilk nömrəsi çapdan çıxdıqdan 16 gün sonra 1906-cı il iyunun 12-dən 17-nə kimi eyni adda, rus dilində “Priziv” qəzeti nəşr olunmağa başladı. “Priziv” gündəlik axşam qəzeti kimi buraxılırdı. Bakıda fəaliyyət göstəren “Trud” qəzətində çap olunan elanda “Priziv” qəzətində V.İ.Leninin, A.V.Lunaçarskinin, S.M.Əfəndiyevin, F.Y.Maxaradzenin, Musa və Muştafa Mirqasimovların və başqa müəlliflərin iştirak edəcəkləri xəbər verilirdi.

Əldə olunan arxiv materiallarına, xatirələrə əsasən söyləmək olar ki, “Priziv” qəzeti inqilabda Leninin taktikasını müdafiə etmiş, əsasən sosial-demokratiya ideyasını əsgərlər ara-

sında yaymaqla məşğul olmuşdur.

Azərbaycan sosial-demokratları “Dəvət-Qoç”dan sonra Azərbaycan dilində yeni bir qəzet açmaq təşəbbüsü göstərdilər. Lakin müəyyən müddət bu istəklərinə nail ola bilmədilər. S.M.Əfəndiyev bu münasibətlə yazar: “Dəvət-Qoç” senzor tərəfindən bağlılıqdan sonra biz yeni bir mətbuat orqanı üçün icazə ala bilmədik.

Hümmətçilər bolşeviklərin sınaanmış üsullarına əl atmalı olular. Tanımış ziyalı, jurnalist Mehdiyə Hacınskinin qəzət nəşr etmək üçün “əlində hazır icazənamə”nin olmasından yararlanıb, bu istəklərini həyata keçirmək istedilər. Həm də ona görə ki, M.Hacınskinin qəzeti nəşr etməyə imkanı yox idi. Hümmətçilər M.Hacınski ilə danışq aparıb, saziş bağladılar ki, onun rəsmi orqanlardan icazəsi olan “Təkamül”ünü nəşr etsinlər. “Təkamül” rəsmi dairələrde qəzət kimi deyil, jurnal kimi qeydiyyata alındıqdan şübhələrə də yer qalmırırdı. S.M.Əfəndiyev bu barədə yazar: “Təkamül” adı bizim məqsədlərimiz üçün münasib deyildisə də, buna baxmayaraq təşkilat Hacınskinin yaradıcılıq işlərinə qarışmamağı şərt qoyub, “Təkamül”ü nəşr etməyə başladı. “Təkamül” ərəb mənşəli söz olub, mənası “inkışaf”, “kamil olmaq”, “yetişmək” deməkdir.

Qəzətin nömrələrində dərc olunmuş yazıların təhlili, tarixi sənədlər, xatirələr əsasında texmini müəyyən etmək olar ki, “Təkamül”ün redaksiya heyətinə gizli “Hümmət” və leqlə “Dəvət-Qoç” qəzətlərinin aparıcı qələm insanları, publisistləri, partiya fəalları daxil idi. Onlardan S.M.Əfəndiyevi, Ə.Axundovu, M.Əzizbəyovu, S.Musəvini, Z.Zeynalovu və sosial-demokratiya ideyasından milli mövqeyə keçmiş M.Ə.Rəsulzadəni və qardaşı Məhəmmədəli Rəsulzadəni göstərmək

Redaksiyada təşkilati və yaradıcılıq işinin əsas ağırlığını birinci növbədə S.M.Əfəndiyev öz üzərinə götürdü. “Təkamül” Azərbaycan bolşeviklərinin nəşr etdikləri 9-cu mətbuat orqanı, milli dildə çıxan üçüncü bolşevik qəzeti idi. Onun nəşri ərəfəsində bolşeviklərin ana dilində 4 jurnal və 1 qəzeti çıxırdı. Bu qəzet “Hümmət” təşkilatının nəşri, onun qəzeti idi. Qəzeti 14 nömrəsində 500-dən artıq müxtəlif janrlı, müxtəlif istiqamətli, həcmli yazılar çap olunmuşdu.

Fırqələr və cəmiyyətlər, məktublar, həmkarlar ittifaqı, fəhlə məişətindən, felyeton və xəberlər, elanlar şöbələri və bu rubrikalar adı ilə məqalələr çap edildi. Qəzeti materiallarda əsas yeri Rusiya və Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı, fəhlə məişəti, müxtəlif partiya və cərəyanlara münasibət və mühüm məsələlər, problemlər tuturdu. Qəzet oxucularını beynəlxalq həyatın mühüm hadisələri ilə müntəzəm tanış edirdi. Yerli, Ümumrusiya və xarici ölkələrdən verilən bütün yazınlarda sosial-demokratiya prinsipləri gözlənilirdi.

“Bakinski proletari” qəzeti Azərbaycan bolşeviklərinin növbəti qəzetlərindən biri olaraq, ilk sayı 1907-ci il iyulun 20-də çap olunmuşdu. İki ildən çox bir müddətdə müəyyən fasılələrlə nəşr edilən bu qəzeti cəmi 7 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. Qəzeti əşrində P.A.Çaparidze, İ.V.Stalin, İ.Q.Fioletov, S.D.Vulfson kimi bolşeviklər iştirak etmişdir. “Bakinski proletari”nın əsas istiqamətlərindən biri yerli partiya təşkilatlarının fəaliyyətini işıqlandırmaq idi. Bu mətbu orqan partianın küləklərlə əlaqəsini daim diqqətdə saxlayırdı.

1907-ci ilin avqust ayının 12-də “Qudok” qəzeti neft sənayesi fəhlələri ittifaqının orqanı kimi nəşr olundu. Qəzeti çap üçün rəsmi icazə alınmasına baxmayaraq, onun nəşrini davam

etdirmək mümkün olmurdı. Nəşr edildiyi müddətdə qəzet mətbəəsini üç dəfə dəyişməli olmuş, həftəlik çıxmış olduğu halda, redaksiya bu işin öhdəsində dürüst gələ bilməmişdi. “Qudok” Bakıda tətil hərəkatının ideoloji bazası rolu oynayır, müntəzəm şəkildə etiraz aksiyaları ilə bağlı materiallar dərc etdirirdi. Hətta V.I.Lenin “Qudok” ilə maraqlanırdı. “Qudok” bir neçə əlavə də nəşr etməyə müvəffəq olmuş, azərbaycanca səhifə buraxmışdı. Lakin indiyə kimi bu nüsxələr əldə olunmayıb. 1908-ci ilin yayında “Qudok”un redaktoru İ.Sitiakov ilə bolşevik əqidəli jurnalistlər arasında fikir ayrılığı yarandığını görə, bolşevik yazarlar qəzeti tərk etməli oldular. Beləliklə, bu mətbu orqan 1908-ci il iyunun 9-da 35-ci nömrəsindən sonra menşeviklərin orqanına çevrildi. “Qudok”un sirlarını tərk edənlər “Bakinski raboçı”də çalışıdılar.

“Şərqi-rus” qəzeti

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada siyasi və iqtisadi böhranın kəskinleşməsi neft şəhəri olan Bakıda da özünü göstərməyə başladı. İstilaya uğrayan, istismar olunan, əsarətdə yaşayan və məhv edilən xalqla, istismarçı rus rejimi arasında dərin uçurum yarandı. Xalq artıq passiv mübarizə formalarından açıq mübarizə meydanağa geçmiş, müxtəlif etirazlar tətbiq olunmağa başlanıldı. Çünkü 1901-1902-ci illərdə dünya inqilabı hərəkatının mərkəzi Rusiyaya keçirdi. XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində aqrar ölkə olan Rusiyada quraqlıq başlamış, şəhərlərdə ərzaq məhsulları, istehlak malları tükənmış, nəticədə xalqın vəziyyəti görünməz dərəcədə pisləşmişdi. Böhran nəticəsində 300-dən artıq zavod və fabriklər bağlanmış, 100 minə qədər adam işsiz qalmışdı. Bu hadisələr 1905-ci il inqilabının ortaya çıxmasına əsas amil oldu. Fəhlələr istismar olunduqları üçün 1900-cü ildən başlayaraq fabrik və zavodlarda üsyən qaldırdılar. Kəndlərdə, əyalətlərdə də eyni vəziyyət hökm sürür, kəndlilər mülkədarların zülmünə dözməyərək, onların malikanələrini yandırırdılar. Rusiyada baş verən bu proseslər eynən Azərbaycanda da təkrar olunur, etiraz dalğası ölkənin hər bir tərəfinə yayıldı. Belə bir tarixi-siyasi proseslərin axarında xalqı təşkilatlandırib, onları haqları uğrunda mübarizəyə aparmaq üçün anadilli mətbuat orqanlarına böyük ehtiyac vardi.

1891-ci ilin oktyabrında “Kəşkül” qəzeti bağlılıqdan 12 il müddətində Azərbaycan türkcəsində qəzet və jurnal nəşri mümkün olmadı, milli ruhlu ziyanlıların təşəbbüsleri fayda vermədi. Kamal Ünsizadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Nəriman Nərimanovun, Sultan Məcid Qənizadənin, Məmmədəga Şah-taxtlının Qafqaz Canişinliyinə etdiyi müraciətlərə “yox” cava-

bı verildi. Qafqazda ruslaşdırma siyasetini həyata keçirən misioner İlimskinin hələ 1870-ci ildə rus olmayan əhalini ruslaşdırmaq planları anadilli mətbuat orqanlarının yaradılması ideyasının həyata keçirilməsinə sədd idi. Lakin Çar Rusiyasının yerli ləhcələri ədəbi dilə çevirmek yolu ilə əhalini ruslaşdırmaq siyaseti nəticəsiz qaldı. Xalq ana dilində maarifləndikcə, özgələşmək əvəzinə, öz soy-kökünü, milli kimliyini anlamağa başladı.

Xalqa ana dilində mətbuat orqanı bəxş etmək üçün mübarizə aparan ziyanlılardan biri də Məhəmmədəga Şahtaxtı idı. O, 1896-ci ildə “Tiflis” adlı qəzet çıxarmaq istəsə də, təşəbbüsü müsbət nəticələnmədi. 1846-ci ildə Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində dünyaya göz açan M.Şahtaxtı son dərəcədə geniş fəaliyyət dairəsinə malik olmuş, təkcə bir qəzetçi kimi deyil, filosof və ictimai xadim kimi milli oyanışa böyük tökan vermişdi. O, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə XIX ərin sonu, XX ərin əvvəllərində çoxcəhətli fəaliyyəti ilə seçilən tanınmış maarifçilərdən biri kim daxil olub. Onun ədəbi-jurnalistlik fəaliyyəti yalnız Azərbaycan milli mətbuat tarixi ilə deyil, rus mətbuat tarixi ilə də sıx bağlıdır. İlk təhsilini Naxçıvanda aldıdan sonra 1860-ci ildə Tiflisə, sonra isə Peterburqa gedən Şahtaxtı dövrün müasir elmlərinə yiyələndi. Peterburq mühiti ona çox güclü təsir etdi, universitetdə oxuduğu illərdə alman dilini mükəmməl öyrənmiş, sənədlərini Almanıyanın Leypsiq Universitetinə verdi. İmtahanlardan yaxşı qiymətlər alan Şahtaxtı Leypsiq Universitetinin felsəfə fakültəsinə daxil oldu, təhsilini başa vurduqdan sonra Parisə köçdü, fransız dilini mükəmməl öyrənərək və bir sırə elmi-publisistik əsərlər yazdı. Şahtaxtı ilk azərbaycanlı poliqlottdur. Dünya xalqlarının bir çox dillərini əhatəli, mükəmməl bilən alım Şərq və Qərb

ədəbiyyatını, mədəniyyətini dərindən öyrənmişdi. Şərq xalqlarının Rusiya və Qərbi Avropa mədəniyyətinə yiyələnməsinin tərəfdarı olan Şahtaxtlı bu ideyanı dövri mətbuat səhifələrinə gətirmiş, ən müxtəlif məsələlər barədə xeyli sayıda məqalələr, traktatlar dərc etdirmişdi.

O, bir jurnalist kimi dövri mətbuatda çıxış etməyə XIX əsrin 70-ci illərində başlamışdı. Öncə “Moskovskiy vedomostı” qəzətində çalışıb, sonralar fəaliyyətini “Novoye vremya” və “Sankt-Peterburqskiye vedomostı” qəzətlərində davam etdirmişdir. Söyügedən qəzətlərdə Yaxın Şərq müxbiri kimi çalışmış, dəfələrlə ərəb ölkələrinə, İran və Türkiyəyə səfər etmiş, Türkiyə müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdi. Rus mətbuatı ilə yanaşı, fransız, ərəb və fars qəzətlərində “Mehmet bəy” imzasıyla məqalələr dərc etdirən Məhəmmədağa Şahtaxtlı 1898-ci ildən yenidən Parisə getmiş, orada tarix, linqivistika, şərqsünnaslıq və publisistika ilə məşğul olmuşdur. İctimai-elmi fəaliyyətlə məşğul olan Məhəmmədağa bəy Parisin məşhur Sarbonna Universitetində, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətində və Fransa Akademiyasının “Asiya” Cəmiyyəti şöbəsində də çalışıb. 1902-ci ildən xaricdən Rusiyaya qayıtdıqdan sonra qəzet çıxarmaq istəyində olmuş, bu istiqamətdə Çar Rusiyasının inzibati idarələri ilə yazışmalar aparmışdı. O, öz doğma Şahtaxtılı kəndindəki ata mülkünü sataraq Tiflisə köçmüş və mətbə təşkil etmişdir. M.Şahtaxtlinin dünyagörüşünün formallaşmasında Tiflis ədəbi mühiti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M.F.Axundovla görüş, onun yaradıcılığı və ictimai baxışlarıyla tanışlıq, habelə Həsən bəy Zərdabının publisist-maarifçi fəaliyyəti və “Əkinçi” qəzeti M.Şahtaxtlini ictimai-siyasi prosesləri daha aydın dərk etməsinə mühüm təsir gösterib. Həsən bəy Zərdabının mütərəqqi ideya və təşəbbüslerinin tərəfdarı

olan Məhəmmədağa bəy məqalələrində Azərbaycanda və bütün Yaxın Şərqdə hökm sürən feodal münasibətləri təqnid edir, istibdadın əleyhinə çıxır, mütərəqqi dünya ədəbiyyatının nailiyyətlərini öz həmvətənləri arasında yayır, geniş oxucu kütlələrində elmi, maarif, etika və əxlaq məsələlərinə maraq oyadırı.

Tiflisdə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə M.Şahtaxtlı növbəti dəfə cəhd edərək yeni qəzet açmaq niyyətilə hökumətə ərizə verir və bu istəyinə cavab olaraq Çar Rusiyasının Qafqaz canişinliyi 1903-cü ilin əvvəllərində “Şərqi-rus” qəzətinin çapına razılıq verir. “Şərqi-rus” qəzətinin ilk nömrəsi 1903-cü il martın 30-da çıxdı. Qəzet əvvəllər həftədə üç dəfə çap olunurdu. 1904-cü ilin iyunun 8-dən etibarən isə gündəlik qəzətə çevrildi.

Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində, maarifçilik hərəkatının genişlənməsində “Şərqi-rus” qəzətinin mühüm xidmətləri var. O, XX əsrin ilk, həm də gündəlik Azərbaycan qəzətidir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin iştirak etdiyi bu mətbü orqanı Şərqdən Çin hündürlərinədək yayılan, din, ayrı, dil ayrı ziyalıların qabaqcıl fikirlərinin sərgisi adlandırıldılar. Görkəmlı şərqşünas Lüsyen Büva Parisdə çıxan “Jurnal Azyatik” məcmuəsində dərc etdiridi “Azərbaycan türklərində bir siyasi-ictimai qəzet” başlıqlı məqaləsində “Şərqi-rus”u yüksək qiymətləndirirdi. Lüsyen Büva yazırı: “Qafqazın türk məsələmanlarını maariflənmək və savadlandırmaq məqsədi ilə “Şərqi-rus” qəzeti bütün əməkdaşlarının istək, arzularını, fikirlərini açıq söyləməyə, onları müdafiə etməyə çağırır”.

“Şərqi-rus” 1903-cü il 16 aprel tarixli 7-ci sayında öz ideya istiqamətini, məramnaməsini belə bəyan etmişdi: “Bizim borcumuz həqayiqnəvislikdir, yaxşılığı dediyimiz kimi yamanlığı

da gizlətməyəcəyik. Biz meydana ona görə çıxdıq ki, xalqa doğru söz deyək və nəinki ona-buna vicdan füruşanə mədhiyyələr oxuyaq”.

“Şərqi-rus”un yaradıcı heyəti həqiqətən də ictimai-siyasi və mədəni həyatın mühüm cəhətlərini işıqlandırır, xalqın maraq və mənafelərini müdafiə etməyə çalışırdılar. Qəzet xalqın ağır vəziyyətini görərek yazırıdı: “Tüstü və baş pulu deyilən xərcdən azad olmağın əvəzində rəiyyətlərin boynuna mülkədarlarla bərabər padşahlıq torpaq vergisi təhlili gəlmışdır. Bu növ xərclər rəiyyətlərin çoxuna ifrat artıq düşübdür və onlara nəhayətdə ağır yük olubdur”.

“Şərqi-rus”un ilk saylarında dərc olunan məqalələri Ömər Faiq Nemanzadə “camaatın məlumatını artırmağa, fikirlərini işıqlandırmağa xidmət edən” publisist nümunələr adlandırır, qəzetiñ çatışmayan cəhətlərini, xüsusən “barışdırıcı” missiya-sını tənqid edirdi.

M.Şahtaxtlının rus təbəciliyini qəbul etməsi, bir çox ciddi məsələlərin qəzet səhifələrinə çıxarılmasının əleyhinə olması, hökumətlə kompromiss siyasəti dövrün bəzi ziyahları tərəfindən birmənalı qarşılanırmı, “Şərqi-rus” tənqid atəşinə tutulurdu. Türk dünyasının milli-mənəvi birliyini, “Dildə, fikirdə, işdə birlik” düsturunu sahibi olduğu “Tərcüman” qəzetiñ ana tezisinə çevirmiş İsmayıł bəy Qaspiralı da Məhəmmədağa Şahtaxtlının tutduğu yolu bəyənmirdi. “Tərcüman”ın “Şərqi-rus” adlı xəberində qəzetiñ Cəlil Məmmədquluzadənin redak-təsinə keçəndən sonra istiqamətinin müsbət məcraya yönəldiyi, bu mətbü orqanın doğru, düz yola qədəm qoyduğu əksini tapmışdı. İsmayıł bəy Qaspiralının əlifba islahati məsələsində M.Şahtaxtlını ciddi tənqid etməsi “Şərqi-rus”un nüfuzuna böyük xələl getirdi. Bir neçə əcnəbi dil bilən M.Şahtaxtlının fəa-

liyyətinin bir hissəsi də əlifba islahati ilə bağlıdır. O, əlifba la-yihələri üzərində mütəmadi çalışmış, bu barədə yalnız Azərbaycan dilində deyil, rus və fransız dillərində də kitablar çap etdimiş, özünə tərəfdar toplamağa çalışmışdı.

M.Şahtaxtlının Mirzə Fətəli Axundovdan sonra əlifba islahatına başlaması və onun təklif etdiyi metod birmənalı qiymətləndirilməmiş, barəsində həm müsbət, həm də mənfi münasibətləri əks etdirən məqalələr yazılmışdı.

“Şərqi-rus”da təkcə əlifbanın yeniləşdirilməsi deyil, hicab məsələsi, islamda qadın azadlığına baxışlar, maarifin yayılması, məktəblərdə tədrisin yaxşılaşdırılması kimi önəmlı məsələlər əksini tapmış, problemlərdən çıxış yolları aranmışdı. “Şərqi-rus”un səhifələrində mədəniyyət, ədəbiyyat, dil, tarix məsələlərinə xüsusi yer verilirdi. A. Tolstoydan tərcümələr də bu qəzetiñ səhifələrində çap olunmuşdu.

Qəzetiñ ümummilli məsələlərdə prinsipial deyil, liberal mövqə sərgiləməsi çarizmin mürtəcə rejimindən qorunmaq mahiyyəti daşıyırdı. M.Şahtaxtlı təzyiqlərdən, təhdidlərdən qəzeti qorumaq üçün manevrlər edir, onu mövqesizlikdə, prinsipsizlikdə qıyanan qələm dostlarına qəzet səhifəsində cavablar verirdi. Belə yazıldan biri “Kaspi” qəzetiñ redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşova ünvanlanmışdı. M.Şahtaxtlı bu məqalədə deyirdi: “Allah bizi rus təbəəsi yaratmış, biz zahirən və batılıq rus padşahımıza və rus dövlətinə sadıq təbəə olub islam dinimizi və türk dilimizi can və dil ilə bəsləməyi kəndimizə fərz biliib beynəlmiləl politikadan və intriqadan istər din pərdəsi altında, istərsə də açıq olsun, kəndimizi daima şiddetlə kənara tutmalıyız”.

Çar Rusiyasına qarşı bu cür münasibətə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu kəskin reaksiya verərək “bu yo-

lun, bu əhvalın cürətsizlik, barışdırıcılıq, gözqapamaq” olduğunu söyləyir, M.Şahtaxthiya qarşı açıq yazırlarla çıxış edirdilər. Tənqiddə liberallıq “Şərqi-rus”a çox baha başa gəldi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağaoğlunun “Şərqi-rus”a qarşı kəskin münasibətinə səbəb mesenant Hacı Zeynalabdin Tağıyevin “Şərqi-rus”un ilk sayında tənqid olmuşdu. İlk vaxtlarda qəzet onlara qarşı kəskin münasibət bəsləyib, sərt cavablar verir, onları “Hacı Zeynalabdinin qələm qoçuları” adlandırdı. Məqalələrinin birində qəzet yazırıdı: “Mərdan bəy və Əhməd bəy kimilərdə prinsip, məslək nə gəzir? Bunlar ac qurdlardır ki, neft sayəsində dövlətlənən Bakıya yığılıb, Əlinin börgünü Vəlinin başına qoyub, ciblərini doldururlar”.

Bu çəkişmələrin sonunda tərəflər ümumi bir araya gəlib ittihamlara son qoyaraq əməkdaşlıq yolu tutdular. Cəlil Məmmədquluzadə “Xatiratım” əsərində bu olaylara toxunaraq yazar: “Qafqazda müsəlmanlar içində türkçə qəzet tək bir “Şərqi-rus” idi. Bu da məlumdur ki, Tiflisdə bina olmuşdu və orada da çıxmışda idi. Bakı şəhəri, o milyonlu və mədənli Bakı şəhəri öz qəhrəman yazıçıları ilə, öz Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlibəy Hüseynzadə, Həşim bəy Vəzirov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, doktor Qarabəy Qarabəyov, şair Müzənnib, Hacı İbrahim Qasımov, Cəfər Bünyadzadə və qeyri-bunlar kimi əhli qələmləri ilə uzaqdan Tiflisə baxıb onun gündəlik “Şərqi-rus” qəzeti həsəd aparırdılar. Bəs necə olsun? Belə məlum olur ki, o vaxtlar türk qəzeti izn hasil etmək bəhərhal çətin bir məsələ imiş. İndi belə güman etmək olar ki, o vaxtlar Bakının birinci jurnalıstlarından Əhməd bəy Ağaoğlu və Əlibəy Hüseynzadəyə ya qəzet icazəsi Peterburqdan verilmədi, yaxud bunlar Peterburqun siyasetini nəzərə alıb oradan bu icazəni istəmədilər, onun üçün də bunlar belə məşqə düşdülər. Mərkəz-

dən ki bir türk cəridəsinə izn almaq ümidi yoxdur, səlah buradadır ki, “Şərqi-rus” qəzeti bir növ əl uzatmaq və şəriklilikmi sıfıtı ilə, ya qeyri bir vəchlə oraya daxil olmaq və qəzeti də Bakıya köçürmək”.

M.Şahtaxthının Əlimərdan bəy Topçubaşlı və Əhməd Ağaoğlu ilə birgə “Şərqi-rus”un Tiflis mühitində çıxarıb Bakıya köçürülməsi planı üzərində çalışmaları, səyləri nəticəsiz qaldı. Cəlil Məmmədquluzadənin yazdığı kimi 1905-ci ilin yanvar ayında qəzetiñ hər bir yanda abunəsi gəldiyi halda M.Şahtaxtılı qəzetiñ çapını dayandırdı və başlıdı Bakıya köçməyə: “Yanvardan fevraladək ancaq idarənin əşyasını qutulara dolmayı çəkdi və qutulara da dolub hazır olandan sonra haman yerdə qaldı ki, qaldı”.

“Şərqi-rus”un yaradıcı heyəti. “Şərqi-rus”un Azərbaycan mətbuatı tarixində ən böyük xidmətləri Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi kimi dövrün böyük publisist və şairlərinin mətbü tribunasına çevriləməsi, onları ictimaiyyətə yaxından tanıtmasıdır.

C.Məmmədquluzadənin “Şərqi-rus”la əməkdaşlığının məraqlı tarixçəsi var. 1903-cü ildə heyat yoldaşını müalicə üçün Tiflisə aparan C.Məmmədquluzadə “Qafqaz” restoranında Şahtaxtlı ilə görüşmüş, onu “Poçt qutusu” hekayəsi ilə tanış etmişdir. Şahtaxtlı hekayəni “Şərqi-rus”da çap edərək onun Tiflisdə qalıb, qəzətdə fəaliyyət göstərməsini təklif etmişdi. Bu ilk tanışlıqdan sonra C.Məmmədquluzadə “Şərqi-rus”da fəaliyyət göstərmişdi. Əziz Şərifin verdiyi bilgiyə görə, C.Məmmədquluzadə Şahtaxtlı üçün bir tapıntı idi. “Şərqi-rus”da fəaliyyətə başlaması Mirzə Cəlilin ideya-yaradıcılıq axtarışlarını bir səmtə yönəltməkdə, daha doğrusu, onun bundan sonra ədəbiyyataya və jurnalistikaya üstün yer verməsində mü-

əyyən təkan rolü oynadı.

Məmmədquluzadə və onun müasiri olan publisistlərin "Şərqi-rus"da ən çox bəyəndikləri xüsusiyyət qəzetiñ müstəqil, demokratik yol tutacağını vəd etməsi və imkan daxilində buna müəyyən dərəcədə əməl olunması idi.

C.Məmmədquluzadə bu mətbü orqanda 1904-cü ilin yanvar ayından 1905-ci ilin clə həmin ayına qədər fəaliyyət göstərdi. O, "Şərqi-rus"da bir jurnalist kimi əsil inkişafa başladı, ilk dəfə azərbaycanca publisist və ədəbi-tənqidçi məqalələr yazdı, tərcümə sahəsində qələmini sımadı. 1904-cü ilin noyabr ayının 26-dan 1905-ci ilin yanvarın 15-dək qəzetiñ müvəqqəti redaktoru oldu. O, bu vəzifədə redaktorluq peşəsinin çətinliklərinə, həmçinin sirlərinə boləd oldu. Qəzetçilik işinin tərtibat və poliqrafik cəhətlərini, habelə senzura və rabitə orqanları ilə əla-qə yollarını öyrəndi, "Molla Nəsrəddin"in nəşrinə qədər hazırlıq keçdi.

Mirzə Cəlil gələcək dostlarını da "Şərqi-rus"da tapdı. Ömer Faiq, Firudin Köçərli, Üzeyir Hacıbəyovla temas qurdı, dostluq etdi. "Şərqi-rus"un çapını dərhal alqışlayıb, şeir həsr edən M.Ə.Sabırı qiyabi tanış oldu. M.Cəlilin "Şərqi-rus" a vaxtında gəldi, qəzet hələ nəşrə başlamadığı vaxtda rus və Azərbaycan dillərini bilən mütərcimə ehtiyac olduğu barədə elan vermişdi. O, qəzetdə dərc olunan mətbuat xülasəsini, teleqramları ruscadan ana dilinə tərcümə edirdi. Həmçinin L.N.Tolstoyun "Zəhmət, ölüm və naxoşluq" hekayə-əfsanəsinin tərcüməsini çap etdirdi.

"Şərqi-rus"da çalışması C.Məmmədquluzadenin gələcək yaradıcılığı üçün bir məktəb rolü oynadı və o, 1905-ci ilin əvvəlində bəzi fikir ixtilaflarına görə redaksiyadan uzaqlaşdı.

Mirzə Ələkbər Sabir də "Şərqi-rus" qəzetini, onun ideya is-

tiqamətini izləmiş və bəyənirdi. Bunun nəticəsi olaraq qəzetiñ naşırı və redaktoru M.Şahtaxtlının elmi biliyinə, mövqeyinə yüksək qiymət verərək, "Şərqi-rus" a şeir həsr etmişdi. Sabirin bu şeiri 1903-cü il iyun ayının 27-də "Ədəbiyyat" başlığı altında Ələkbər Tahirov imzası ilə işq üzü görmüşdür.

Məhəmmədağə Şahtaxtlının publisistikası

M.Şahtaxtlı dövrünün tanınan ictimai xadimi, filosofu olmaqla yanaşı, istedadlı jurnalist kimi tanınır. Onun publisistik yaradıcılığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllerində baş veren ictimai-siyasi prosesləri, zəmanətin bütün agrılı məsələlərini özündə cəhətivə edir. O, jurnalistik fəaliyyətinə "Moskovskye vedomosti" qəzetiñdə başlayıb. Ümumiyyətlə, M.Şahtaxtlının dünyagörüşü şərq və Qərb arasında yaşanan, mədəni texniki-inqilabi ziddiyətlər fonunda formalaşmışdır. Onun formalaşdığı mühitdən bəhs edərkən islam dini ilə bağlı məsələləri də yaddan çıxarmaq olmaz, ən azından ona göre ki, Şahtaxtlı islam tarixini, fəlsəfəsini çox gözəl bilirdi. Azərbaycan sovet dönenin mətbü araşdırıcıları M.Şahtaxtlının dünyagörüşündəki ziddiyətlə məqamları onun islam dininə bağlılığı ilə əla-qələndirildilər.

M.Şahtaxtlı islamı tək dini inanc kimi deyil, sosial-psixoloji yaşantı və fəlsəfi dünyagörüş kimi dəyərləndirirdi.

M.Şahtaxtlının sosial məzmunlu əsərləri içərisində görkəmli İran maarifçisi, publisist və dövlət xadimi Mirzə Melkum xana (1833-1908) həsr olunmuş beş məqaləsini xüsusile ferqləndirmək lazımdır. Bu silsile yazınlarda maraqlı taleyi olan, zəmanətin qabaqcıl adamlarından biri kimi tanınan şiyalı və vətəndaş mövqeyi ilə seçilən, M.F.Axundovla uzun illər dostluq əlaqələri saxlayan diplomat Mirzə Melkum xanın müfəssəl tərcüməyi-halı verilmişdi. Mirzə Melkum xan XIX əsrin son-

ları, XX əsrin əvvəllərində İran həyatının yeniləşməsi, avropalaşması uğrunda mübarizə aparan görkəmli maarifçi və dövlət xadimi idi. İran cəmiyyətinin həyatında mütəreqqi dəyişikliklərə nail olmaq Mirzə Məlkum xanın ən böyük arzularından biri idi. İnkıraf etmiş ölkələrin köməyi olmadan bu cür inkışafa heç căro nail olmağın mümkünzsılıyünü o, öz əsərlərində yazır və İran gənclərinin kütləvi surətdə xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərmək ideyasını irəli sürdü. M.Şahtaxtlı Mirzə Məlkum xanı “ziyalı fars” adlandıraraq, onun tərəqqi və mədəniyyət uğrunda mübarizəsinə dəstək verirdi.

M.Şahtaxtlı uzun müddət islamın təriqət, məzhəb ayrılığına qarşı çıxış edərək, ilkin islam ideyasının tərəfdarı olaraq qalmışdı. O, islamın saflığı, tərəqqisi uğrunda böyük bir hərəkatın başında dayanan Şeyx Cəmaləddin Əfqanıyə, onun dünyagörüşünə, fəaliyyətinə ayrıca bir məqalə həsr etmişdi. Azərbaycanlı publisist Şeyx Cəmaləddin Əfqanının dünyagörüşünü, əqli qabiliyyətini, fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir, onun fəlsəfə və tarix sahəsində hətta E.Renan kimi tanınmış Avropanı alimlərini heyrətə gətirdiyini yazırırdı. Renanın Əfqani haqqındaki fikirləri də Şahtaxtlıın məqaləsində sitat kimi istifadə olunmuşdu: “Bu adamlı (Cəmaləddin) nəzərdə tutulur - A.A) səhbət edərkən mən düşündüm ki, əsərlərini uzun müddət böyük bir məhəbbətlə öyrəndiyim Fərabi, İbn Sina kimi filosoflar yenidən həyata qayıdıblar. Cəmaləddini görəndə mən müsəlman Şərqində fəlsəfi əqlin intibahına bir daha inanıram”.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrə Cəmaləddin Əfqanının yaşadığı Əfqanistan islamın öz ilkinliyini, “saflığını” qoruyub saxladığı, heç bir islahata uğramadığı azsaylı ölkələrdən idi. Əfqanının islamı modernləşdirmək istəkləri, bu yönəki fəaliyyəti M.Şahtaxtlı tərəfində yüksək qiymətləndirilsə də,

ancaq azərbaycanlı publisist panislamizmi qəbul etmir, tənqid edirdi.

M.Şahtaxtlıın maarifçilik ideyaları içərisində xalqın mədəniyyətinin təməl daşı olan əlifba, təkmilləşdirilmiş milli yazı sistemi uğrundakı mübarizəsi xüsusi yer tutur. Dündür, onun bu ideyası dövrün bəzi ziyanları, xüsusən İsmayıllı bəy Qaspralı, Ömer Faiq Nemanzadənin tənqidlərinə tuş gəlirdi.

M.Şahtaxtlı Türkiyənin ictimai-siyasi həyatına daha yaxın-dan bələd olduğu üçün bir neçə əsərini də bu ölkənin həyatına həsr etmişdir. Onun 1901-ci ilde Fransada çap etdirdiyi “Türkiyəni necə xilas etməli” fəlsəfi traktatı yalnız öz dövrü üçün deyil, bu gün və sabah üçün də dəyər kəsb edir. Osmanlı imperatorluğunun tənəzzül və yeni Türkiyənin yaradılması ideyası bu əsərin ana xəttidir. Müəllif Osmanlı İmperatorluğunun tənəzzül səbəbinin köklərini Sultan Süleymanın məmləkətin müxtelif yerlərində yaşayan, öz əyalətini mülki və hərbi qüvvələrini tam əldə saxlayan bütün şahzadələri saraya yığmasına və bələliklə onların idarəcilik təcrübəsinin məhv edilməsində görür. Gələcək hökmədar, şahzadə əyaləti tərk edir, sarayda yaşamaqla məmləkətin işlərindən xəbərsiz olur və tamamilə idarəcilikdən uzaqlaşır. Müəllif böyük təəssüf hissileyə yazırırdı: “Budur, üç əsrdir ki, heç bir sultan, heç bir imperiya şahzadəsi dəniz limanlarına, hətta Türkiyənin ən əhəmiyyətli limanlarına bələ baş çəkməmişlər. Aydırırdı ki, donanmanın rehbərliliyindən, danışmağa bələ dəyməz. Heç bir sultan nə ciddi bir milli, siyasi, dini, hərbi və ictimai qüvvəyə, nə də lazımlı bilik və təcrübəyə malik deyildi”. İmperatorluğun həmin dövr üçün ağır vəziyyəti yalnız bunlarla bitmir. Ən dəhşətli odur ki, həkimiyət sahibi olan Sultan Əbdülhəmid məmləkətin bütün tarihi şəxsiyyətlərini, düşmənən beynlərini məhv edirdi. M.Şah-

taxlı bu fəlsəfi traktatda Türkiyəni xilas etməyin yolları və üsullarını da göstərir. Beləliklə o, Türkiyə modelini düşüncəsinə uyğun şəkildə qurur və yazırırdı: “Əgər Türkiyə öz mövcudluğunu qoruyub-saxlamaq istəyirsə, o elə bir hökumət təşkil etməlidir ki, həmin hökumət nəinki namuslu olub milli mərağın qayğısına qalmalıdır, həm də savadlı olmalı, ölkədə ictimai-siyasi inkişafı təmin etmək üçün böyük enerjiyə sahib olmalıdır. Bunlarsız milli istiqlaliyyəti qoruyub saxlamaq qeyri-mümkündür. M.Şahtaxtlının irəli sürdüyü ikinci prinsip də əhəmiyyətli idi: “Bu, Türkiyənin Avropalaşmasıdır. Müəllif həmin prinsipin qəçiləlmələrini, labüdüyüünü şərh edərək yazırırdı: “Həqiqətən, milli istiqlaliyyətin yükü bizim dövrümüzdə elə ağırlaşış ki, onu Avropa mədəniyyətinin köməyi olmadan daşımaq mümkün deyil”.

M.Şahtaxlı M.F.Axundovdan başlayan maarifçilik hərəkatının davamçısı olaraq milli düşüncə, yeni məktəb, yeni əlifba və mətbuatın yaradılmasında əzmlə çalışırdı. Şübhəsiz, M.Şahtaxlı bütün bunları Zaqqafqaziya müsəlmanlarının necə adlandırılmasından başlayırdı və milli düşüncəyə yeni əhval-ruhiyyə getirirdi. O, bu xüsusda “Kaspi” qəzetiinin 1891-ci il 93-cü sayında yazırırdı: “Son vaxtlar Zaqqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çəhşəraq, Zaqqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmışdır. Amma bu yeniliyi heç cür ugurlu hesab etmək olmaz. Ona görə də Zaqqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədə uyğun olardı”.

M.Şahtaxtlının “Zaqqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırma?” məqaləsini azərbaycanşünaslığın ilk bünövrələrindən hesab etmək olar.

“Qeyrət” mətbəəsi

“Şərqi-rus” bağlandıqdan sonra M.Şahtaxtinski redaksiyanın mətbəəsini satışa çıxardı. Bu barədə Ömər Faiq Nemanzadə öz xatirələrində yazır ki, satışa çıxarılan bu mətbəəni almaq məsləhəti ilə o, Cəlil Məmmədquluzadəyə müraciət etmişdi. Mirzə Cəlil “Məhəmməd ağa pul istəyəcək, ancaq pul nə səndə, nə də ki məndə var” cavabını verib. Mətbəəni almaq üçün maddi vəsait axtarışına çıxan dostlar nəhayət, belə xeyirxah insanı tapırlar. Bu, əslən naxçıvanlı olan tacir Məşədi Ələsgər Bağırov idi. “Evinə lazımlı olan yeyintiləri nisəy götürüb, ayın axırında borclarını ödəyən Ö.F.Nemanzadəyə” Məşədi Ələsgərov Bağırov mətbəəni almaq üçün ilkin olaraq 7 min manat pul verir. Sonra isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapına da vəsait xərcleyir.

Yeni mətbəə “Qeyrət” adı ilə 1905-ci il mart ayında fəaliyyətə başlayır və hər üç şəxsiyyətin birgə fəaliyyəti nəticəsinə 1907-ci ilə qədər bu iş davam edir.

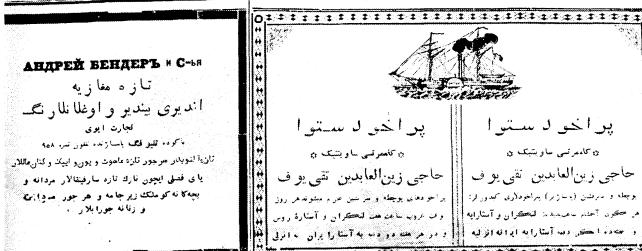
Fəaliyyətinin ilk aylarından “Qeyrət” in gəlirlə işlədiyini görən bu üç dost mətbəəni daha da genişləndirmək, istehsal gücünü daha da artırmaq istəyirlər. Ö.F.Nemanzadənin xatirələrində bəlli olur ki, 1907-ci ildə bu üç yoldaş mətbəəni daha da böyütmək məqsədilə “Qeyrət kampaniyası” adı altında bir şirkət vücudə gətirirlər. Onlar mətbəənin 7 min manatlıq qiymətini 28 paya bölüş, hər paya 250 manat hesabı ilə hər biri iki pay götürüb 22 payı satışa buraxmışlar. Bir müddət mətbəə “Qeyrət şirkəti” adı ilə 28 payçının ixtiyarına keçmişdir. Mətbəənin ilk elanında deyilirdi: “Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsi türkcə, farsca, ərəbcə, rusca və firəngcə hər növ kitab, məcmuə və hər cür tüccar və divanxana dəftər və yağızları ən gözəl hərf ilə çap edir”.

Ö.F.Nemanzadənin xatirələrində bəlli olur ki, mətbəədə böyük çap maşını, bir amerikanka maşını, 10 mürəttib işləyəcək qədər hərf və hərf kassaları olmuşdur. Maşınlar Moskva-dakı "Modern" alman firmasından almışdır. Mətbəənin texniki baxımdan heç nəyə ehtiyacı olmamışdı.

Təkcə "Molla Nəsrəddin" i çap etməklə kifayətlənməyən "Qeyrət"çilər Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə böyük töhvə olən kitabçalar, siyasi mahiyyətli intibahnamələr, müraciətlər çap etmişdi.

Mətbəənin çap etdiyi ilk kitablardan biri Firdovsinin "Şah-nama" sündən bir hissə Rəşid bəy Əfəndiyevin tərcümə etdiyi "Rüstəm və Söhrab"dır.

Çap olunan kitabların bəziləri pulsuz paylanır, bəziləri isə ucuz qiymətə satılırdı. Bir çox hallarda isə "Molla Nəsrəddin" jurnalının oxucularına hədiyyə olaraq göndərilirdi. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "İranda hürriyyət", "Qurbanəli bəy" əsərlərini Əhməd bəy Cavanşirin, M.S.Ordubadinin, Namiq Kamalın, Ə.Haqverdiyevin, Əlimirzə Nərimanovun "Nəsihətül-əftal", Harun Sultanovun "Vətən yolu" kitablarını qısa vaxtda dərc edən "Qeyrət" mətbəəsi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatına böyük təkan vermiş, kitab mədəniyyətinin formallaşmasında şərəfli tarix yazmışdı.

“Həyat” qəzeti: ictimai-siyasi və ədəbi istiqamətləri

1905-ci il iyunun 7-də “Həyat” qəzeti nəşrə başladı. Həyata çox ziddiyyətli, təlatümlü mürəkkəb bir dövrde “qədəm basan” bu mətbü orqanını jurnalistika tariximizin araşdırıcıları 1905-1906-cı illərin fikir, düşüncə və mübarizə salnaməsi adlandıırlar.

“Həyat”ın məram və məqsədlərini aydınlaşdırmaqdən öncə Rusiyada baş verən ictimai hadisələr, siyasi gərginliklərlə müşayiət olunan proseslərə diqqət yönəltmək gərəkdir. 1905-ci ilin yanvarın 9-da Peterburqda çara ərizə ilə müraciət etməyə toplaşmış dinc nümayişçilərin gülləbaran edilməsi ilə başlayan və bütün Rusiya ərazilərinə yayılan inqilab iri sənaye mərkəzlərindən olan Bakıda da ciddi etirazlarla, siyasi gərginliklərlə müşayiət olundu. Şəhərdə tətil və nümayişlər başladı.

“Həyat”ın fəaliyyətə başladığı ilk iki ayda - iyun və iyul ayında Bakıdakı sənaye müəssisəlerinin dördə üç hissəsini tətil bürüdü. Çar quruluşu idarəsinin zəifləməsindən istifadə edən Tiflis və Bakıda özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmış Daşnakstüyüm Partiyasının üzvləri və erməni Milli Şurasının nümayəndələri açıq-aşkar yerli müsəlman əhalisine, Azərbaycan xalqına qarşı terror və təxribat törədirdilər. Tarixə erməni-müsəlman davası kimi düşmüş, əslində ermənilərin Bakıda, Naxçıvanda, Qarabağda və Zaqafqaziyanın azərbaycanlılar yasayan hissələrində törfətdikləri qətlamlar sistemli şəkil almışdı. 1905-ci ilin fevral ayının ilk ongünüydən Bakıda qırğınlar törədildi, dinc əhali dəhşətli günler yaşadı. Belə bir ağır şəraitdə çıxməq üçün informasiya və təbliğat vasitəsinə ciddi ehtiyac var idi. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq gündəlik qəzet

nəşr etmək məsələsi Azərbaycan ziyahlarını düşündürdü. 1905-ci ilin martın 15-də Azərbaycan xalqının həyatında geniş fəaliyyət sferası ilə dərin iz buraxmış, mesenənt Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mənzilində toplaşmış ziyalılar bir çox önəmlili məsələlər kimi gündəlik qəzet nəşr etməyi də müzakirə etdilər. 1905-ci il aprelin 16-da dövrün görkəmli ziyalıları Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu Peterburq baş Mətbuat İdarəsinə “Həyat” adlı qəzet nəşr etmək istəyini ərizə ilə bildirdilər. H.Z.Tağıyevin böyük nüfuzu və işə qarışması ilə 1905-ci il aprelin 22-də Qafqaz Canişini Vorontsov Daşkov “Həyat”ın nəşrinə icazə verdi. Lakin “Həyat”ın ideya-siyasi məzmunu ikiqat senzuraya məruz qaldı. Belə ki, qəzətin dərc etdiyi mühüm əhəmiyyətli yazılar rus dilinə tərcümə edilib Tiflis Senzura Komitəsinə göndərildi. Qəzətin məzmunu, ideya istiqamətləri milli mövqədə dayanan Əlimərden bəy Topçubaşov (naşir), Əli bəy Hüseynzadə (baş redaktor) və Əhməd bəy Ağaoğlu (1905-ci ilin axırlarından baş redaktor) tərəfindən həyata keçirilirdi.

“Həyat” a qarşı təzyiq və təhdidlər, senzorun ağır şərtləri qəzətin nəşrinin ilk aylarında özünü açıq bürüzə verdi. İlk sayın çıxmasından ay yarımla sonra erməni senzorların təhrikli ilə Senzura Komitəsinin sədri Qallel “Həyat”ın çapının dayandırılması üçün Qafqaz canişinliyinə müraciət etdi. Senzura Komitəsi qəzeti və onun redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlunu “panislamist ideyaların alovlu pərəstişkarı”, “bütün müsəlmanların xəlifəsi sayılan türk sultanının nüfuz və ədədinin artmasının tərəfdarı” kimi qələmə verirdilər. Digər tərəfdən “Həyat”ın yaradıcı heyəti “qatı islamın tərəfdarları” kimi suçları və anti-erməni təbliği nəticəsində Qafqazda müsəlman fanatizminin alovlanacağı iddia edilirdi. Halbuki anti-türk, anti-mü-

səlman mövqeyi ilə Bakıda və Qafqazın bəzi bölgələrində nəşr olunan erməni qəzetləri düşmənçilik ovqatı yaradır, Qafqaz Canişinliyi və Senzura Komitəsi isə onlara heç bir irad bildirmirdi.

Senzura Komitəsinin Qafqaz Canişinliyinə müraciətində Ə.Hüseynzadənin və Ə.Ağaoğlunun “islamın təmizliyi və ilkinliyini qorumaq üçün” çarizmə və ruslara qarşı barışmaz mövqedə dayandığı ayrıca vurğulanırdı. Bu böhtan kampaniyası təsadüfi deyildi. Ermənilər Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu birliliyinin nəticəsində real bir qüvvənin formalasdığını və “Həyat” qəzetinin bu birlisinin nəticəsində ortaya çıxdığının fərqində idilər.

“Həyat”ın ilk sayında dərc olunan “Qəzetimizin məsləki” sərlövhəli məqalədə mətbuatın xalqın həyatında, cəmiyyətin inkişafında önəmi vurgulanırdı: “Baş məqalədə göstərilirdi ki, Qərb ölkələrində, hətta əhalisi 4-5 milyon nəfər olan ölkələrdə 300-400 qəzet buraxılır. Mədəni millətlər qəzeti “bəşəri ehtiyacların ən zərurilərindən”” sayırlar. Həmin ölkələrdə insanlar qəzet oxumağa öyrəniblər, çaysız-çöreksiz dolana bilmədikləri kimi, qəzetsiz də keçinə bilmirlər. Mətbuatın cəmiyyətin inkişafında, xalqın maariflənməsi və tərəqqisindəki rolu məqalədə belə qiymətləndirilirdi: “İnsan üçün munis bir yoldaş, xeyrxah bir müəllim, nafiz bir məktəbdır, həm də zillətdə qalanlara doğru yolu, hidayət yolunu göstərir”. Məqalədə “bütün qəzetləri faydalı hesab etmək olarmı” sualına cavab da axtarılır. Bu cavab isə ondan ibarətdir ki, zərərlə fikirləri yanın, adamları pis yola dəvət edən mətbu orqanlar da var ki, bu cür qəzetlər peşə prinsiplərindən uzaqdırlar.

“Həyat”ın yayılma arealına nəzər yetirsək, deyə bilərik ki, qəzet təkcə Qafqazda deyil, Volqaboyunda, Orta Asiyada,

İranda və Türkiyədə yayılırdı. Məşhur tatar şairi Abdulla Turkay “Həyat”a şeir həsr etmiş və uzaqgörənliliklə ermənilərin bu qəzətə düşmen kəsiləcəklərini söylemişdi.

“Həyat” geniş coğrafi məkanda yaşayan türk və müsəlmanların milli oyanışı ilə eyni vaxtda meydana çıxmış və bu oyanışın davamlı prosesə çevrilməsində mühüm rol oynamışdı.

“Həyat” baş məqalədə məram və məqsədlərini oxucuya daha dolğun çatdırmaq üçün ümmət və millet məsələlərinə, ana dilinin inkişafına, maarifçiliyə dair baxışlarını izah edərək yازırıldı ki, Azərbaycan türkləri “tazə-cavan bir millətdir, həyatın dürr-kəmələ doğru gedən yolun əvvəlindədir”, “qəzetimiz həyatın mənafeyi-həqiqiyəsinə, ovsaf və şəriyyəsinə agah bulunduğuundan həyatı-ictimaiyyəyi-milliyyətimin nigahbanı olub daxildən və ya xaricdən hər cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühr edən maniə və müşkülətə müqabilə” edəcəkdir. 1905-ci ildə çıxan ilk sayında “Həyat” öz məsləkini, ideya istiqamətlərini bu cür şərh edirdi.

Ümumən XX əsr ictimai-siyasi və ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində böyük rolu olan Əlibəy Hüseynzadə “Həyat” qəzeti və “Fyuzat” dörgüsü ilə Azərbaycanda milli məfkurənin, türkçülük hərəkatının genişlənməsinə öncüllük etdi.

1864-cü ildə Salyanda doğulan Əlibəy Hüseynzadə ilk təhsilini Tiflisdə Azərbaycan dilindən və şəriətdən dərs deyən atasından almışdır. Ə.Hüseynzadənin təhsili ilə sonra babası Qafqazın şeyxülislamı Əhməd Səlyani məşğul olmuşdu. Şeyx Əhməd şəriət məsələləri ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də ciddi məşğul olmuş, Mirzə Fətəli Axundov ilə dostluq etmişdi.

Atasının müəllimlik etdiyi məktəbi bitirdikdən sonra Əli bəy Hüseynzadə 1875-1884-cü illərdə Tiflis klassik gimnaziyasın-

da təhsil almışdı.

Əli bəy Hüseynzadə ibtidai və orta təhsil aldığı bu məktəblər barədə təəssüratını “Həyat” qəzetiinin 1906-ci il tarixli 185-ci sayında belə şərh edirdi: “Bu təhsili-ibtidaim Qurani-Kərimin qiraəti ilə farsı-əlibaya, Tarixi Nadirin və Gülüstani-Sədinin mütaliəsinə münhəsir qaldı. Mənçə buradakı çalışmamızın qismi əzəmi havaya getdi, çünki türk olduğum halda türkçə bilmədim, müsəlman olduğum halda Qurani anlamadım”.

Babası Şeyx Əhməd Salyani Əli bəyin təhsilini davam etdirmək üçün onu 1885-ci ildə Peterburqa gönderdi. O, fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olaraq Mendelyev, Vaqner, Berketov kimi məşhur professorlardan təhsil aldı. İxtisas dərslərini oxumaqla yanaşı, Əli bəy bir tərəfdən, Homeri, Danteni, Şekspiri, Bayronu, Şilleri və Höteni mütaliə etmiş, digər tərəfdən Şərq dilləri fakültəsində məşhur şərqşünas Jukovskinin “Ömər Xəyyam haqqında mühazirələri”ni dinləmişdi.

Ə.Hüseynzadə təhsil illərində Hartmannin, Şopenhaurenin və digər Qərb filosoflarının əsərlərini öyrənmiş, Volter, Monteskeye, Bekker, Rikardo, Furye, Adam Smit kimi iqtisadçıların nəzriyyələri ilə tanış olmuşdur.

1889-cu ildə Peterburq Universitetini bitirdikdən sonra Əli bəy Hüseynzadə 1890-ci ildə İstanbula gedir və İstanbul hərbi-tibb məktəbinə daxil olur. Bu illər Türkiyədə gənc türklər hərəkatının meydana çıxdığı, osmanlılıq, türkçülük ideyaları ətrafında disskusiyaların aparıldığı, gizlin cəmiyyətlərin qurulduğu vaxt idi. Məhz bu illərdə Ə.Hüseynzadə Türkiyədə “İttihad-Tərəqqi” Cəmiyyətinin qurucularından biri olur. Böyük Azərbaycan mütefəkkiri ömrünün sonlarına yaxın qələmə aldığı məqalələrin birində “İttihad-Tərəqqi” Cəmiyyətinə daxil olmasını xatırlayaraq yazar ki, nənəsinin Şirvandan ona gö-

dərdiyi pulu ittihadçılara kömək məqsədi ilə vermişdi.

1895-ci ildə hərbi-tibb məktəbini həkim yüzbaşı rütbəsi ilə bitirən Ə.Hüseynzadə hərbi xəstəxanada fəaliyyətə başlayır. Onun qələm təcrübələrinin nəşri də bu illərə təsadüf edir. O, alman şairi Bodenstedtin “Ömər Xəyyam” haqqındaki əsərini türkcəyə tərcümə edib “Ramazan baxçası” adlı məcmuədə, Faustdan və Heynedən etdiyi tərcümələri isə Səlyani imzası ilə “Məlumat” məcmuəsində çapa verir. Ə.Hüseynzadə Türkiyədə çox qala bilmir və 1903-cü ildə, 39 yaşında Bakıya qayıdır. Əli bəyin gəlişinin səbəbləri barəsində məşhur türk araşdırmaçısı Əliheydər Bayat yazar: “İttihad-Tərəqqi” Cəmiyyəti mənsubu kimi polisin təqibi altında olduğundan Hüseynzadə Əli bəy 1903-cü ildə Azərbaycana döndü”. Mətbuat tariximizin sanballı araşdırıcısı, professor Əziz Mirəhmədova görə isə Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda türkçülük hərəkatını genişləndirmək, millətçilik şüurunu oyatmaq üçün “İttihad-Tərəqqi”çilərin tövsiyyəsi ilə Vətənə dönmüşdü. Bakıya qayıtdıqdan sonra o, bir çox ziyalılarla ünsiyyətdə oldu və Ə.M.Topçubaşovun redaktoru olduğu “Kaspı” qəzetində məqalələr nəşr etdirdi. Vətənə dönüsündən iki il sonra Əli bəy mətbuat tariximizə şərflə səhifələrini yazmış “Həyat”ın yaradıcılarından biri kimi daxil oldu.

“Həyat”da Əli bəy Hüseynzadənin 50-yə yaxın tarixi-publisistik, siyasi-fəlsəfi məqalələri dərc olundu. İctimai-siyasi və fəlsəfi fikir tariximizin böyük şəxsiyyətinin metbu ırsını görkəmli tədqiqatçısı, filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramova gərgin zəhməti və elmi axtarışları bahasına tədqiq etmiş, sistemləşdirmiş və kitab halında oxuculara çatdırılmışdı.

“Həyat”ın əsas qayesi vətənə, xalqa, türkçülüyü xidmət idi. Professor Ə.Mirəhmədov “Türklüyü xidmət nümunəsi” məqa-

ləsində qeyd edir ki, “Həyat”çıların əsas yaradıcılıq yolu ədəbiyyat, mətbuat və fəlsəfəyə xidmət, hərçinin, sosial kredosu azadlıq və milli birlikdir.

1905-ci il iyunun 7-dən 1906-ci il sentyabrın 3-nə qədər “Həyat”ın 325 nömrəsini buraxmaq mümkün oldu. Bunlardan 131-i 1905-ci, 194-ü isə 1906-ci ildə işıq üzü görmüşdü. “Həyat”ın 101-ci sayı Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə çıxmışdır. Bu tarixdən sonra bu iki müteffekkirin yolları ayrılır, Ə.Hüseynzadə “Həyat”ın çapını davam etdirir, A. Ağaoğlu isə “Irşad” qəzetini nəşr etdiridiyinə görə ondan uzaqlaşır. “Həyat”ın 102-ci sayında Ə. Ağaoğlunun belə bir məzmunda məktubu vardır: “Sevgili qardaşım Əli bəy! Təvəqqəle edirəm ki, qəzetiñizdə məlum edəsiniz ki, mən bundan sonra “Həyat” müdürüyündən xaric olub “Həyat” ilə heç bir əlaqəm yoxdur. Əhməd bəy Ağayev”.

Həmin vaxt Əhməd bəy Ağaoğlunun “Həyat”dan getməsi barəsində müzakirələr aparılmış, bir qrup ziyanlı bu gedişdən narazı qalmışdı. Görünür, proseslərə yanaşmada fərqlilik, fikir müxtəliflikləri Əli bəylə Əhməd Ağaoğlunun bir yerdə çalışmasına imkan verməmişdi.

Çox çətin və şərəfli ömür və yaradıcılıq yolu keçmiş, içtimai-siyasi fikir tariximizin önemli şəxsiyyətlərindən olan Əhməd bəy Ağaoğlu da “Həyat”ın sehifələrində müntəzəm siyasi-publisistik yazıları ilə çıxış edirdi.

“Həyat”ın ilk sayındakı program xarakterli məqaləsində Ə. Ağaoğlu etnik mənsubiyyətini dərk edən və milli sərvətlərinə sahib çıxan Azerbaycan xalqının islami dəyərlərə sadıq qalacağını bəyan edirdi: “Əgər biz irəliləmək və həyatı birliyə malik bir milət olmaq istəyiriksə, biz hər şəydən önce müsəlman olaraq qalmalıyıq. Bizim irəliləmək istəyimiz, həyat şərt-

lərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində olan səylerimiz islam qanunlarına vəbəstə olaraq əldə edilə bilər”.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının millət kimi formalşamasında, onların milli təfəkkür sahiblərinə çevrilməsində Ə. Ağaoğlunun böyük xidmətləri var. Qəzətin ilk nömrələrindən başlayaraq Ə. Ağaoğlu Rusiyada, Qafqazda və məxsusi olaraq Bakıda içtimai-siyasi hadisələrə qiyamət verməyi qarşısına başlıca məqsəd qoymuşdu. O, öz fikirlərini elmi və islam dini görüşləri fonunda şərh edir, demokratik ruhlu fikirlərini oxuculara çatdırırırdı.

“Həyat”ın 1905-ci il tarixli 7 və 12 iyun saylarında “Müxtəsir övzi Rusiya” məqaləsində Ə. Ağaoğlu rus-yapon müharibəsində Rusiyanın gücsüz vəziyyətə düşdüyüünü və bu vəziyyətdən xalqmın inqilabi-demokratik yola qədəm qoyub azadlıq şüarları irəli sürməsinin tarixi-siyasi mənzərəsini yaradırdı. Çar Rusiyasının yeritdiyi siyasetin qəbululunmaz detallarına toxunan Ə. Ağaoğlu yazdı ki, xalqın narazılığına əsas səbəblərdən biri onların dini inanclarının həyata keçirilməsinə mane olmasıdır. Müəllifin fikrincə, bu nöqsan göründü və “hər millətə sərbəstlik əta olundu ki, hər yerde xahiş etsə, təmirat qanuna uyğun olaraq ibadətxanalar tikib öz ruhanilərini intixab etsinlər”. Ancaq bu sərbəstliyin əta olunmasının müsəlman xalqlarına aid olub-olmayacağı soran Ə. Ağaoğlu yazdı: “Müsəlmanlar qeyrileri kimi hər yerde və hər cür məscid, minbər və ibadətgahlar bina edə bilirmi? Müsəlmanlar öz xahiş və qaidələrinə müvafiq məktəbi-ruhaniyyə güsədəna azaddırlarmı? Kitabi diniyyə çap və intişar etməkdə sərbəstdirlərmi? Gələcəkdə genə müsəlmanlıq cəhətinə müsəlmanları padşahlıq qulluqlarından, bəzi mənsəblərindən məhrum edəcəklərmi? Genə bəzi məkatibi aliyyənin qapıları onların üzlərinə bağlı qalacaq-

mi? Məqalənin məzmunundan anlaşıldığı kimi Ə.Ağaoğlu hökumətin verdiyi fərmanlarda xalqın müxtəlif peşə sahiblərinin mənənafeyinə müvafiq azadlıq və sərbəstliklər, onların maraqlarının qorunması axtarılırdı”.

“Həyat”ın dili və Əli bəy Hüseynzadənin ümumtürk ədəbi dili konsepsiyası

Nəşrinin ilk sayından sonra “Həyat”ın dili müzakirə obyektiň çevrildi və bu, açıq-aşkar polemikalara gətirib çıxardı. Dil məsələlərində Əli bəy Hüseynzadənin özünün baxışları vardır ki, bu yanaşma sistemi ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasına əsaslanır. Azərbaycanda ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasını ortaya qoyan, bu ideyanı praktiki baxımdan öz əsərlərində işlədən və müdafiə edən Əli bəy Hüseynzadə idi. Təsadüfi deyildi ki, ümumtürk dil birliyinin ideoloqu olan “Tərcüman”ın baş redaktoru İsmayıł bəy Qaspıralı “Həyat” qəzetini “Tərcüman”ın varisi hesab edirdi. İ.Qaspıralı kimi Əli bəy Hüseynzadə də hesab edirdi ki, bütün türklər vahid millətdir və buna görə də vahid dilə, yazı mədəniyyətinə malik olmalıdırlar. Başqa sözlə, türk xalqlarının milli-mənəvi birliyinə nail olmaq üçün Ə.Hüseynzadə ümumtürk ədəbi dilin qaydalarının işlənib hazırlanması və orta məktəblərdə, mətbuatda işlənməsini vacib hesab edirdi. Ortaq türk dili ideyası ilə bağlı polemika XX əsrin əvvəllərində daha da güclənmişdi. Ə.Hüseynzadəyə görə, ədəbi dil millətin mövcud olması və yaşaması üçün vacib şərtlərdən biri idi. O, fikrini əsaslandıraraq yazdı: “Ədəbi dilə malik olmayan qövm müstəqil qövm surətində çox yazmaz. Ədəbi dili olmayan qövm yaşamaq və dünya məişətini keçirmək üçün özündən mədəniyyəti, ədəbi dili olan bir qövmün dilini itxaz etməyə məcburdur”.

Əli bəy Hüseynzadə də İsmayıł bəy Qaspıralı kimi dünyada

yaşayan türklərin ortaq dilini, imperiya dili məqamına yüksəlmiş Osmanlı türkcəsi olmasını qəbul edirdi. Məhəmməd Hadi də 1906-cı ilin 20 yanvar ayında dərc etdirdiyi məqaləsində **bu** mövqeyi açıq şəkildə müdafiə etmişdi: “Başqalarını bilmirəm, zənnime qalırsa, özgə işvə arayanlar yorulub peşman olacaqlar. Mübahisəsiz, münaqışsız Osmanlı dilini qəbul edəlim, çayı-tərəddüd deyil bu yer”.

Qeyd edək ki, “Həyat”ın səhifələrində İsmayıł bəyin dil məsələsində tutduğu mövqeyi müdafiə edənlərin sırasında Krim türklərinin nümayəndələri də var idi. H.S.Ayvazovun, S.İbrahimovun, Bəkir Əməkdarın məqalələrini xatırlamaq kifayətdir ki, bu müəlliflər də Əli bəy Hüseynzadənin ortaq türk dili ideyasını qəbul edirdilər.

Ümumiyyətlə, türk dilinin yaradılması ideyası “İttihadi-Tərəqqi” Cəmiyyətinin qarşısında dayanan vacib məsələlərden biri idi. Bu cəmiyyətin qurucularından biri kimi təbii ki, Ə.Hüseynzadə də bu ideyanın nəinki tərəfdarı, bu işi həyata keçirənlərdən hesab edilirdi. XX əsrin əvvəllərində İstanbuldan “İttihadi-Tərəqqi” Cəmiyyətinin Qafqaz bürosuna göndərilən məktubda deyilirdi: “Qafqazda hüquqi-islamıyyənin müdafiəsi yolunda Osmanlı türkçisinin nəşriyyatlarda və məktəblərdə qəbul olunmasını hamiliqla alqışladıq”.

Təbii ki, ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasını qəbul etməyən cinahda da dövrün tanınmış maarifçi-ziyalıları, ədibləri dayanırdılar. Firudin bəy Köçərli Əli bəy Hüseynzadənin “Həyat” qəzetinə gətirdiyi ümumtürk dili ideyasını qəbul etmir, buna ciddi etiraz edirdi. Hətta F.Köçərli məqalələrinin birində yazmışdı: “Kaş o alicənab İstanbulda oturub bizim bu şümbəxt Qafqaza gelməyəydi”. F.Köçərli ilə yanaşı, bu ədəbi dil konsepsiyasına Ö.F.Nemanzadə, M.Mahmudbəyov, Q.Rəşad da

tərəfdar deyildilər.

“Həyat”ın səhifələrində Ə.Kəngərlinin “Dil müşkülüti”, S.M.Qənizadənin “Hansı dil ilə yazalım” məqalələrində toxunulan problemə Ə.Hüseynzadə “Yenə dil müşkülüti” adlı məqaləsində cavab vermiş, ədəbi dilin ədəbiyyat nümayəndələri, yazıçılar, şairlər tərəfindən formalasdırıldığını və xalqın ədəbi dili öyrənməsi zərurətini irəli sürmüdü.

Bir sözlə, Ə.Hüseynzadə hamının anladığı sadə bir dillə deyil, formalasmış, qəbul olunmuş ədəbi dildə yazmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu və “Həyat” qəzeti də bu dildə nəşr olundu.

“Həyat”ın yaradıcı heyəti

“Həyat” nəşr olunduğu qısa müddətdə Azərbaycan ziyalılalarının, ədəbi-ictimai və siyasi fikir tariximizdə məxsusi yeri olan şəxsiyyətlərin mübarizə tribunasına çevrildi. Qəzeti 36 nəfər daimi yazar-müəllifi vardi. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Həsən bəy Zərdabi, A.Səhhət, M.Hadi, H.S.Ayvazov, Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.Hacinski, M.Ə.Seyxəzadə, S.M.Qənizadə Axund Əbuturaboglu “Həyat”ın daimi yazarları idi.

M.Ə.Sabirin məşhur “Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza” şeiri və “Bir məclisdə on iki kişinin səhbəti” satırası və başqa əsərləri “Həyat” qəzetində çap olunmuşdur. Sabirin redaksiyaya gönədərdiyi məktubunda deyilirdi ki, şair bu şeiri Mehəmməd Həsən Tahirovun qəzetdə çıxan məqaləsindəki “Hər birimiz bu qəzetəni oxuyub, istiqbalımız üçün iş görməliyik” şüarından ruhlanaraq yazmışdır.

Azərbaycan romantik ədəbiyyatının banilərindən olan Məhəmməd Hadi ilk mətbü əsərlərini “Həyat”da dərc etdirmişdi. Şairin “Bəyani-həqiqət” adlı məqaləsi qəzeti 1905-ci il 24

iyul tarixli sayında çap olunmuşdu. 1906-cı ildə Kürdəmirdə və sonra Həştərxanda ikən Hadi bir-birinin ardınca “Həyat” a məqalə və şeirlər göndərmişdi. Bu yazılarında şair maarif və mədəniyyəti təbliğ edir, “elmi-əbda”nın inkişafından danışır, Azərbaycan mahallarının, əhalinin mədəni-iqtisadi vəziyyəti ni təsvir etməyə çalışırı.

“Həyat”da çap olunmuş “Tələbəlik xatiratından” (1906-ci il aprel) şairin tərcüməyi-halını, xüsusilə uşaqlıq və gənclik illərini öyrənmək mümkündür. 1906-cı ildən etibarən isə Hadi “Fyuzat” dərgisində çalışmağa başlamışdı.

Azərbaycan xalqının görkəmli ədəbi Əbdürəhim bəy Haqverdiyev hekayələrini “Həyat”da dərc etdirmişdi. “Aym şahidiyyi”, “Ata və oğul” hekayələri müxtəlif vaxtlarda bu qəzətin səhifələrində oxuculara ərməğan edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mədəni həyatında, ictimai-siyasi, bədii-estetik fikrin inkişafında şərəflə yer tutmuş Üzeyir Hacıbəyli də öz publisistik yazıları ilə “Həyat”da oxucularla temas qurub. 1905-ci ildə Bakıya köçən Üzeyir bəy Hacıbəyli “Həyat”ın 17 sentyabr 1905-ci il tarixli sayında “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsnü-təvəccahi” başlıqlı məqaləsi nəşr olunmuşdur. Bu məqalə əvvəl Peterburqda çıxan “Novoya vremya”, sonra isə Bakıdakı rusca nəşr olunan “Baku” qəzeti ndə Maqda Neyman adlı jurnalistin erməni-müsəlman davasına həsr etdiyi yazıya cavab idi. M.Neyman yazısında azərbaycanlılar barəsində böhtan yazmışdı. Məsələn, o göstərmişdi ki, Teymurləng orduyu nəslini (yəni azərbaycanlıları) Şimali Amerikanın “qırmızı dəri” vəhşilərini mədəniləşdirmək naməmkündür... Bu yırtıcıların təbiəti-cinsiyətinə mədəniyyətin bir təsiri olarmı?”

Heyranedici cəhət budur ki, Üzeyir bəy hələ 20 yaşı tamam

olmamış M.Neyman kimi “jurnalistlərə” kəskin və tutarlı cavab vermiş, Azərbaycan türklərinə atılan bu böhtanı bəzi millətlərin “türk-islam” birliyindən qorxaraq ortaya atdıqlarını yazmışdır.

Qeyd edək ki, Ü.Hacıbəyli “Həyat” qəzetiində 3 ay tərcüməçi kimi işləmiş, sonra fəaliyyətini “Irşad” qəzetiində davam etdirmişdi.

Ədəbiyyat tarixinin tədqiqatçıları tərəfindən “Azərbaycana ən çox xidmət edən pedoqoq” kimi xatırlanan Sultan Məcid Qənizadə də vaxtaşırı publisist yazıları ilə “Həyat”da çıxış edirdi. “Lügəti-rusi türki”, “Rus dilinin dilmancı”, “Rus dilinin müəllimi”, “Əlibayı-mütəhərriki”, “Kilidi-ədəbiyyat”, “Lügəti-türki və rusi” kitablarının müəllifi olan Qənizadə ölkənin maarifçi zümrosunun tanınmış siması idi. XX əsrin əvvəllərində S.M.Qənizadənin dərslik və lüğətinə tələbat o qədər qüvvətləndi ki, gənc dilşünas alim bu kitabları təkmilləşdirib, yenidən çap etdirdi. “Həyat” qəzetiində dil mübahisələrinə qatılan S.M.Qənizadə bu mövzuda bir neçə məqalə yazmışdı.

“Həyat”ın 10 noyabr 1905-ci il tarixli sayında “Hansı dil ilə yazmalı” məqaləsində Ə.Hüseynzadənin ümumtürk dil konsepsiyasına qarşı çıxır, fikirlərini çox incə şəkildə əsaslandırırırdı və Şirvanda “Həyat”ı oxuyub başa düşməyən şikayətçinin dili ilə yazırırdı: “A kişi, eله dil ilə yazırlar ki, oxuyunda adamın dişləri töküür. Axı mühərrirlər qanmalıdır ki, bunu öz dilimizlə yazsınlar ki, xalq oxuyub anlasın”. S.M.Qənizadə oxucunun rəyi ilə səhbətə müdaxilə edərək məqaləni öz düşüncələri əsasında tamamlayırdı: “Axır özünüz insaf və mürvət ediniz: kasıbin birisi həzar zəhmət ilə para qazanıb özünün və ailəsinin boğazından ildə 6 rubl kəsir ki, qəzətə oxuyub dünya hadisətində məlumat cəm etsin. Dörd sehifəlik süfrəni açıb qabağı-

na qoyur. Yemək çox, lakin heç birini həzm edə bilmir”.

“Həyat”ın əsas yaradıcı simalarından biri də böyük mütəfəkkir, milli teatr və mətbuatımızın yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi idi. Onun bu qəzətdə çoxsaylı yazıları dərc olunmuşdu. Mədəniyyətə, maarifə, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə, təbiətə, tibbə və heyvanlar aləmi barəsində Zərdabi xeyli sayda publisistik məqalə nəşr etdirmişdi.

“Həyat”ın 8 dekabr 1905-ci il tarixli nömrəsində dərc olunan “Cəmiyyəti-Xeyriyyə binası” məqaləsində H.Zərdabi Xeyriyyə Cəmiyyətini təsis etməklə xalqın rifahını yüksəltməyi, onun iqtisadi-mədəni həyatını yaxşılaşdırmağı və bu yolla məktəblərin sayının artırılmasının mümkün olduğunu düşünürdü. Böyük publisist məqaləsində vəziyyətin müqayisəli təhlilini verərkən yazırırdı: “Bizim Bakı şəhərində hər ildə mərsiyəxanalar üçün neçə min manat pul yıgilır və ya fağır-füqəra adına ondan da artıq xərc olur. Amma onlardan millətə heç bir xeyir yoxdur. Hətta zərəri də var. Çünkü bu səbəblə ilbəl mərsiyəxanaların və qeyri-dilənçilərin qədəri də artır”. Müəllif göstərirki, mərsiyəxanalara yıgilan həmin vəsaitə məktəbler açılsısa, peşə-sənət ocaqları yaradılsa, xeyriyyə cəmiyyətləri düzəldilsə, xalqa çox xeyiri dəyə bilər. Söyügedən məqalədə H.Zərdabi “zamanı keçmiş, dövrə uyğunlaşmayan qədim adətləri dəyişdirib, zəmanəyə müvafiq iş görmək” tələbini irəli sürürdü. “Halva deməklə ağız şirin olmaz” atalar misalını çəkib ziyanları hərəkətə keçməyə, xalqı maarifləndirməyə səsləyirdi.

H.Zərdabi mədəni tərəqqi yolunda bütün vasitələrdən söz açaraq milli teatrın xalqa verəcəyi imkanlardan bəhs edən “Bakıda müsəlman teatrının binası” məqaləsini “Həyat”ın 13 dekabr 1905-ci il sayında dərc etmişdi. 1873-cü ildə H.Zərdabi Bakı real gimnaziyasının şagirdlərindən N.Vəzirovun, Ə.Adı-

gözəlovun və digər tələbələrin yaxından iştirakı ilə Azərbaycan milli teatrının əsasını qoymuş, xalqı mədəniyyətə, maarifə cəlb etməyə səy etmişdi. Müəllif öz məqaləsində o dövrən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, xalqın bu mədəniyyət ocağına etinasız yanaşmasını ürkən ağrısı ilə qarşılayaraq yazırırdı: “Neçə il belə teatr çıxardıq isə də Bakı müsəlmanlarına teatra getməyi öyrədə bilmədik. Çünkü o vaxtda onlar gün batandan sonra evdən çölə çıxmağı günah sayırlar”.

“Əkinçi” qəzetiinin yaranmasına diqqət çekən H.Zərdabi “Həyat”ın 28 dekabr 1905-ci il və 3 yanvar 1906-cı il tarixli sayında, “Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi” məqaləsini dərc etdirmişdi. Mətbu sözün imkanlarını xalqın maariflənməsində, dirçəlişində əsas faktorlardan biri hesab edən böyük mütefəkkir yazırırdı: “Bir bulağın suyunun altına nə qədər böyük daş qoysan, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o daş mürur ilə əriyib deşilir, habelə söz də beyinlərə əsər edər, “sonra düşmənin düşmənliyi, dostun dostluğu və dost göstərən yoluñ doğru olması aşkar olar”.

“Həyat”dakı kəskin yazılarında H.Zərdabi dövlət qulluqçularının rüşvət almasına, pul gücünə onların haqqının tapdanmasına, ədalətli deyil, ədalətsizliyi müdafiə etmələrinə etiraz edir, xalqı bu eybəcər üssüllara qarşı müqavimətə səsleyirdi. “Kənd mirzələrindən xilas olmalyıq” məqaləsində müəllif əyalətlərdə özbaşınalıqdan, qanunsuz əməllərdən yazırırdı: “Bizim kənd əhli heç aq gün görməyib. Onu həmişə söyüb-döyüblər, ondan rüşvət alıblar. Belə pərvəriş tapan adamı heç inandırmaq olmaz ki, dünyada təmiz adam ola”.

Rüşvət verməyə onlar adət edirlər və rüşvət alanı da çox yaxşı adam hesab edirlər. Məqalənin çapından bir əsr dən çox keçməsinə baxmayaraq sanki bu sitat müasir Azərbaycan jur-

nalistikasının hansısa bir nümunəsindən götürülüb və bu problem indi cəmiyyəti ən çox düşündürən məsələdir.

“Həyat” qəzetiinin 4 və 11 yanvar 1906-cı il tarixli sayalarında dərc olunan “Zindəganlıq davası və yaxud dirilik mübarizəsi” və “İttihadi-lisan” sərlövhəli məqalələrində maarifçi demokrat cəbhəsinin komandanı olan Həsən bəy həqiqi vətənpərvərliyi, əsil insaniyyəti xalqı qəflət yuxusundan oyatmaqda görür və xalqa üz tutub deyirdi: “Oxuyun, elm təhsil edin”. O, “İttihadi-lisan” məqaləsində elmsiz cəmiyyəti qaralıq otağa bənzəirdi: “Elm təhsil etməyə başlayan tayfa qaralıq otağın qapısını açıb çölə çıxan kimidir ki, bu zaman günün işığı onun gözlərini nurlandırmaqdan başqa, otağın da içiñə daxil olub, orada olan şeyləri artıq işıqlandırıb bir qeyri-surətə salır”.

Tibbə, təbiətə, gigiyenik qayda-qanunlardan bəhs edən publisistik yazıldarda Həsən bəy Zərdabi insanlara xarici aləm bərəsində təsəvvürlər formalasdırımağa, hadisə və proseslərin səbəbini doğru anlamağa kömək edən maarifçi mövqə nümayiş etdirirdi.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, yazıçı-dramaturq, publisist Nəriman Nərimanov da “Həyat”ın mətbu imkanlarından yaftalanmış, müxtəlif səpkili yazılarını dərc etdirmişdi. N.Nərimanov dövrün tələbələrinə uyğun olaraq felyeton janrında qələmə aldığı 50-dən çox yazını “Həyat”ın sehifələrində çap etdirərək oxuculara çatdırmışdı.

N.Nərimanovun “Həyat”dakı publisist yazılarında əsasən 1905-ci il inqilabı, onun Azərbaycana təsiri, xalqın milli oyanışı prosesləri öz əksini tapmışdır.

Publisistikasında öz fikir və düşüncələrini daha asan yolla xalqa çatdırmaq üçün N.Nərimanov müxtəlif ədəbi-bədii vətələrdən ustaliqla istifadə edirdi. Şifahi xalq ədəbiyyatından,

klassik Azərbaycan yazıçılarının və Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərindən nümunələr götirərkən felyetonlarını, məqalələrini maraqlı və oxunaqlı şəkli salırdı. Ana dili məsələsinə önem verən publisist bu mövzuya "Həyat"da dərc etdirdiyi yazınlarda doğma dilin incəliklərinə toxunur, həmçinin Azərbaycanı azad və firavan görmək istəyirdi. Vətən, ana dili, insan anlayışlarına sosial məzmundan fərqli bədii yanaşma tərzi ortaya qoynan Nərimanov "Həyat"ın 30 iyul 1906-ci il tarixli sayında yazırıdı: "Vətən insanın evidir. Necə ki, evində hər bir şəxə ixtiyarım var, necə ki, evin bədbəxtliyi səni qəm dünyasına mübtəla edir, xoşbəxtliyi şad edir, elə də özün üçün Vətən bildiyin məmləkətdə ixtiyarım gərəkdir ola, onun bədbəxtliyi gərək ürəyini dağlaya, xoşbəxtliyi səni şad-xürrəm edə".

N.Nərimanovla yanaşı, "Həyat"da "Dərviş" imzası ilə felyetolar çap etdirən Nəcəf bəy Vəzirov da çalışırdı. O, qəzetdə "Balaca mütəfərriqə" başlığı altında "Dərviş" imzası ilə 50-dən çox felyeton çap etdirmişdi. N.Vəzirov çap etdirdiyi ədəbi-bədii əsərlərdə cəhalətin və islam fanatizminin, mövhumatın törətdiyi nəticələri tənqid edirdi. "Həyat"ın 21 iyun 1905-ci il tarixli sayında dərc etdirdiyi felyetonda müəllif yazırıdı: "Ömründə hər nə şikayətim varsa, hamısı o məni təngənəfəs edən cəhalətdir. Xudaya, nə vaxt o zülmətdən xilas olacaqıq?"

“Irşad”

Qəzetiñ ideya siyasi istiqaməti

Əhməd bəy Ağaoğlu “Həyat” qəzetiñin 102-ci sayından sonra redaksiyadan ayrıldı və çox keçmədi ki, “Irşad” qəzetiñ Azərbaycan içtimaiyyətinə təqdim etdi. “Irşad” təsadüfdən deyil, zərurətdən, milli təəssübədən və zamanın tələbindən doğdu. Çar Rusiyasının 1905-ci il 17 oktyabr manifesti ziyanlılar, qələm adamları arasında ciddi fikir oyanışı yaratdı və xalqa vəd olunan “söz, mətbuat və vicdan azadlığı” ideyası yeni mətbu orqanların yaradılmasına təkan verdi. 1905-ci ilin dekabr ayının ortalarında Azərbaycan mətbuatı tarixinə iki qəzet qədəm qoydu. Bunlardan birincisi proletar düşüncəsinin daşıyıcısı olan “İzvestiya soveta Raboçix Deputatov” qəzeti dekabrın 16-da işıq üzü gördü. Ondan bir gün sonra isə sahibi-imtiyazı və redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlu olan “Irşad” qəzeti oxuculara çatdırıldı.

1905-ci ilin dekabr ayının 17-də ilk sayı işıq üzü görən “Irşad”ın müsəlman və türk dünyasına ünvanlanan “birlik, bərabərlik və qardaşlıq” ideyası ətrafına dövrün tannan qələm sahibləri cəm oldular.

“Irşad” sözünün lüğəti mənası “yolgöstərən”, yəni yolu işıqlandıran deməkdir. Qəzeti öz fəaliyyətini 1908-ci ilin iyun ayının 25-dək davam etdirdi, fəaliyyəti dönməmində yalnız Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr olundu.

Əhməd bəy Ağaoğlu bütövlükdə qəzetiñ 1905-1906 illərdə 116 sayının redaktoru olmuşdur. Qəzetiñ 1906-ci ilin fevral nömrələri Üzeyir Hacıbəylinin müdürüyi, mart ayında isə bir neçə sayı müvəqqəti baş mühərrirliyi ile işıq üzü görmüşdür. 1907-ci ildə isə 1-ci saydan 15-ci sayı kimi Haşim bəy Vəzi-

rovun redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə isə “Irşad”ın 11 sayımı (46-57-ci nömrələrini) redaktə etmişdi. Qəzetiñ ilk sayında elan olunduğu kimi “Hər həftə fars dilində dəxi bir vərəqəsi” Əbdül-Məmalik Fərahinin redaktorluğu ilə oxuculara çatdırılmış, qarşıya qoyulan məqsədlər həyata keçirilmişdi. Mətbuat tarixi araşdırıcılarının apardıqları statistikaya görə, “Irşad”ın dörd il ərzində 536 sayı çap olunub. “Hürriyət, müsavat, ədalət” şüarı ilə nəşr olunan bu mətbu orqanın naşırı 1881-ci ildə Bakının Sabunçu kəndində neft milyonçusu Mehdiqulu bəyin ailəsində dünyaya gələn İsa bəy Aşurbəyov idi. İ.Aşurbəyov Azərbaycan tarixinə xeyriyyəçi, naşır və publisist kimi daxil olub. “Dəvət”, “Şəlalə”, “Nicat”, rusca çıxan “Baraban” satirik jurnal və qəzetlərin naşırı, həmçinin redaktoru olan İ.Aşurbəyov “Irşad”ın çapında yaxından iştirak edib.

“Irşad”ın nəşri ilə jurnalistika tariximizdə “Irşad”çılar nəslini yetişdi ki, onların sırasında Üzeyir Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, F.Ağazadə, Ö.F.Nemanzadə, Q.Qarayev, A.Y.Talibzadə, M.S.Axundov, A.Sur, S.M.Əfəndiyev, M.Hadi, N.Vəzirov, M.Ə.Sabiri göstərmək olar.

Gündəlik nəşr olunan bu qəzet ədəbi, siyasi, elmi, iqtisadi və içtimai qəzet idi. Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyini öné çəkən “Irşad” islamın elmi-fəlsəfi tərəflərinə diqqət yönəldir, insan azadlığının bu dini dəyərlərlə eyniyet təşkil etdiyini vurğulayır və müsəlman həmrəyliyinin vacibliyini oxuculara çatdırırı. Qəzeti Kışmişov, Qaragözov kimi senzorlar, erməni şovinizmینə mübtəla olanların ʃənoslarına baxmayaraq dövr üçün aktual olan kəsərli yazıları dərc edirdi.

Dövrün görkəmlı ədib, şair və publisistlərini ətrafına toplayan “Irşad” təkcə xalqın gedəcəyi yolu göstərmir, qarşıya çıxacaq çətinlikləri, məzhəb ixtilaflarını qələmə alır, cəmiyyəti

birləşdirəcək dəyərləri təbliğ edirdi. “Irşad” ırsını araşdırın professor Şamil Vəliyev qeyd edir ki, bu mətbu orqan qurulaçaq dövlətin, azadlığa çıxacaq Azərbaycanın naminə çalışır, gündəlik işin, yaşaşacaq ideyaların düsturunu müəyyənləşdirirdi. Bu düstur, yaşam və düşüncənin formatı “Tərcüman”ın redaktor və naşırı İsmayııl bəy Qaspralının “**dildə, fikirdə, işdə birlilik**” ideyası idi. Az sonra bu ideya əsasında formallaşan və mahiyyət baxımından daha geniş olan, həmçinin Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən formulə edilən “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası artıq “Irşad”ın ideologiya kimi formalasdırıldı istiqamət və vətəndaşlıq yolu idi.

Azərbaycanda bu yolun əsasını qoyan Əlibəy Hüseynzadə Əhməd bəy Ağaoğlundan ayrılsa da, onun əqidə möhkəmliyinə inanır və “Irşad”ın ilk sayı barəsində yazırıdı: “Irşad” haqqında bir neçə söz söyləmək istərim. Biz “Irşad”ın zühür və intişarını on səmimünqəlb təbrik edərəm. Çünkü “Irşad”ın zühuri-həyatı milliyətimizdə qayet mühüm bir xütvəyi-tərəqqidir. Hətta deyə bilərəm ki, bu xütvənin əhəmiyyəti əxirən sair şəhərlərdə sahəyi-intişarə çıxan qəzetlərin zühurundan dəxi ziyyadədir. Bu dərəcəyi-mühüm bir vəqəf bizim şəhərimiz üçün olsa-olsa “Əkinçi” qəzətinin zühuru idi. “Əkinçi” qəzətəsi bir zamanda çıxmış idi ki, o vaxt müsəlmana heç bir qəzet yox idi. Hətta cəmaətimiz qəzətə nədir? Adını belə bilməyirdi. Əgər qəzətə millətin, cəmaətin gözü isə, o cəmaəti bırgözlü edən Həsən bəy həzretləri idi. İştirə cəmaəti ilk dəfə də ikimali-məxluqat olan insan kimi “Həyat” ilə bərabər ikitigözlü edən “Irşad” olmuş oluyor. Bugünkü halımızda bizim üçün ikitigözlü ola bilmək də bir səadət sayılmalıdır”.

Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixi ilə bağlı olan İsmayııl bəy Qaspralı Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktubda “Ir-

şad”ın fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürürdü: “Şükür xudaya, məşallah zəmanəyə. İyirmi sənəlik bir həsrətimə qarşı “Həyat” görüldü, “Irşad” eşidildi. Ümidvaram ki, “Həyat” “Irşad”a, “Irşad” “Həyat”a xadim olub, məmati ta Qaf dağlarına qədər surməyə cəhd və qeyrət edərlər”.

“Irşad”ın üzləşdiyi təhdid və təzyiqləri, senzura basqları barəsində isə M.Ə.Sabir yazırıdı:

*“Rəhbər” yorulub, yuxladı “Irşad”ü “Təkamül”,
Aslanlara ox dəydi, peystan da qapandi.*

Xalqın mətbuatla maariflənməsinə qarşı çıxanlara üz tutan şair digər bir şeirində yazırıdı:

*“Sən nə qəzet qan və nə də “Irşad”al,
Qoy babalıム boynuma, get arvad al”.*

XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında baş verən hadisələr, siyasi-ictimai gərginliklər, xalqların oyanış prosesi bu döñəm nəşr olunan mətbu orqanlarda ətraflı şəkildə eks etdirilir, mövcud durum analiz edilir, müxtəlif ideoloji baxışlar süzgəcən keçirilir və elmi yeniliklər xalqa təqdim olunurdu. Ə.Ağaoğlu Çar Rusiyasının ictimai-siyasi durumunu təhlil edərkən onun tarixi mənzərəsinə nəzər salır, müstəmləkəçilik siyasetinin mahiyyətini açıqlayır və bu siyaseti həyata keçirənlərin imperiyal pərvəst xəyallarını kəskin tənqid edirdi. Siyasi plüralizmi öne çəkən Ə.Ağaoğlu Rusiyada fəaliyyət göstərən fırqələrin fəaliyyətini də işıqlandırırı. O, “Rusiyانın hal-hazırı” məqaləsində “İstibdadiyyun və məşrutiyyun” istiqamətində olanları, yəni monarchist və inqilabi partiyaların fəaliyyəti barəsində məlumat verir, onların yaranma səbəblərini, fəaliyyətlərini araşdırırı. Müəllif öz məqaləsində “monarhist obsolyutist”, “monarhist konstitusionalist” və “konstitusionalist demokrat” fırqələrinin yaranması və ictimai-siyasi islahatların zəruriliyini

diqqətə çatdırırıdı. Ə.Ağaoğlu bu mənada müasirlərini “konstitusionalist demokratlar” in üzərinə yönəldərək yazırıdı: “Bu firqə Rusiyada ən böyük, ən güclü fırqələrdəndir: cəmi Rusiya-nın pişrovları, üqəsləri, ərbabi-qələm və zəkası, bəyləri, xanları, professorları, yazılıcları və qəzetləri bu fırqədəndirlər. Şimdidiən demək olar ki, gələcəkdə hökumət və idarə bu fırqənin əlində olacaqdır”.

“Irşad”çılar Azərbaycanın gələcək istiqlalı naminə əzmlə mübarizə aparır, qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi prosesləri izləyir, onlara aid analitik yazılar yazırırlar. Həmçinin Avropa və Amerika, Uzaq və Yaxın Şərqi ölkələri də diqqətə alınır, rus, fransız, ingilis mətbuatına istinadən beynəlxalq həyat barəsində informasiyalar dərc edirdilər. Çap olunan bu yazılar da “Irşad” öz ideya-siyasi istiqamətinə, ideoloji görünüşünə görə dövlətçilik və hürriyyət amalını ön planda götürür, milli müstəqillik, azadlıq duyğularını tərənnüm edirdi. Beynəlxalq həyata aid yazınlarda dünyanın mütərəqqi ölkələrinin dövlətçilik təcrübəsi, onların siyasi və hüquqi sistemləri Azərbaycan insanına çatdırılırdı. Ə.Ağaoğlunun silsiliə şəkildə dərc etdirdiyi “Qosudarstvenni duma, ya padşahlıq şura” məqaləsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Böyük mütəfəkkir Fransanın zəngin tarixi təcrübəsinə istinad edir, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq azadlığın siyasi məzmun və mahiyyətini aydınlaşdırırırdı. Fransanın dövlətçilik təcrübəsinə istinadən müəllif yazır: “Vəkillər özlərini daimi surətdə məclis hesab edib. Əvvəlinci vükale məclisində rusca (uçreditelniye sobranie), yəni tərtibverici şura adı qoyular. Şurada Robespeyer, Dantin və Marat adlı üç şəxsin əla dərəcədə nüfuz və təsirləri var idi. Onların hürriyyətpərəst, odlu, atəşli nitqləri cümlə təkanı və firəngistanı qəribə bir texdis və həyəcanə getirdi. Şurayı-vükəla Robespyerin təklifi-

nə görə məclis günlərinin birində qeyd etdi ki, insana baltəbi müxtəsə olan hüquq və ixtiyaratı barəsində müzakirə edib bu hüquq və ixtiyarati həm Firəngistana və həm də külli-aləmə elan etsin... hüquq və ixtiyaratı ibaretdir. 1) Sərbəsti-milliyyədən, 2) hürriyyəti-kəlmədən, 3) hürriyyəti-qələmdən, 4) Hürriyyəti-vicdaniyətdən və diniyyədən, 5) hürriyyəti-sirkətdən və icmədən. Məhz bu məzmunlu siyasi maarifçilik mahiyyəti daşıyan məqalələrin, analitik təhlillərin nəticəsində “Irşad”çılar Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrini, siyasi şüurunu, ədəbi-mədəni hərəkatını Qərbə, Avropaya yönəldirdi. Ümumən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Şərq və Qərb mədəniyyəti qarşışurma şəklində deyil, ümumi vəhdətdə götürülür, integrasiyanın vacibliyi önə çıxarılırdı.

Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal və müəllim Midhat Cədət öz yazılarında Şərq tarixinə və islam elminə toxunur, Şərqi möhtəşəmliyini, mədəni zənginliyini təbliğ edirdilər. Lakin bu yazınlarda Şərq Qərbə üz-üzə qoyulmur, iki fərqli dünyagörüş kimi təqdim olunurdu. Xristian dünyası və islam aləmi tarixində azadlıq anlayışına münasibət bildirən “Irşad”çılar dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq göstərir, bu mənada ictimai institutları formallaşan Avropanın bu sahədə xeyli önə çıxdığını şərh edirdilər. Fransanın timsalında Avropa münasibət meyarını müəyyənləşdirməyə çalışan Ə.Ağaoğlu “Irşad”da dövlətçilik tarixi və nəzəriyyəsindən danişarkən Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət ideyasını ortaya qoyurdu.

Ə.Ağaoğlu “Irşad”ın 26 mart 1906-cı il ayında Monteskyenin siyasi-fəlsəfi düşüncələrinə istinadən yazırıdı: “Dünya-da üç cür hökumət olur; birincisi, istibdaddır, belə hökumətdə külli ixtiyar bir şəxsin əlində olur; ikincisi məşrutiyyədir, ha-

kimlər müstəbid olsalar da, qanunlar hazırlayırlar, özləri də bu qanuna əməl edirlər; üçüncüsü, cümhuriyyət hökumətidir, bələ hakimiyyətdə külli-ixtiyar xalqın əlində olur”.

“Irşad”da ilkin islamın təriqətlərə parçalanması pislənilir, dini təfəkkürün vəhdət ideyası gücləndirilir, bədii ədəbiyyatda və publisistikada islam modernizmi əsas götürülür, islamın təməl faktorlarının bərpasına diqqət yönəldilirdi. Sünni-şəxsi ayrışdırıcılığını ciddi tənqid edən Ə.Ağaoğlu bu ümummilliyi problemin nəzəri həllinə çalışırı. Təriqətlərarası savaşın xalqın birliyinə əngel olduğunu önə çəkən Ə.Ağaoğlu hələ “Həyat” qəzetində bu problemə toxunmuş, xalqın mənəvi tənəzzülinə səbəb olan bu faktor barəsində yazırı: “Necə ki, çox adamlara məlumdur bu axırlarda bəzi fəsad və fitnəcılər çalışırdılar ki, Qafqaz şəxsi və sünni müsəlmanların arasına büyəz və ədavət salıb ortalarına cədvəl və cidal salsınlar”.

Bu problemləri real həyat faktorları əsasında təhlil edən Ə.Ağaoğlu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş verən proseslərə üz tutur, qarşıdurma səviyyəsinə qaldırılmış məsələni “birlik, bərabərlik və ədalətlə” aradan qaldırmağı vacib hesab edir və yazırı: “Biz diyorduq ki, min bəd sünni və şəxsi sözləri aradan götürüb? Cümələmiz müsəlmanız, cümələmiz həblülmətin olan aynı islam üzrə cəm olub birlikdə bəradanə dolaşacağız! Döyülmüş, söyülmüş, viran və zəlil olmuş qardaşlar öz halətlərinin səbəbini və ümdə maddəsini haman nifaq və təfriqədə bulub bu nifaqı, bu təfriqəni qətiyyən dəf edib götürməyi səy və gunini edəcəklər! Xülasə, biz hesab ediyorduq ki, daha bundan sonra bizim aramızda Yezid ibn Müaviyyələr qalmayıb. Lakin və əsfa! Va əcəba. Hələ Yezid ibn Müaviyyələrimiz də çox imiş. Hələ onların ruhu diri imiş”.

Ə.Ağaoğlunun fikrincə, milli kimliyini dərk etməyən, tarixi

ırsinə sahib çıxmayan xalq dini mənsubiyyyətə əsaslanmaqla mövcudluğunu sübut edə və qoruyub saxlaya bilməz. Və bu mənada Ə.Ağaoğlu “Irşad”da mənsub olduğu xalqın milli özü-nüdərkinə və oyanışına təkan verən publisistik yazılarla çıxış edirdi.

Bu böyük mütəfəkkir “Irşad”ı Azərbaycan jurnalistikasının ən ciddi problemləri ile məşğul olmağa yönəldir, bir sıra mətbəbu orqanı, o cümlədən “Həyat”ı, “Kaspi”ni, “Molla Nəsrəddin”ı, “Fyzurat”ı dövrün aynası hesab edir və mətbuatı bütövlükde cəmiyyətin ölçüsü kimi dəyərləndirirdi. Məhz buna görə de “Irşad”çıları həmişə şəxsi qərəz və intriqalardan uzaq durmağa səsləyir, əsassız mübahisələrə qarışmamağa çağırırı. Dövrün bəzi mətbübu orqanlarındakı şəntajə ürəkağrısı ilə ya-naşırdı. “Irşad”ın abunəsinin aşağı düşdüyü vaxtlarda ona qarşı yönələn qarayaxma kampaniyası hallarını görən Ə.Ağaoğlu döyümlülük nümayiş etdirir və yazırı: “Mən səmimi qəlbən diyorum, əgər millətim məndən narazıdır, əgər məni qəzətə aparmağa layiq görmüyorsa, mən “Irşad”ı hər kəs istəsə, ona verərəm, qoy məndən yaxşılıarı, məndən layiqliləri aparsın, təki aparsın, təki bu mənbeyi-feyz və tərəqqi olan sərmayə əlimizdən çıxmasın. Axtarın, vuruşun, tapın, biz bu qədər zəhmətlər ilə düzəlmüş büsəti özgələrə millət namına təslim etməyə hazırlıq”.

“Irşad”ın fəaliyyətini və Ə.Ağaoğlunu tənqid atəşinə tutanlar köhnə fikirli insanlar, mühafizəkar şəxslər idi və bunu çox zaman sadəcə tənqid xatirinə edirdilər.

Qəzətin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən məsələlərdən biri “Irşad”ın yayımına Türkiyənin hakim siyasi dairələrinin qadağası qoyması idi. Ə.Ağaoğlunu “Irşad”ın 23 fevral 1907-ci il tarixli sayında yazırı: “Sultan Əbdüll Həmidin qəzətəsinin Tür-

kiyəyə keçirilməsi şiddetli surətdə yasaq edildi, qadağan olundu. Sultan sarayından bu xüsusda rəsmi işarət viqun bulmuş, bunun üçündür ki, iki həftədən bəri Rusiya postaxanələri kimseyə bir şey vermiyor, bana göndərilən ruznamələr dəxi yetişməyir”. Qəzətin fəaliyyətinin dayandırılmasını abunə azlığı, dil qəlizliyi, fikir mürəkkəbliyi və jurnalistika təcrübəsinin yeterincə olmaması ilə bağlayanlar bu faktı diqqət yönəltməlidirlər. Elə bu səbəbdəndir ki, XX əsrin əvvəllərindəki mətbuat nümunələri haqqında xatirələrdə Abdulla Şaiq o dövrün nəşrlərini qaranlıq gecədə bir-birinin ardınca yanıb-sönən ulduzlara bənzəirdi. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatının ən parlaq nümunəsi olan “Irşad” yenilikçi mətbuat orqanı kimi öz missiyasını layiqincə davam etdirir, fikir və informasiya istehsalı ilə möşgül olurdu. “Irşad”ın göstərdiyi yol ümumxalq yolu olduğundan sonralar istəri “Molla Nəsrəddin”çı mətbu orqanlar, istərsə də “Fyuzat”çı romantik-fəlsəfi nəşrlər onun prinsiplərini daha geniş miqyasda davam etdirdilər. “Irşad”dan sonra onun əsas aparıcı yazarları dövrün müxtəlif mətbu nəşrlərində çalışır, milli jurnalistikamızın inkişafına öz töhvələrini verirdilər. Dövrün bir sıra aparıcı mətbu nəşrləri ilə yanaşı, “Irşad”dan sonra fəaliyyətə başlayan “Yeni Irşad” və “Çarixçi” deyilənlərə sübutdur. “Yeni Irşad” gündəlik ədəbi, elmi, siyasi, iqtisadi qəzet, “Çarixçi” isə “Yeni Irşad”a əlavə olunan satira vərəqəsi idi. “Yeni Irşad”ın imtiyaz sahibi və redaktoru Y.Əhmədov, baş redaktoru Mehdi bəy Hacinski idi. Qəzətin 1911-1912-ci illərdə cəmi 153 sayı işıq üzü görmüşdü.

Ə. Ağaoğlu başda olmaqla “Irşad” və irşadçıların fəaliyyəti azad cəmiyyət, müstəqil dövlət və bütün vətən ideyasına əsaslandığından, öz dövrlərində mühafizəkar qüvvələrin açıq-aydın təzyiqlərinə məruz qalmışdır. Bu təhdidlər, səhv yanaşma-

lar, tariximizin sovet dönməmində də təkrar olunmuş, panislamist və pantürkist damgası ilə “Irşad” obyektiv təhlildən kənardə qalmışdır.

“Fyuzat” jurnalı

“Həyat” qəzetiinin 1906-cı il sentyabr ayının 3-də çıxan sonuncu sayında belə bir elan vardı: “Həyat” qəzetəsi bu gündən etibarən tətil etdiyi üçün yerinə “Fyuzat” namı ilə ədəbi, fənni, ictimai, siyasi bir həftəlik məcmuə intişara başlayacaqdır:” “Fyuzat” Əli bəy Hüseynzadənin baş redaktorluğu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi vəsaiti hesabına 1906-cı ilin noyabr ayının 1-dən Bakıda nəşr olunmağa başladı. “Ədəbi, fənni, siyasi, ictimai, müsəvvər həftəlik türkət məcmuəyi-islamıyyə” olan “Fyuzat” redaksiyası Nikolayevski küçəsində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mülkündə yerləşirdi. İllik abunə haqqı 6 manat, 6 aylıq işə 3 manat 50 qəpik idi. Mətbuat və ictimai-siyasi, bədii fikir tariximizə ədəbi məcmuə kimi daxil olan “Fyuzat” Ə.Hüseynzadənin “Həyat” qəzetiinin sonuncu sayında “Vidaname” başlıqlı məqaləsində göstərdiyi kimi “quđretli, ədəbi qələm sahiblərinin cəm” olduğu nəşr kimi diqqəti çəkdi. Jurnalın ilk sayında məram və məqsədlərini açıqlayan Əli bəy Hüseynzadə “Həyat və meyli-fyuzat” məqaləsində fyuzat kəlməsinin mənasını açıqlayaraq yazdı: “Məcmuəmizə “Fyuzat” adı təsadüfi verilməyib, bu nam həyatdan təbii olaraq təvəllüd ediyor... “Fyuzat” ləfzən “feyz”in cəmil-cəmi olub rifah və bərəkətə, bolluğa, maddi və mənəvi nənətlərin bolluğuuna, tərəqqiyat və kəmalatin şəniyyi-təcəllisine dəlalet edərsə də, fəqət əsl məfhumu səadət və ələlxüsus səadəti-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfələrdən ibarət bir səadəti-mənəviyyədir. Həyat işə mənayı batinisilə daimi bir meyli-səadət, bir meyli-fyuzatdır”.

“İcmal” məqaləsində Əli bəy Hüseynzadə öz ömrünü başa vurub yerini “Fyuzat”a vermiş “Həyat” qəzetini xatırlayır və

“Həyat”ın “yoxluğundan keçən” iki aya qədər bir vaxtda baş verən ictimai-siyasi hadisələri diqqətə götürirdi. Avropada, İranda, Osmanlı dövlətində və Qafqazdakı siyasi vəziyyətə toxunan müəllif yazdırdı: “İnqilabçılar qüvvətlərini, hökumət isə niyyətlərini gizlətməyə qeyrət ediyorlar... Gizli, fəqət şiddətli bir mübarizənin ələmi meydandır”. İlk sayından etibarən dərc etdirdiyi məqalələrdən göründüyü kimi “Fyuzat” yalnız ədəbi orqan kimi nəşr olunmamış, dünyada baş verən proseslərə siyasi münasibət bildirmişdi.

Dərginin ətrafında dövrün görkəmlı ədəbiyyat xadimləri, publisistlər toplaşmışdı. Məmməd Hadi, Hüseyin Cavid, Axund Yusif Ziya Talıbzadə, Abdulla Şaiq, M.Ə.Rəsulzadə, Abdulla Sur, Əhməd Kamal, Əhməd Raiq, Abbas Səhhət, Tofiq Fikrət kimi qələm sahibləri neşrin əhəmiyyətini artırır, ədəbiyyata həvəs yaradırdı. Bəzi tədqiqatçılar, ədəbiyyatşunaslar 1905-1910-cu illər arasında Azərbaycan ədəbiyyatı barəsindəki fikirlərini cəmleşdirərək bu dövrü “Əli bəy və “Fyuzat” dövrü” adlandırırlar.

Jurnalist yaradıcı heyətinə daxil olan Abdulla Şaiq “Fyuzat”ı “islam aləmində görünməmiş ən möhtəşəm mətbuat orqanı” kimi dəyərləndirirdi.

İlk dəfə Qafqazda yaşayan türklərin istiqlal bəyannaməsi məcmuənin 7-ci sayında elan olunmuşdur: “Biz qafqazlıyız - Qafqaz əhlinin öz ümumi idaresinə özü baxa bilmək üçün lazımlı gələn muxtarıyyət tələb edirik”. Əlbət ki, bu, Azərbaycanın istiqlalına gedən yolu başlangıçını müəyyənləşdirən tezis idi. Ədəbi məcmuə olmaqdan daha çox “Fyuzat” türk xalqlarıının həmrəyliyini, milli ideologiya ətrafında birliliyini, siyasi hüquqlarını müdafiə edən mətbu orqan idi. Ona görə də ilk sayını müxtəlif coğrafiyada yaşayan türklər sevinclə qarşılıyır, ar-

zu və isteklərini redaksiyaya göndərirdilər. Məsələn, Tatarıstandan Həsən Səbri Ayvazov yazdı: “Qafqas qitəyi-mübarəkəsi heç mücahidsiz qalır mı? Cahanın ən qaranlıq, aləmi-bəşəriyyətin ən vəhi zamanlarında belə Qafqas əqtari-ərzə nur saçıyordu. Millətimin bugünkü gündə bəlkə yüz dərəcədə cahil bulunan bir zamanında Rusiya müsəlmanları arasında mətbəəyi-islamıyyə ilk Qafqasda açılmışdı. “Əkinçi”lər, “Kəşkül”çülər Qafqas ovladları, Qafqas qəhrəmanlarıdır”.

“Fyuzat”ın 7-ci sayında dərc olunan başqa bir məqalədə isə Türkiyədən yazıldır: “Fyuzat” meydani-intişara qopuldı. Bize bu lazım idi. “Fyuzat” mənbəyi-feyz və kəmalatdır. “Fyuzat”ın yolu ilə Asiya qövmünün və Rusiya müsəlmanlarının məsud və bəxtiyar olmalarını təfaül edərək”.

Dövrün ədəbi, siyasi qüvvələri məhz bu dərginin ətrafında toplanaraq XX əsrin ilk onilliyində milli şurun, milli özünü-dərk prosesinin aparıcılarına çevrildilər və fyuzatçılıq adlı siyasi, ədəbi cərəyanın intişarına xidmət etdilər. Fyuzatçılıq ilk növbədə çarizmə, əsaret, istibdada qarşı çevrilmiş və türk xalqlarının mənəvi birliliyinin təcəssümü olan turançılıq ideologiyasının daşıyıcısıdır. Bu ideologiya utopik düşüncələrdən, fikirlərdən qaynaqlanmadı, tarixin reallıqlarından, milli özünü-dərk prosesindən doğurdu. Bu ideologiyanın məqsədi milli istiqal uğrunda mübarizə aparan türk xalqlarının milli şurunu “**türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq**” istiqamətdə oyatmaq, inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

Fyuzatçılıq həmcinin ədəbiyyatda romantizmin, ortaq türk dilinin, ümumi ədəbi dil siyasetinin, islamçılığın, milli məsələlərdə farslaşma və ruslaşmaya qarşı türkçülük ideologiyasının təbliği demək idi.

Əli bəy Hüseynzadə jurnalda bu ideologiyani elmi-nəzəri

cəhətdən əsaslandırır, “Turani”, Ə.H. “Ə.Hüseynzadə”. “Fyuzat”ı, “Həyat”ı, “Sair Naim”, “Dəli Şair” imzaları ilə dərc etdiyi yazınlarda fyuzatçılığın başında dayanırdı.

Azərbaycanda yaranan bu məfkurənin ideoloqu kimi Əli bəy Hüseynzadə “dünyanın bütün ümum və fununun hər növünü ədəbiyyat və sənayesi-nəfisənin hər şöbəsini tamamən əhatə etmiş və tətbiq müvəffəq olmuş fövqəlbəşər” idi.

Məcmua çətin dövrə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, milli ideologiyanın daşıyıcısı olan xeyli sayıda ziyanlıları ön plana çıxardı, yeni məfkurənin ocağına çevrildi. Səid Səlmasının, H.S.Ayvazovun, Ə.Hamidin, M.Ə.Rəsulzadənin, A.Cövdətin, Əhməd Kamalın, Əhməd Raiqin milli məfkurə işığında qıgil-cım aldıqları yazılar silsilə şəklinde “Fyuzat”da dərc olundu. Milli məsələlərin metbuatda təbliğinə mane olmağa çalışan çarizmin Azərbaycandakı hakim qüvvələri jurnalın ideya-siyasi istiqamətindən qorxuya düşürdü. Çünkü məcmuənin ideoloqu, Ə.Hüseynzadə “İttihadə doğru tərəqqi” programını irəli sürür, türk xalqlarının ictimai-siyasi fikir tarixində yeni bir səhifə açırdı. “İttihad və tərəqqi” məramı və bu iki anlayış Əli bəy Hüseynzadənin milli-azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin qayələri idi. Bu mərama sadıqlik Əli bəyin 1889-cu ildə Türkiyədə təşkil edilən “İttihad və tərəqqi” Cəmiyyətinin qarşıya qoyduğu ideyalardan doğurdu. Türk xalqlarının ilk siyasi təşkilatı kimi formallaşan “İttihadi-Tərəqqi”nın formallaşmasında, cəmiyyətin aparıcı siyasi strukturuna çevrilməsində Ə.Hüseynzadənin böyük xidmətləri olmuşdu və onun 39 yaşında Türkiyədən Bakıya dönməsi bu ideyanın Azərbaycan cəmiyyətinə aşanması məqsədini daşıyırırdı.

1907-ci ildə “Fyuzat”ın 7-ci sayında Ə.Hüseynzadə təşkilatın məram və məqsədlərinə bir neçə anlayış daxil edir, proble-

mi “**Maarif, ittihad, hürriyyət**” şəklində qoyur və yazılırdı: “Bəşəriyyətin kəşf etdiyi hürriyyətə və kamil ədalətə nail olmağın yolu budur. Tərəqqinin mahiyyətinə varan və bu anlayışın siyasi-sosial məzmununu açıqlayan müəllif siyasi-publisistik məqaləsində sual verirdi: “Biz deyiriz ki, tərəqqi edəlim, əvvələn bir millətin tərəqqisi nədən ibarətdir? Məqsəd və qayəsi nədir? Daha doğrusu, nə olmalıdır?” Ə.Hüseynzadə verdiyi bu suallara tərəqqinin aktuallığından, mahiyyətindən çıxış edərək cavab verir və yazılırdı: “Bu suallara hər kəs öz elm və vüqufu ələlxüsus öz mənşəti dairəsində bir növ cavab verə bilir”.

Dövrün əksər ziyalıları tərəqqini azadlıq məsələsindən tamamən ayrı götürürdü və Ə.Hüseynzadənin düşüncələri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Böyük mütəfəkkir “Fyuzat”da toxunduğu bu məsələyə konkret cavab verirdi: “Tərəqqinin məqsədi, qayəsi ümumi rifaha və səadətə nail olmaqdır”.

O halda bu rifah və səadətin nədən ibarət olduğunu təyin etmək lazımdır. Rifah və səadət bir məmləkətdə əsla ac və möhtac bulunmayıb, hər kəsin hər xüsusda bir bolluq içində yaşaması, sərvətin əhali arasında bərabər və ədalət üzrə bölünməsidir. Tərəqqinin mahiyyətinə uyğun olan bu məqsəd inqilabçı-demokratların da yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi. Lakin bu məqsədin həyata keçirilməsində ziyalılar arasında ciddi fikir ayrılıqları vardi. Ə.Hüseynzadə tərəqqi anlayışı ilə hürriyyət və maarif anlayışlarını vəhdətdə görürdü və deyirdi: “Tərəqqi bir millətin, bir camaatın arasında hürriyyət və maarifin təzayid və intişar etməsindən ibarətdir və hansı millət arasında hürriyyət və maarif nemətlərindən daha çox əfrad və bəh-rayab isə o millət daha mütərəqqidir”. Müəllifin “hürriyyət və maarifi” vəhdətdə götürməsi onun bu məsələdə tutduğu siya-

si mövqedən doğurdu. Çünkü Ə.Hüseynzadə mövcud quruluşun inqilabi yolla deyil, təkamül yolu ilə dəyişdirilməsinin, inkişafının və tərəqqisinin tərəfdarı idi. “Fyuzat”ın 2-ci sayında “Vəqayeyi aləmə bir nəzər” məqaləsində inqilabın silahlı mübarizə yolunu qəbul etməyərək yazılırdı: “Həqiqi vətənpərvərlər heç nədən çəkinməməlidirlər. Əldə qan tökməyəcək çarələr var ikən xunrizanə vəsaitə müraciət etmək əbəsdir”. Jurnalın 3-cü sayında dərc etdirdiyi “Şüünat” məqaləsində türk xalqlarının azadlıq yolunu təkamüldə görürdü: “Bu yolda biz hürriyyət, ədalət, müsavat deyə-deyə, fəryad edə-edə qanuniyyəsiyə doğru yüksələrək tərəqqi edəcəyik”. Bu ideyanın daşıyıcısı olduğuna görə “inqilabın qızığın çağında” xalqı mübarizələrdən çəkindirdiyi ittihamı ilə Ə.Hüseynzadəyə basqlar olurdu. Ə.Hüseynzadə bu təzyiqlərə davam gətirir, düşüncələrini belə izah edirdi: “Kim deyir bitərəf olmalı? Xeyir. Əsla bitərəf olmamal! Bitərəflik ayaq altında qalmaqdır. Su belə yerdə sabit və rakid durmaqdandan qorxur. Qorxur, çünki qoxuyar, kiflənər, yosun bağlar. Təmis və salim olmaq üçün su bir tərəfə axmalı, cərəyan etməli, ya heç olmazsa, dərya kimi ləpələnəməlidir”.

Ə.Hüseynzadə tərəqqi programına islamlaşmaq və avropanlaşmaq məramlarını daxil etmişdi. İslamlışmaq onun ortaya qoymuş tərəqqi programının ideya-nəzəri əsaslarından biri idi. Mütəfəkkirin aydın nəzəri programına görə məzhəb və dinlər türkləri bir-birlərindən ayırmamalıdır, əgər onların elm və mədəniyyətləri tənəzzül etsə, türklər yalnız “dimi-islam ilə müqəddəyin, ərəb elmi ilə mütəlliim, ərəb mədəniyyəti ilə mütəməddin olduqları halda əsla ərəbləşməyib, yenə “türk oğlu türk kimi” qalmağırlar. İslama ehkam kimi yanaşmayan Ə.Hüseynzadə milli intibahi dini intibahla bir arada götürürdü.

Əgər türkləşmək məramı ilə türk dilini, tarixini, ədəbiyyatını öyrənməyini tələb edirdisə, islamlaşmaq məramı ilə islam dininin ümumbəşəri, ali, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin öyrənilməsini isteyirdi. Bu baxımdan o, islamlaşmağı milli tərəqqi proqramına daxil etmişdi. Ciddi şəkildə dini islahatların aparılmasına lazımlığını öne çeken Ə.Hüseynzadəyə görə, ilkin islam qayıdırılmalı, tərəqqiyə doğru addım atılmalıdır. Əks təqdirdə əsl dini həqiqətləri, hikmətləri ortaya çıxarıb bərpa etmək mümkün olmayacaqdı. Ona görə də bu cür islahat islamın əsl mahiyyətini ortaya qoyacaq, müxtəlif şərhlərdən, təhriflərdən islam xilas olacaqdı.

Avropalaşmaq Ə.Hüseynzadənin milli tərəqqi programına daxil edilmiş əsas məramlardan, ideoloji istiqamətlərdən biri idi. O, xalqa bu ideyanı təbliğ etməklə Avropa eim və texnikasını, sənayesini öyrənmək və öz heyati işlərində tətbiqini nəzərdə tutur və yazırıdı: “Tərəqqi və təməddün həvəsində olan hər bir millət öz milli üdəba və üləməsinin əsərlərilə kifayətləndikcə çox da irəliyə doğru gedə bilməz... Bir ingilis, bir fransız, bir alman, bir italyan ibn Rüşdün, Əbu Əli Sinanın, Fərabinin, Firdovsinin, Sədinin, Mollayi-Ruminin, İmam Təzəminin asarından feyzyab olmağa, bu kimi üləməya-tərcümə, şərh və təfsirlər vasitəsilə öz millətlərinə mal edilməyə çalışdıqları halda bizə də lazımdır ki, onların Laplasları, Laviaziyerleri, Russoları, Pastorları, Nyutonları, Spenserləri, Edissonları, Rentgenləri, Marksları, Ginnesləri vasitəsilə öz maarifimizi, öz ana dilimizdə olan kitabxanaları təzyiqə çalışalım. Cəhalətin, təəssübün kökünü ancaq bu vasitə ilə qurutmaq, söküb atmaq olar. Başqa yol yoxdur”.

“Fyuzat”ın səhifələrində avropa şair və yazıçılarının əsərlərinin tərcüməsinin çapı da bu məqsədə xidmət edir, Azərbay-

can oxucusuna dünyanın müxtəlif tərəflərində yaşayış-yaratmış ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq nümunələrini çatdırırıdı. Hötenin “Faust”u, Şeksprin “Yuli Sezar”ı Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunur, Avropa mədəniyyəti təbliğ edildirdi.

Ə.Hüseynzadə onu “avropalaşalım” şüarında günahlandıranlara cavab verərək yazırıdı: “İndi bizə derlər ki, madam ingilislər, firənglər, filanlar böylə imişlər nə üçün siz də ... “Fyuzat”ımızda ingilislərə, firənglərə müraciət ediyorsunuz. Ortaya gəl Hötenin “Faustu”nu, gəl Şeksprin “Yuli Sezar”ını, gəl nə bilim hanki avropalının hanki əsərini çıxarıyorsunuz? Avropalaşalım, firəngləşəlim diyorsunuz? Lakin ey qare! Müraciətdən müraciətə fərq vardır. Biz avropalıların ədəbiyyatına, sənayelerinə, əlüm və maariflərinə kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə deyil. Biz istiyoruz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istiyoruz ki, ölkəmiz onların beyinlərinə həzm etsin”.

“Fyuzat” türk xalqları arasında dil, din birliyini təşkil etmək-lə, Avropanın elmi yeniliklərini həzm etməklə tərəqqiyə, milli yüksəlişə nail olmağın salnaməsini yaradı. Bütün təhdid, təzyiqlərə baxmadan “Fyuzat”çılıq ideyasını cəmiyyətə sırayət etdi.

* * *

Mətbuat və ədəbiyyat tariximizin araşdırıcısı, MEA-nın müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədov XX əsrin əvvəllərində yaranan ictimai, siyasi və mədəni hərəkatı öyrənmək zərurətini lakonik şəkildə belə ifadə edir: “XX əsr ədəbiyyatını nəinki “Molla Nəsrəddin”siz, habelə “Fyuzat”sız təsəvvür etmək çətindir”. Tariximizin sovet dönməmində “Həyat”, “Irşad”

kimi mətbu orqanları “Mürtəce burjua qəzetləri” kimi ətraflı araşdırmalarından, tədqiqatlardan kəndə saxlamaqla yanaşı, Azərbaycan milli jurnalistikasına yeni ənənələr getirmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə müqayisə etmişlər. Əslində “Fyuzat”çılarla “Molla Nəsrəddin”çilər arasında ideya baxımından fərqliliklər olsa da, oxşarlıqlar da yox deyildi. Azərbaycan xalqının maarifə, tərəqqi yoluna və çar rejiminin iztirablarına qarşı mübarizəyə çağırışında fərqliliklər yoxdur. Sadəcə, Cəlil Məmmədquluzadə inqilabçı-demokratizmin, Ə.Hüseynzadə isə tekamül yolu ilə inkişafın, döyişikliklərin tərəfdarı idi. “Molla Nəsrəddin” realistlərin məfkurə, sənət dünyasının təşəkkülündə hansı işləri görmüşsə də, “Fyuzat” Azərbaycan ədəbiyyatında, bədii-estetik fikrində romantizmin əsasını qoymuş, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət kimi qüdrətli ədiblərin yetişməsində əvəzsiz xidmət etmişdir.

“Fyuzat” məcmuəsi XX əsrin 30-cu illərinədək Cəlil Məmmədquluzadə, M.Hadi, A.Şaiq, M.S.Ordubadi kimi böyük ədiblər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Lakin 1930-cu illərdən 1990-cı illərədək mətbuat və ədəbiyyat tariximizə həsr olunan elmi tədqiqatlarda, publisistik yazınlarda “mürtəce mətbu orqan” kimi təqdim olunmuşdur. 1990-cı illərdən sonra professor Şamil Vəliyev, filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramlı, Rasim Kazimoğlu və başqaları “Fyuzat” ırsınə baş vurmuş, elmi monoqrafiyalar, tədqiqat əsərləri çap etmişlər. O.Bayramlı tərəfindən “Fyuzat”ın çap olunduğu 32 sayı ərəb qrafikasından transliterasiya edilib 492 səhifə həcmində nəşr olunmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı

Şərqi xalqlarını bürüyən cəhalət və ətaləti satiranın acı gülüşü ilə təqnid edib, xalqı oyadıb yolunu tərəqqiyə doğru istiqamətləndirmek üçün yeni istiqamətli mətbu orqana ehtiyac vardı. Gənc jurnalist Cəlil Məmmədquluzadə bunu duyduğundan 1906-cı ilin fevral ayının 21-də Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edərək “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapına icazə istədi. Jurnalın nəşrinə razılıq verildi və bu xəbər 1906-cı ilin fevralın 24-de “Novoye bozreniye” qəzetində, elə həmin ayın 26-da “Kafkazskoye utro” qəzetində dərc olundu.

1906-cı ilin mart ayının 4-də “Molla Nəsrəddin”in çapı üçün Mirzə Cəlilə Tiflis qubernatoru dəftərxanası tərəfindən verilən şəhadətnamədə jurnalın programı bu şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. 1. Məqalələr; 2. Kəskin təqnidlər; 3. Felyetonlar; 4. Məzəhəki şeirlər; 5. Məzəli teleqramlar; 6 Satirik hekayələr; 7. Lətifələr; 8. Poçt qutusu; 9. Məzəhəki elanlar; 10. Xüsusi elanlar; 11. Karikatura və illüstrasiyalar.

Müəyyən olunmuş bu programda uyğun şəkildə və dövrün ən mühüm ideyalarını yaradıcılığına gətirən Cəlil Məmmədquluzadə və Ömrə Faiq Nemanzadə jurnalın ilk sayını çapa hazırladılar. Jurnalın 7 aprel tarixli ilk sayında Mirzə Cəlilin “Molla Nəsrəddin” imzası ilə “Tiflis 7 aprel” sərlövhəli baş məqaləsi, “Məcmuəmizə müştəri olanlara nəsihət”, “Molla Nəsrəddinin teleqramları”, “Bilməli xəbərlər”, “Dəllək”, “Atalar sözü” və digər yazılar, həmçinin 4 müxtəlif karikatura və bir neçə elan dərc olundu. Həcmi kiçik formatda olan “Molla Nəsrəddin”in çapı həftədə bir dəfə nəzərdə tutulmuşdur. Program səciyyəli baş məqalədə isə Molla Nəsrəddin üzünü doğma xalqına tutub söyləyirdi:

“Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, söhbətimi xoşlamayıb bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, derviş nağılinə qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünkü hükəmələr buyurublar: sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmanə ki, məndən bir gülməli söz eşidib ağzınızı göyə açıb gözlərinizi yumub o qədər xa-xa edib güldünüz ki, az qala bağırsaqlarınız yirtulsın və dəsmal əvəzinə ətəkləriniz ilə üz-gözünüzü silib “lənət şeytana” dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxın camalınzı”.

Cəmiyyətdə baş verən neqativ hadisələrə, cəhalətə, fanatizmə qarşı mübarizə aparan, yeni bir qəzetçilik istiqaməti, ədəbi məktəb yaradan “Molla Nəsrəddin” xalq humoru, satirası ilə seçildi. Professor Şirməmməd Hüseynovun təbirincə desək, bu yeni istiqamət “Molla Nəsrəddin” in kütləvilik və maarrifçilik baxımından çox böyük kəşfi idi. İlk sayından başlayaraq jurnal “Molla Nəsrəddin” adlı fikir cərəyanı, inqilabi demokratik ədəbi-jurnalist hərəkatını vücudə gətfirdi. Mirzə Cəlilin timsalında Mollanəsrəddinçilər təkcə xalqa nə demək sualı üzərində düşünmədilər, onlar sözü nə cür demək üzərində də düşünürlər. Buna görə də məqalələrini “Türkün ana dilində”, sadə danışq tərzində, xalqın anlayacağı, başa düşəcəyi dildə yazdılar. Cəlil Məmmədquluzadənin özü dediyi kimi “Molla Nəsrəddin” i zəmanə özü yaratdı.

Jurnalın ilk sayında dərc olunan yazılar kimi karikaturalar da

məzmun etibarı ilə fərqlənir, oxucuda maraq oyadırı. Birinci səhifədə məscidi xatırladan otaqda müsəlmanlar sira ilə yan-yanaya yatırlar, onlardan yalnız biri otağın kiçik pəncərəsindən düşən günəş şüasının təsirindən oyanıb, gərnəşir. Molla əlində əsası, başında əmmaməsi, ciyində əbası bu mənzərəni seyr edir.

Jurnalın ilk sayının işıq üzü görməsi münasibəti ilə Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən teleqramlar, təbrik məktubları alan C.Məmmədquluzadə bu təbriklərə aprelin 12-də “Na povorote” qəzeti, aprelin 14-də isə “Kaspi” vasitəsilə təşəkkürünü bildirirdi.

İlk sayı 1000 nüsxə tirajla çap olunub yayılandan sonra jurnal kütlələrin maraq dairəsinə daxil olaraq populyarlıq qazandı. “Irşad” qəzeti 16 aprel 1906-cı il sayında Ə.Ağaoğlu bu barədə yazdı: “Baxın “Molla Nəsrəddin” ə. Bu cəridə nə gözəl cəridədir. Nə qədər ağıl, zəka, məharət və zövq göstərir. Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar belə cəridələri ilə fəxr edirlər”.

“Molla Nəsrəddin” in ikinci sayı oxucuların maraq və tələbatını nəzərə alaraq 2 min nüsxə ilə nəşr edilib, yayıldı. Jurnalın şəkillərinin qırmızı rəngdə olması polis idarələrini bərk təşvişə saldı. Bolşevizmin mahiyyətinin qırmızı rəngdə təcəssüm olunmasına əsas gətirib, “Molla Nəsrəddin” in bu siyasi ideologiyanın təbliğatçısı hesab edənlər jurnalın ikinci sayını bütövlükde müsadirə etdilər. Üzeyir Hacıbəyov “Irşad” qəzeti də “Ordan-burdan” başlığı altında qələmə aldığı yazıda bu müsadirəni yüksəmək şəkildə təsvir edərək yazır: “İndi zavallı “Molla Nəsrəddin” dustaqdır. Həbsxanada oturub öz-özünə fikir edir. Əcəba, ərbabi hökumət “bu qırmızı şeylərdən” nə üçün belə qorxur?

İctimai xadim, ədib və maarifçi demokrat Nəriman Nərimanov isə "Molla Nəsrəddin" in polislər tərəfindən müsadirəsinə lakinik və konkret qiymət vermişdir: "Aferin belə diqqətçilərə, aferin belə qanun sahiblərinə".

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında kəskin ideoloji mübarizələr getdiyi dövrdə "Molla Nəsrəddin" öz mövqeyi, hadisələrə fərqli yanaşma tərzi ilə seçilir, müxtəlif rubrikalar altında gülməli xəbərlər verirdi. "Bilməli xəbərlər", "İçəri xəbərlər", "Məzəli xəbərlər", "Telegraf xəbərləri", "Qafqaz xəbərləri", "Ticari və ekoloji xəbərlər" başlıqları altında yazılar dərc edilirdi. Bəzən imzasız çıxan bu yazılar böyük təsir gücünə malik idi, kifayət qədər savadı olmayan oxucuları ilk baxışdan ələ alır, ətalət yükünü onlardan əzaqlaşdırırı. Məcmuə əməkdaşları bu xəbərləri hazırlayarkən, asan qavranılsın deyə, xalq yaradıcılığının imkanlarından istifadə edirdi. Atalar sözü, tapmaca, bayati "Molla Nəsrəddin" in səhifələrində dövrün realılıqlarına uyğun yeni məna kəsb edir, ictimai mübarizənin kəskin silahına çevirilirdi.

İslam məfkurəsinə zidd mövqə sahibi olan bəzi din xadimləri, ruhanilər, məmurlar jurnalə qarşı barışmaz mövqə tutur, səlahiyyətlərindən istifadə edərək təzyiq və təhdidlərə keçirilərlər.

Əbdürəhim bəy Haqverdiyev bu barədə öz xatirələrində yazar: "Mollalar jurnalı yazanları və oxuyanları təkfir edib deyirdilər, bu jurnal gərək bir müsəlmanın evinə girməsin, onu nəinki oxumaq, ələ belə almaq haramdır. Onu maşa ilə alıb ayaqyoluna atmalıdır". C.Məmmədquluzadə isə öz xatirələrində dini fanatizmi yayıb, insanların tərəqqisinə mane olanların hərəkətlərini bu cür qiymətləndirirdi: "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi birinci nömrədən başlayıb baltanı islam mövhümə-

tının başından ələ vurdur ki, adını müsəlman qoyan bəndə, barmaqları ilə qulaqlarını tutub, molladan qaçmağa üz qoydular".

Bütün təzyiqlərə, söyüslərə baxmayaraq, məcmuə əməkdaşları "Molla Nəsrəddin" in çapını böyük səbr və dözmələ heyata keçirir, dövrün ən kəskin ictimai fakt və hadisəsini satirik boyalarla təsvir edirdilər. Kəskin və tənqidli çıxışlarına, həqiqətləri söylədiyinə görə daim hücumlara məruz qalan "Molla Nəsrəddin" çar senzurasının da qadağaları ilə üz-üzə dayanmışdı. Bəzi məqalələrin, karikaturaların çapına senzura icazə vermirdi. Senzor tərəfindən çapına icazə verilməyən materialların yeri ağ saxlanır və "bizdən asılı olmayan səbəblərə görə bu yer ağ qaldı" ifadəsi yazılırdı. Bütün bu gərginliklərə, qadağalara baxmayaraq, "Molla Nəsrəddin" in haqq səsi çox keçmədən şimalı-cənublu Azərbaycanın və Qafqazın hüdudlarını aşış Rusiyada, Yaxın və Orta Şərqdə eşidilirdi. Jurnalın Tiflis, Bakı, İrəvan, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Dərbəndlə yanaşı, Orta Asiyada, Krimda, Kazanda, Ufa, Həstərxan, Orenburq, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombeyp, Kelkütte kimi bir çox şəhərlərdə oxucusu var idi.

Molla Nəsrəddinilər xalqı öz hüquqları uğrunda mübarizəyə çağırır, bu işdə xalqın haqqını tapdalayanlara, qanunsuz işlərlə məşğul olan məmurlara qarşı birgə mübarizəsinin vacibliyini ona çəkirdi. Jurnalın 1907-ci il tarixdə nəşr olunan 3-cü sayında iranlı fehlələrin vəziyyətini təsvir edən felyetonunda həmrəyliyə çağış motivi bu cür təsvir edilir: "Ey həmşərilər, ey mənə kağız göndərən 30 nəfər həmşəri, açıp qulağınızı və görün mən sizə nə deyirəm... Əgər isteyirsiniz ki, sizi də adam hesab eləyib məclislərə qoysunlar, gərək mənim bir neçə vəsiyyətimə əməl edəsiniz. Əvvələn gərək bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz. Yəni Məhəmmədəli gərək yapışın Həsənin əlin-

dən, Həsən Kərbalayı Qasımın əlindən... Xülasə, cəmi həm-sərilər gərək yapışsınlar bir-birlərinin əlindən və birləşsinlər".

"Molla Nəsrəddin" in cəsarətli çıxışları onunla nəticələndi ki, 1907-ci ilin iyunun 8-də Tiflis general-qubernatoru jurnalın bağlanması haqqında əmr verdi və bu xəbər xalq arasında böyük narazılıqlara səbəb oldu. Bakıdan, Şəkidən, Zaqafqaziyanın bir çox yerlərində Tiflisə etiraz məktubları gəldi. Bu məktublarda jurnalın çapının bərpası məsələsi qoyuldu. Dövrün bir çox mətbu orqanları da öz həmkarları ilə həmrəylik nümayiş etdirərək jurnalın bağlanması etiraz olaraq öz səhifələrində məqalələr çap edirdi. "Irşad" qəzeti "belə düz məsləkli cəridənin meydandan çıxarılmamasına" münasibətini bildirir, jurnalın çapının bərpasının vacibliyini yazırı. Bütün bu etirazların nəticəsi olaraq qısa fasılədən sonra "Molla Nəsrəddin" in 23-cü sayı 1907-ci ilin iyulun 25-də işq üzü gördü.

Nəşri müddətində bir neçə dəfə "Molla Nəsrəddin" in bağlanmasına təşəbbüs göstərilmişdir. Jurnalın yaradıcı heyətini açıq fikir bildirməkdən yayındırmaq, demokratik mövqedən geri çəkmək üçün müxtəlif vasitələrdən, hətta ölüm təhdidindən istifadə olunurdu.

Belə ki, "Molla Nəsrəddin" in əsas sütunlarından hesab olunan Ömer Faiq Nemanzadə 9 gün həbsdə saxlanılmış, 1908-ci ildə Mirzə Cəliilin öldürülməsi barədə şayiələr yayılmışdır. Bu azad, demokratik mətbuatı sıradan çıxarmaq istəyənlərə "Irşad" qəzeti tutarlı cavab verərək yazırdı: "Bir-iki nəfər Məmmədquluzadələrin, Nemanzadələrin ölümü ilə elə bilirsiniz ki, "Molla Nəsrəddin" i öldürəcəksiniz? Bunu biliniz ki, "Molla Nəsrəddin" i öldürmək mümkün olsa da, mullanəsərəddinçiliyi öldürmək olmaz". "Irşad" in bu mövqeyindən anlaşılır ki, çapından çox vaxt keçməmiş artıq "Molla Nəsrəddin" öz məktə-

binı yaratmışdır.

1909-cu ildə C.Məmmədquluzadənin qardaşı Əlekber Təbrizdə başlayan azadlıq hərəkatında iştirakına görə həbs olunur. Bir neçə mətbü orqan, o cümlədən "Tərəqqi" Əlekberin Təbriz inqilabındaki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. R.Nəcəfov bu barədə xatirələrində yazır: "Mirzə Əlekber Təbriz inqilabında iştirak etdiyi üçün çar hökuməti tərəfindən tutulub İrəvan həbsxanasına göndərilmişdir. Edam cəzası və ya ədəbi katorqa tehdid altında bulunurdu ki, bu hadisə Mirzəni sarsıtmış və əhval-ruhiyyəsini pərişan etmişdi. O, idarəni buraxıb, madadi vəsait aramaq və gedib qardaşını qurtarmağa çalışmaq məburiyətində idi".

"Molla Nəsrəddin" i idarə etmək üçün onu əvəzləyəcək şəxsin Naxçıvanda Məmmədəli Sidqi olacağını düşünən C.Məmmədquluzadə 1910-cu ildə M.Sidqiye belə bir məktub yollayır: "Əzizim Məmmədəli! Mən bu ovqat kəndə getməliyəm və burada bir adam lazımdır ki, "Molla Nəsrəddin" i idarə eləsin. Əgər yaz fəsli gəlib Tiflisdə qala bilsəniz, tez gəlin... Əgər mərhum Sidqi bəradərimin oğlu ilə gələcəkdə dostluğum baş tutsa, özümü xoşbəxt hesab edərem".

Cəlil Məmmədquluzadənin təklifini qəbul edən M.Sidqi Tiflisə gəlmiş, 1910-cu ilin iyul ayının əvvəllərində redaktor vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Jurnalın iyul-avqust nömrələrinin qeyri-rəsmi redaktoru M.Sidqidir.

1901-cu ilin sentyabrın 16-da Cəlil Məmmədquluzadə Tiflis qubernatoruna ərizə yazaraq jurnalın redaktorluğunu müvəqqəti olaraq M.Sidqiye həvalə etməyi xahiş etmişdir. Ərizəyə baxılana qədər "Molla Nəsrəddin" in nəşri dayanmış, jurnalın 35-ci sayı ilə 36-ci sayı arasında bir ay fasile olmuşdur.

1910-cu ilin noyabrın 5-də M.Sidqi müvəqqəti redaktor təs-

diq edilərək bu vəzifəni 1911-ci ilin martın axırında kərinə yetirdi.

Daim təhdid və təzyiqlərə məruz qalan "Molla Nəsrəddin" ə qarşı 1911-ci ildən başlayaraq senzor hücumları yenidən kəskinləşdi. Redaktorlardan kəskin yazılar yüzəlməyacığı ilə bağlı alınan iltizamlar jurnalın müntəzəm nəşr olunmasına çətinliklər yaradırdı. 1912-ci ilin martından C.Məmmədquluzadə jurnalın nəşrini uzun müddətə dayandırdı və "Molla Nəsrəddin" in bərpası 1913-cü il yanvar ayının 13-dən sonra mümkün oldu.

Birinci Dünya müharibəsi ərefəsində vəziyyətin kəskinləşməsi "Molla Nəsrəddin" in nəşrinin müvəqqəti dayanmasına səbəb oldu. Bu bəredə C.Məmmədquluzadə 1914-cü il noyabr ayının 17-də Tiflis Mətbuat İşləri Komitəsinə göndərdiyi ərizəsində yazırırdı: "Mənim redaktorluğum altında çıxan "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrini qeyri-müəyyən vaxta qədər dayandırıram".

Həmin dövrde jurnalın redaktor köməkçisi olan Əliqulu Qəmküsər "Bəsirət" qəzetiñin müxbiri ilə müsahibəsində bu bəredə deyir: "Biz "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini qapatmaq fikrində deyilik və bu fikirdə də olmayıacaq və lakin vaxt namənasib olduğu üçün jurnalı qapatmağa məcburuz. Mühəribə qurtardıqdan sonra yenə jurnal kəmal əlasabiq nəşr olunacaq, müşterilərə jurnalımız göndəriləcəkdir. Jurnalımızın müvəqqəti dayandırılmasına ancaq indiki naməsaid vaxt bailsdir".

Bu uzun fasılədən sonra jurnal 1917-ci il fevralın 9-dan çapını yenidən bərpa etdi. Rus imperiyası daxilində baş verən inqilabi proseslər, xalqların öz müqəddərətini təyinətmə arzuları "Molla Nəsrəddin" əsiləri, o cümlədən C.Məmmədquluzadəni düşündürmeye bilməzdi. C.Məmmədquluzadənin 1917-ci ilin

noyabrında dərc olunan "Azərbaycan" məqaləsi bu istəkdən doğdurdu. Rusiyada baş verən proseslərin Azərbaycanı istiqlala doğru apardığını əzaqqörənliliklə duyan Mirzə Cəlil parçalanmış Azərbaycan ağrlarını yazar, Vətənin vahidliyi ideyasını ortaya qoyurdu. Vətinin coğrafi hüdudları haqqında məlumat verən ədib "hardadır Azərbaycan" sualının cavabını verirdi: "Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri de Gilandan tutub, qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlının bəzi ərazilərindən, Bəyaziddən ibarət olsun". Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan övladlarının birləşib, Vətəni "yad millətlərin südünü əmmiş", millətin "ruhundan xəbərsiz" kəslərin xəyanətindən qorumağa, Vahid Azərbaycan ideyasının daşıyıcısı olmağa səsləyirdi: "Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harda qalmışan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçə papaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gelin, biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, harda dir bizim Vətənimiz?"

"Cümhuriyyət" adlı məqaləsində çarizmin süqutunun obyektiv tarixi proses olduğunu yanan C.Məmmədquluzadə xalq hakimiyyəti və demokratik respublika qurulmasının vacibiliyini irəli sürürdü: "Padşahlıq taxtından yuxılan Nikolayın zalim və xain idarəsi dağlıandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayın millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cumhuriyyət məsələsidir. Cumhuriyyət, yəni latınca "respublika" elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Firəngistan, İsvəçrə və qeyrləri".

Söz kəsərimi qoruyub saxlamağa çalışan “Molla Nəsrəddin” ölkədə baş verən hadisələrə ictimai-siyasi proseslərə, cəmiyyətdəki neqativ hallara münasibət bildirir, dövrün ictimai-siyasi proseslərini şərh edirdi. Ancaq bu dəfə də jurnalın nəşri çox davam etmədi. 1918-ci ilin yanvarında “Molla Nəsrəddin” fəaliyyətini dayandırdı. Cəlil Məmmədquluzadə 1918-1920-ci illərdə ömür-gün yoldaşı Həmidə xanım Cavanşirlə birlikdə Qarabağa getdi və bir müddət Kəhrizli kəndində yaşadı. Xalq Cümhuriyyəti quruculuğu prosesində bilavasita iştirak etməsə də, o, müstəqil dövlətçilik ideyasını dəstəkləyirdi.

1920-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə öz ailəsi ilə köçüb Cənubi Azərbaycana getdi və o, 1921-ci ildə “Molla Nəsrəddin”i Təbrizdə bərpa etdi. Təbrizdə jurnalın 8 nömrəsi işiq üzü gör-dü. Mətbuat tariximizin əvəzsiz tədqiqatçılarından olan Qulam Məmmədli öz müsahibələrinin birində “Molla Nəsrəddin”in Təbriz nəşrinə aydınlıq götirerek yazırkı ki, C.Məmmədquluzadə ailəsi ilə birlikdə Cənubi Azərbaycana köçdükdən sonra jurnalın çapını bərpa etmək istəyir. Onun “Molla Nəsrəddin”i azərbaycanca nəşr etmək istəyinə İran hökuməti icazə verməmişdi ki, gərək farsca çap olunsun. M.Cəlil isə İran hökumətinin bu tələbi qarşısında söyləmişdi: “Təbrizdə ermənilər ermənicə qəzət çıxarırlar. Siz isə Azərbaycan dilində jurnal nəşr etməyə icazə vermirsiniz. Elə isə icazə verin “Molla Nəsrəddin”i erməni dilində nəşr edim”. C.Məmmədquluzadənin bu sərt münasibəti jurnalın Təbrizdə ana dilində nəşrinə səbəb oldu.

Sovet hökumətinin təşəbbüsü ilə 1922-ci ilin iyununda “Molla Nəsrəddin”in nəşri Bakıya köçürüldü. C.Məmmədquluzadə ilə danışqlar aparanlar onu Təbrizdən Bakıya köçüb, jurnalın sərbəst şəkildə çapının həyata keçirilməsinə kömək

göstəriləcəyinə inandırdılar. Bakıya gəldikdən sonra isə M.Cəlil vəziyyətin tamamilə dəyişdiyini, verilən vədlərin doğru olmadığını gördü. Qulam Məmmədli “Molla Nəsrəddin”in sovet dövrünü öz müsahibəsində belə təsvir edir: “Mirzə Cəlillə Mərkəzi Komite arasında mübahisə başladı: “Jurnal necə çıxacaq və nədən yazacaq?” M.Cəlil deyirdi: “Sizdə mətbuat partiya orqanıdır, şəxsi adamlara qəzet çıxarmağa icazə verilmir. Mən isə “Molla Nəsrəddin”i özüm yaratmışam, özüm satmışam, özüm də nə istəmişəm, onu yazmışam. Buna icazə verəcəksizmi?”

Jurnalın Sovet Azərbaycanında ilk nəşri 1922-ci ilin noyabrında həyata keçirildi. Bu nömrədə “Bakı nefti” adlı şeir və karikatura verilmişdi. Əli vedrəli, bankəli, qab-qacaqlı kim varsa, bu neft inəyinə hücum edib, onu sağlamq istəyir. “Hücumçular” qismində isə İngiltərə, Fransa, İtaliya, ABŞ və Rusiya kimi dövlətlər idi. Karikaturanın dərci böyük hay-küyə səbəb oldu. Sorğu-sual başlanılanda M.Cəlil demişdir: “Azərbaycan neftini kəndlilərimiz gedib qonşu respublikalarдан birə on qat baha alıb, yandırırlar ki, qaranlıqda qalmasınlar”.

Jurnalın ideya-siyasi istiqamətləri barəsində Mərkəzi Komitənin səlahiyyət sahibləri ilə Mirzə Cəlil arasında çox dialoqlar, “tərbiyəvi səhbətlər” aparılsa da, o öz fikrindən dönmədi. Belə bir vəziyyətdə məcmuənin nəşrinin M.S.Ordubadının nəzarəti altında həyata keçirilməsi qərarlaşdırıldı. M.Cəlilin xəbəri olmadan buraxılan saylarda baş redaktor kimi yenə də onun adı yazılırdı. Bunu qəbul etməyən Mirzə Cəlil M.S.Ordubadiyə yazırkı: “Səid, bildiyini elədin, gələn nömrədən mənim adım redaktor kimi o jurnalda yazılsısa, mən bilirəm hara şikayət edəcəm”.

1925-ci ildən sonra C.Məmmədquluzadənin həyatında ciddi

sarsıntılar baş verdi. Bu büyük ədibin istəmədiyi, yaxın buraxmadığı məqsədləri, ideyaları “Molla Nəsrəddin”də həyata keçirməyə başladılar. “Molla Nəsrəddin”i Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevirdilər. Beləliklə, 1925-ci ildən jurnalın baş redaktorunun adı əvəzinə, “Heyəti-təhririyyə” yazılırdı.

Qulam Məmmədli öz xatirə müsahibəsində Mirzə Cəlilin bu ağır, sarsıntılı günlərini xatırlayır: “1922-ci ildən sonra “Molla Nəsrəddin” tamamilə simasını itirdi. Mirzə Cəlil ağır-mənəvi və sözün əsl mənasında maddi çətinliklər içərisində qaldı. Nəhayət, 1930-cu ildə xəstələndi. 1931-ci ilin sonunda ağır vəziyyətə düdü. 1932-ci ilin yanvarın 4-də o, dünyanı tərk etdi”.

“Molla Nəsrəddin”in işə sonuncu nömrəsi 1931-ci ildə buraxılmışdı. Jurnalın bu müddət ərzində Tiflisdə 340, Təbrizdə 8, Bakıda isə 400 sayı işıq üzü görmüşdü.

Jurnalın yaradıcı heyəti və müəlliflər.

“Molla Nəsrəddin”in yaradılması və nəşri sahəsində Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin ən yaxın köməkçisi **Ömər Faiq Nemanzadə** idi. Bu barədə Mirzə Cəlil öz xatirələrində yazar: “Yoldaşım Ömər Faiq Nemanzadəni mən birinci dəfə “Şərqi-rus” qəzeti idarəsində gördüm, onunla üns tutdum. “Şərqi-rus” qəzeti mənim üçün iki babətdən xoş, qiymətli yadigar oldu. Birinci tərəfi budur ki, möhtərəm ədibimiz Məhəmmədəğa Şahtaxtlı məni öz qəzətinin idarəsinə cəlb etməklə məni qəzet dünyasına daxil etdi. İkinci tərəfi odur ki, onun varlığı ilə, onun yoldaşlığı ilə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini bina etdim, daha doğrusu, bina etdik”.

Satirik şair və yazıçıların, dövrün görkəmli qələm əhlinin ocağına çevrilən “Molla Nəsrəddin” tək Mirzə Cəlilin əsəri deyildi. Ədibin özü bu barədə yazdı: “Molla Nəsrəddin” tək

bir nəfər müəllifin əsəri deyil. “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarının qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq aqsaqqal yoldaşıyam”.

“Molla Nəsrəddin”in ilk sayı Ömər Faiq Nemanzadənin və rəssam Şmerlinqin birgə əməyinin məhsuludur. Bəs Ömər Faiq Nemanzade kim idi? 1872-ci ildə Gürcüstanın Axalsık qəzasının Azqur kəndində anadan olan Ömər Faiq 1891-ci ildə İstanbulda “Darüş-Şəfəq” məktəbini bitirmişdir. Bu məktəbdə şəriət dərsleri ilə yanaşı, tarix, fizika, kimya və digər texniki fənlər də tədris olunur, burada dövlət qulluqçuları hazırlanırdı. Ömər Faiq məktəbi bitirdikdən sonra bir il Avropadan gələn poçt və teleqrafları qəbul etməklə yanaşı, siyasi fəaliyyətlə də məşğul olur. Siyasi təqiblərdən yaxa qurtaran Ömər Faiq İstanbuldan vətənə dönür və 1894-cü ildə Şamaxıda müəllim kimi çalışır. Sonra pedaqoji fəaliyyətini Gəncədə davam etdirir. “Şərqi-rus”un nəşrindən sonra Tiflisə gəlir və burada qəzetçilik fəaliyyətinə başlayır. “Şərqi-rus” bağlanandan sonra Mirzə Cəlillə bərabər “Qeyrət” mətbəəsini alıb birgə işləşdirirlər. “Qeyrət”in rəsmi müdürü Ö.F.Nemanzadə idi ki, “Molla Nəsrəddin” də bu mətbəədə işıq üzü görmüşdü.

Ö.F.Nemanzadənin “Molla Nəsrəddin”dəki fəaliyyətini tədqiq edən elmi araşdırmalardan bəlli olur ki, jurnalda dərc olunan karikaturaların, şəkillərin bir çoxunun mövzusunu o verib, lügətlərin, mətnlərin, tapmacaların xeyli hissəsini Mirzə Cəlillə birlikdə hazırlayıb. Bu iki ədib birlikdə hazırladıqları məqalələrin altında “Molla Nəsrəddin”, “Mozalan”, “Lağlağı” və sair imzalar qoyurdular.

“Molla Nəsrəddin”in satirik şeir cəbhəsinin aparıcı qüvvəsi **Mirzə Ələkbər Sabir** idi. Onun 1906-1911-ci illərdə “Molla Nəsrəddin”də dərc etdiyi satirik şeirlərdə yeni bir ədəbi mək-

təbin əsası qoyulmuşdu. Sabirin jurnalda fəaliyyəti ilə bağlı Mirzə Cəlil xatirələrində yazar: "Sabir mərdi-mərdanə özünü tulladı "Molla Nəsrəddin" meydanına və elə bir nərlitlə və gurultu ilə dalbadal yazmaqdə davam etdi ki, bəlkə özüne bərabər olan Məşədi Sijimqulunu da xeyli vaxt sükutda saxladı və yadına gəlir ki, Sabirin "Molla"da zühurundan tə il yarıma qədər Məşədi Sijimqulunun mənzum əsərləri idarəmizə gəlib çatmadı".

Sabirin "Molla Nəsrəddin" də ilk şeiri 1906-ci il aprelin 28-də, jurnalın 4-cü sayında işıq üzü gördü. "Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var" şeiri idi ki, jurnalda bu, imzsız şəkil də Mirzə Cəlilin "Niyə məni döyürsünüz?" başlıqlı felyetonun sonunda, felyetonun poetik davamı kimi verilib.

1906-ci ildə "Molla Nəsrəddin" də Sabirin dərc olunan 21 satrlik şeirinin 14-ü "Hop-hop" imzası ilə getmişdir. Bəllidir ki, şanapipiklər dəstəsinə aid olan hop-hop ağac kollarında yuva qurur, çox vaxt səsi gəlsə də, özü görünmür. İlk vaxtlar Sabirin Şamaxidan "Molla Nəsrəddin"ə şeirləri gələrdi, özü isə görünmür, kimliyi bilinmirdi. Görünür, elə buna görə də şairin şeirləri bu gizli imza ilə dərc olunub.

Sabir 5 il "Molla Nəsrəddin"lə əməkdaşlıq etmiş, dövrün digər mətbuat orqanlarında şeirləri dərc olunmuşdu. Ədəbiyyatşunas-alim M.Arif Sabirin bu məcmuə ilə yaradıcılıq əlaqəsini obrazlı şəkildə belə təqdim edir: "Molla Nəsrəddin"i zamanə özü yaratdığı kimi Sabiri də zəmanə yaradıb "Molla Nəsrəddin"ə yoldaş və silahdaş vermişdir".

Sabır ə C.Məmmədquluzadə arasında dostluq və qardaşlıq əlaqəsi vardı. Sabır ağır xəstələnəndə Mirzə Cəlil və xanımı Həmidə xanım Cavanşir onu Tiflisdə müalicə etdirmiş, qayğısını çəkmişlər.

Sabir "Molla Nəsrəddin"lə yanaşı, Bakıda nəşr olunan "Həyat", "İrsad", "Təzə həyat" "Rəhbər", "Dəbistan", "Fyuzat", "Bəhlul", "Zənbur" "Ülfət", "Günəş", "Səda" kimi mətbu orqanlarda da çıxışlar edirdi.

Məşədi Sijimqulu imzası ilə yanan Əli Nəzmi "Molla Nəsrəddin" məktəbinin əsas simalarından biri idi. C.Məmmədquluzadə bu barədə yazardı: "Biz Sabiri və Məşədi Sijimqulunu axtarırdıq".

Əli Nəzmi (1878-1946) ömrünün 50 ilini bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, Mirzə Cəlil, Sabir kimi ömrünü vətənin tərəqqisinə, mədəniyyət və maarifin çiçəklənməsinə həsr etmişdi. Müəllimi və ideya dostu Mirzə Cəlil şairin "Sijimqulunamə" kitabına yazdığı ön sözə deyirdi: "Biz bunu qəti deyə bilsək ki, "Molla Nəsrəddin"ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluğunda, məharət və lətfətdə Sabirə yavuq gələn və ona əvəz olan birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur. Sabirin vəfatından sonra ikinci Sabirimiz birincisinin yerini boş qoymadı. Məşədi Sijimqulu Kefsizin zövq və səfali, məzə və duzlu şeirinin heç bir vaxt dali kəsilmedi. O özü cismən qocaldisa da, onun kələminin lətfəti bir zərrə qədər əsgilmədi".

1908-ci ildən başlayaraq "Molla Nəsrəddin" də görkəmlı ədiblərdən olan Əliqulu Qəmküsər mənzum və mənsur əsərləri ilə çıxışlar etdi. Mədəniyyət və ədəbiyyat tariximizdə işıqlı ziyanlı kimi tanınan Ə.Qəmküsəri Mirzə Cəlil yüksək qiymətləndirir, onun barəsində yazdığı məqalədə məslək dostunu belə qiymətləndirirdi: "Məlum ki, Azərbaycanda müqtədir şair-lərimiz yox olmayıbdır, ancaq şair Əliqulu Qəmküsər bizim məxsusi qələm yoldaşımızdır, belə ki, şair "Molla Nəsrəddin" in 3-cü ilindən, yəni 1908-ci sənədən başlayaraq Qəmküsərin mənzum və mənsur əsərlərinə, məqalə və şeirlərinə rast

gəlmək olar. Şairimizin əvvəl illərdə “Cüvəllağı”, “Cüvəllağı bəy”, “Xadimi millət”, “O taylı”, “Sarsaqqulu bəy” təxəllüs-ləri məshhurdur. Belə ki, həmin təxəllüs-lərlə Qəmküsər yoldaşımız məcmuəmizdə iştirak edibdir”. Ə.Qəmküsər dövrünün ictimai problemlərini, eybəcərliklərini öz əsərlərinin mövzusu və hədəfi seçmişdi. Onun “Molla Nəsrəddin”də çap etdirdiyi əsərlərdə cəmiyyətdə kök salan sosial ziddiyətlər, yoxsulluq, dini fanatizm, qadın azadlığı öz əksini tapırdı.

Azərbaycanın görkəmli dramaturq və nasiri **Əbdürəhim bəy Haqverdiyev** “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin orijinal, kəskin qələmli simalarındandır. 1870-ci ildə Şuşada Əsəd bəyin ailəsində dünyaya gələn Əbdürəhim bəy 1891-ci ildə realnı məktəbini bitirib, Peterburqda ali təhsil alıb. 1899-cu ildə Peterburq Universitetinin şərqi şöbəsini bitirib vətənə qayıdır. Uzun müddət pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olur, Qafqazda müxtəlif işlərdə çalışır, ədəbi fəaliyyətə başlayır.

“Molla Nəsrəddin”in nəşri görkəmli ədəbin də nəzərini özü-nə cəlb edir. 1907-ci ildə o, “Xortdan” imzası ilə “Cəhənnəm məktubları” sərlövhəli məşhur məqalələrini yazmışdı. Ə.Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin”də seriya ilə buraxılan ikinci əsəri “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”dir. Ədib 1910-cu ildən “Marallarım” silsilə, satirik hekayələrini “Molla Nəsrəddin”da nəşr etdirir.

Ə.Haqverdiyev jurnalda çap etdirdiyi “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”nin ərsəyə gəlməsinin tarixçəsini belə izah edir. “Bir dəfə cəm olub “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ndən söhbət edirdik. Burada “Molla Nəsrəddin”in dostlarından Ömer Faiq Nemanzadə, Salman Mümtaz, Qurbaneli Şərifov var idi. Bunu da deməliyəm ki, “Molla Nəsrəddin”in cəmi Türkistanda şöhrət və nüfuz qazanmasına səbəb Salman Mümtaz oldu-

ğu kimi, Naxçıvan tərəfindən də Qurbaneli Şərifov səbəb idi. “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ndən söhbət olduqda mən dedim: “Nə olardı bu kitaba nəzirə - bir “Səyahətnameyi Molla Nəsrəddin”də olaydı. Aya görəsən, “Molla Nəsrəddin” islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər? Bu yerde Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi: “Gəlin biz Mozalanı gəzdirək. Ancaq bunun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürüx. Hər kəs onu özü görüb bildiyi yere aparıb səyahət etdirsin, oxuyanlar güman etsinlər ki, həqiqətən bu adam gəlib buraları görüb, bu felyetonları yazmış. Belə də oldu. Birinci felyetonu mən başlayıb Bakıya kimi gətirdim. Bakıdan Məşhədə onu Salman Mümtaz apardı. İrəvan və Naxçıvan tərəflərində Qurbaneli Şərifov gəzdirdi. Beləliklə, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi ortalağa çıxdı”.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, publisist, nasir, dramaturq M.S.Ordubadi “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Hərdəmxəyal” təxəllüsü ilə çıxışlar etmişdir.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə qoşulduqdan sonra M.S.Ordubadi köhnə şeir formalarından uzaqlaşaraq qəsidi və qəzəllərini satirik üslubla əvəz etdi.

Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin feal yaradıcılarından “Dabanıçatdax” gizli imzası ilə tanınan **Əli Razi Şəmçizadə**dir. 1906-ci ildə Tiflisdə Mirzə Cəlil, Sabir, Əliqulu Qəmküsər və Q.Şərifzadə ilə yaxından tanış olan Əli Razi bundan sonra “Molla Nəsrəddin” ilə əməkdaşlıqbaşlayır. Əvvəller məhəbbət mövzusunda şeirlər yanan ədib satira yoplunu seçir və 1908-ci ildən başlayaraq bu üslubda ədəbi nümunələr yaradır. Onun “Molla Nəsrəddin”ə ilk gəlişi 1908-ci ildə jurnalın 4-cü sayında çap etdirdiyi “Arvadlarımız” felyetonu ilə başlayır. Sonra şairin bir-birinin ardınca “Məşruyətçilər”, “İranlılara”,

“Dürtmələ”, “Neyləyir iranlılar” kimi satiraları məcmuədə dərc edilir.

Cənubi Azərbaycanın Sərab yaxınlığında 1859-cu ildə Dün-ni kəndində anadan olan Bayraməli Abbaszadə də jurnalla six əməkdaşlıq etmiş, “Mirzə Gülgəz” imzası ilə həcvlər, satirik şeirlər yazmışdır. İrandakı ağır ictimai-siyasi vəziyyət, kəndlilərin qul kimi yaşamasını öz gözləri ilə görən B. Abbaszadə Məşrutə inqilabı dövründə Səttərxanla birgə mübarizəyə atılmışdı. Təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Şimali Azərbaycana gələn B. Abbaszadə heç bir sənəti olmadıqdan həmballıq etmişdir. Onun “Hammal” imzası ilə yazış-yaratması da bundan irəli gəlirdi. Millətinin azadlıq istəyini uca tutan “Hammal” bu yolda öz qələmi ilə mübarizə aparr, “Hellac” şeirində vətən və xalq yolunda ölməyə hazır olduğunu söyləyirdi.

B. Abbaszadə ilə yanaşı, jurnalın əməkdaşları sırasında Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, C. Cabbarlı, Əli Möhzun İrəvani, Müccəri, Süleyman Məlikov kimi qələm əhli də var idi.

“Molla Nəsrəddin” bu cür istedadlı qələm ustadlarının, sənətkarların yaxından köməyi ve Şmerlinq, Rotter, Ə. Əzimzadə, X. Musayev, Ə. Behzad kimi rəssamların sənətkarlıq qüdrəti sayesində mövzularını daim əhatəli edir, həyatın əksər sahələrinə işq sala bilirdi. Jurnalın karikaturaları satirik yazılar qədər qüvvəli təsir bağışlayır, məqalələrin geniş açımına xidmət edirdi.

“Molla Nəsrəddin” fəaliyyətə başladığı zaman satirik qrafi-kasının da yaranması vacib məsələ kimi dururdu. Bu vacib məsələnin həllində Mirzə Cəlil böyük çətinliklərlə üzləşdi. Xüsusilə jurnalın Azərbaycanın kənar mühitində nəşre başlaması və milli rəssam kadrlarının yoxluğu çətinlikləri daha da artırır-dı. Lakin “Molla Nəsrəddin” redaktorunun axtarışları səmərə

verdi.

“Molla Nəsrəddin”in ilk sayında rəssam **Oskar İvanoviç Şmerlinq** böyük xidmət göstərdi. Mənşəcə alman olan Şmerlinq 1863-cü il iyulun 17-də Tiflisdə anadan olub. 1889-cu ildə Peterburqdə, 1893-cü ildə isə Münhendə rəssamlıq akademiyalarını bitirərək Tiflis dönmüşdü. 1902-ci ildə Tiflis Rəssamlıq məktəbinin direktoru olmuş, burada nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnallarda karikatura, illüstrasiyalar çəkmişdir.

Şmerlinqin yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycanla six bağlıdır. O, 1888-90-cı illərdə Qarabağda, Xankəndində çalışıb, Şuşada təşkil olunan teatr tamaşalarına dekorasiyalar verib.

Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin”i nəşr etməyə başlayanda Tiflisdə yaşayan Şmerlinqi işə dəvet edir. Bu barədə Mirzə Cəlil yazır: “Bizim birinci işimiz, birinci vəzifəmiz gözümüz qabağında dərin yuxuda olan islam milləti idi. Və birinci növbədə əziz nadirülvücdən Şmerlinq nəqqəşimizdən iltimas etdi ki, bizim bəxti qara Şərqin yatmış millətlərinin qəflət yuxusunu öz ustanə firçası ilə təsvir etsin. Və istəvi tarixini 1906-cı ilində, aprel ayının 7-də səhnəyə intişara qoyulan birinci “Molla Nəsrəddin”in baş səhifəsində, şirin yuxuda yatan millətlərin təsviri haman təsvirdir ki, vücudu bizim üçün çox qıymətli olan Şmerlinq nəqqəşimiz öz məhərətlə qələmi ilə onu haman tarixdə yaratdı”.

Şmerlinqə şəkillərin mövzusunu, ideya istiqamətini, hətta süjetini Mirzə Cəlil və Ömər Faiq verir, tiplərin xarakterini, məkan və zamanı, onların mimikasını, cizgilərini rəssama bəşə salırdılar. Jurnalın ilk sayında Mirzə Cəlilin düşündüyü, təsvir etdiyi Molla Nəsrəddinin surətini də Şmerlinq çəkmişdir.

Məcmuənin populyarlıq qazanmasında, oxucu auditoriyasının genişlənməsində Şmerlinqin müstəsna xidmətləri var. Rəs-

səmin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Mirzə Cəlil yazır: “Keçən günləri yadına salıb məcmuənin yolunda mərhəmət göstərənləri bir daha yada saldıqda onların içində ən dəyərli köməkçimiz Oskar İvanoviç Şmerlinq qəlbimin incə bir guşəsindən intəhasız salamlar göndərirəm”. Şmerlinq də “Molla Nəsrəddin”də fəaliyyət göstərdiyi döñəni iftixar hissi ilə xatırlayırdı: “Əzizim Mirzə Cəlil! Bu gün bizim “Yeni fikir” qəzetinin müdürü sizin salamınızı mənə yetirdi... Keçmiş günlərin xoş xatirələri, xüsusilə “Molla Nəsrəddin”də birgə işimizlə əlaqədar xatirələr məni fərəhəldirir. O vaxtlardan çox keçmişdir, ətrafımızda çox şey dəyişmişdir, amma bizim satira və yumora olan həvəsimiz əvvəlki kimi güclü qalmışdır. Siz Bakıda mənim üçün əziz olan “Molla Nəsrəddin”in nəşrimi davam etdirirsiniz, mən də Tiflisdə həmin sahədə işləyirəm”.

Sovet Azərbaycanının ilk illərində Şmerlinq bir müddət Gəncədə, 20-ci illərin ortalarında isə Tiflisdə Azərbaycan dilində çıxan “Yeni fikir” qəzetində çalışmışdır.

Məşhur karikatura və illüstrasiya ustası kimi tanınan **İozef Rotterin** də “Molla Nəsrəddin”in populyarlıq qazanmasında xidmətləri böyükdür. Şmerlinqin Tiflisdə işlərinin çoxluğu jurnalın tapşırıqlarını vaxtında görməyə imkan vermediyindən Rotter məcmuənin işinə cəlb edildi. Bu barədə Mirzə Cəlilin heyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir öz xatirələrində səhəbet açır. Rotter “Molla Nəsrəddin”lə 1906-1914-cü illərdə əməkdaşlıq etmişdir.

Müasir Azərbaycan qrafika sənətinin karikatura, satirik plakat və illüstrasiya janrlarının banisi **Əzim Əzimzadə** də “Molla Nəsrəddin” rəssamlıq məktəbinin bünövrəsini qoyanlardandır. Əzim Əzimzadə Bakıda Kərbəlayi Aslanın ailəsində doğulub. İlk təhsilini mollaxanada almış, bir ay ərzində ərəb əlif-

basını və səslərin tələffüzünü öyrənmişdi. Hər şeylə maraqlanan Əzimzadə əlinə fürsət düşən kimi məktəbdə şəkil çəkirdi.

1897-ci ildə o, rus-tatar məktəbinə daxil olur və orası 1899-cu ildə bitirir. Müəllimləri Əzimin atasına məsləhət görürler ki, oğlunu oxutsun, çünki onun istədiyi var. Kərbəlayi Aslan teklifi rədd edib deyir: “Mənim bir övladım var, razi olmaram ki, o gedib rus cildinə girsin”. Metaltökəmə zavoduna işə qəbul olan 15 yaşlı Əzim ağır fiziki işə tab gətirmir, qohumları onu Ağabala Quliyevin dəyirmanında kuryerliyə işə düzəldirlər. O, burada rus rəssami Durovla tanış olur və ondan rəssamlıq dərs-ləri alır. Durov Əzimin istedadına heyran qalır, onu yanında şagird kimi saxlaysırdı.

“Molla Nəsrəddin”in ilk saylarının oxucusu olan Ə.Əzimzadə karikatura janrında öz bacarığını sinamalı olur. “Irşad” qəzetinin müştərisi Hacı Aslan Aşurovun karikaturasını çəkib “Molla Nəsrəddin”ə göndərir. Məcmuənin 1906-ci il tarixli 7-ci sayında karikatura dərc olunur. İlk el işinin çapı onu hədsiz sevindirir, çəkdiklərini Tiflisə göndərir. Beləliklə Ə.Əzimzadənin “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlığı başlayır. Onun “Cə-nab Vitte”, “Milət dərdi çəkməkdən əriyib çöpə dönen mü-selman dövlətlisi”, “Hambala oxşayan tacir” karikaturaları jurnalın ayrı-ayrı saylarında çap olunur.

1922-ci ilin payızında Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin”in nəşrinin bərpası zamanı Ə.Əzimzadəni məcmuənin işinə cəlb edir. O, jurnalın baş rəssamı kimi fəaliyyət göstərib.

“Molla Nəsrəddin” üslubunu yaxşı mənimsəmiş rəssamlar-dan biri də **Xəlil Musayev** idi. Onun imzası 1913-cü ildən başlayaraq məcmuənin səhifələrində görünür. X.Musayev öz karikaturalarında cəhaləti, qadın hüquqsuzluğu və irticani kəskin tənqid edirdi.

Adları sadalanan bu rəssamlardan başqa jurnalda V.Kikadze, Ə.İbrahimzadə və başqları iştirak etmişlər. Məcmuənin Təbriz nömrələrinin rəssamı Seyid Əli Behzad idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı fəaliyyət göstərdiyi 25 il ərzində böyük bir ədəbi məktəb yaratdı. Mollanəsrəddinçilər klassik Azərbaycan, Şərq və rus satirasından, xalq yumoru və folklorundan məharətlə istifadə edərək Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirdilər. Onlar ən böyük, ən ciddi məsələləri xalqın “öz ana dilində”, məzəli bir formada izah etməyə çalışırdılar. Məcmuədə işlənən bədii ifadə vasitələri çox zəngin və rəngarəng idi. Sadə, rəvan dildə problemləri qələmə alıb oxucuya çatdırmaqla “Molla Nəsrəddin” özündən əvvəlki mətbü orqanlardan kifayət qədər fərqlənirdi. Məcmuədə satirik şeir və həkaya formalarından əlavə, açıq məktub, satirik dialoq, tapmaca, elan, telegraf və lügət formalarına da müraciət edildi ki, bu da jurnalistikada yeni bir istiqamət kimi qəbul edilir. Jurnalın səhifələrində dərc olunan karikaturalar mövzunun açımı, oxuculara sərrast çatdırılması üçün olduqca əhəmiyyətli idi.

İnqilabi-demokratik ideyaların yayılması, milli şürurun oyanışı, milli mədəniyyətin inkişafı və müasir dünyagörüşün formlaşmasında böyük xidmətlər göstərən “Molla Nəsrəddin” Azərbaycanda ictimai və bədii fikrin zənginləşməsinə xidmət etdi. Bu məcmuənin mətbuat tariximizdə önəmi həm də ondan ibarətdir ki, ömründə dəfter-kitab üzü görmeyənlər də “Molla Nəsrəddin”i alır, oxumağa, yazmağa başlayırlar. Deməli, bu dərgi həm də dövrün oxucu kütləsinin formlaşmasına böyük təkan vermişdi.

“Molla Nəsrəddin” Yaxın və Orta Şərq xalqlarının milli oyanışına, azadlıq hərəkatına böyük xidmət etdi. Orta Asiya, İran, Türkiyə, Tatarıstan və başqa yerlərdə inqilabi ideyaların

yayınmasında, yeni tipli realist ədəbiyyatın yaranmasında “Molla Nəsrəddin”in rolü danılmazdır. İranda və Cənubi Azərbaycanda çıxan “Suri-İsrafil”, “Azərbaycan”, “Baba Şəməl”, “Nəsimi-Şimal”, Aşqabadda türkçə çap edilən “Tokmak” kimi jurnallar bu və ya digər dərəcədə “Molla Nəsrəddin”ə bağlıdır.

“Molla Nəsrəddin”çı jurnallar. “Molla Nəsrəddin”in Cənubi Azərbaycanda məslək dostu, onun səsinə səs verən, Səttarxanın adı ilə bağlı olan “Azərbaycan” jurnalıdır. Məcmuənin ilk sayı 1906-ci ilin dekabrın 6-da işıq üzü görmüşdü. M.S.Ordubadi bu barədə yazır: “Səttarxan “Azərbaycan”ın ilk nömrəsini gördükdə “bu gün Azərbaycan xalqının milli bayramıdır” demiş və ağlamışdır”.

Jurnal 1907-ci ilin sentyabrınadək nəşrini davam etdirmiş və Cənubi Azərbaycanın “Molla Nəsrəddin”i adını qazanmışdı. İlk sayda bu bağlılığı özündə ehtiva edən “Azərbaycan” Molla Nəsrəddinin şəkili ilə Cənubi Azərbaycanı təmsil edən Hacı Babanın bir yerdə şəklini dərc etmişdi. Molla Nəsrəddin gülmüşər nəzerlə Hacı Babaya baxır, ona şirin-şirin nəyisə nəqıl edir, cənublu “Molla” isə ona diqqət kəsilir.

“Azərbaycan”ın bütün saylarında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin təsiri hiss olunur. Bu oxşarlıq satirik şeirlərdə, is-tərsə də nəsrələ yazılmış materiallarda kifayət qədər qabarıq görünür. Məcmuədə mövzunun məqsədi və məramını açıqlayan, yazıya böyük məna verən karikaturalar da öz sələfi olan dərgidəki karikaturaları xatırladırı: “Ərbab və rəncər” adlı karikaturaşa şışman bir mülkədar təsvir olunub. Onun qarşısında cndır əbalı kendli öz ailəsi ilə dayanıb. Kəndlilin kiçik uşağı əlini ağızına apararaq ac olduğunu bildirir, mülkədarla kendli arasında isə bugda təpəcikləri vardır. Böyük bugda təpə-

sinin üstüne “ərbabin payı”, kiçiyin üstüne isə “rəncbərin payı” yazılmışdır. Kəndli əli ilə taxila işarə edib, ac olduğunu söyləyir. Mülkədar isə qəzəbli baxışlarla kəndlini təhdid edir. Bu karikatura sinfi mahiyyətdən doğmasına baxmayaraq, gündeñin reallığını özündə eks etdirirdi.

Jurnalın 3-cü sayında dərc olunan karikaturada tiryekxana təsvir olunurdu. 5-6 nefər nəşələnən şəxsin qarşısında manqal, dəm çaydanları var idi. Onlar tiryəkin təsirində xumarlanıblar. Bu karikatura Cənubi Azərbaycanda bəzilərinin həyatına qəsb edən, onları ictimai mühitdən uzaqlaşdırıb məst edən tır-yək əleyhinə kəskin münasibət idi.

“Azərbaycan”ın fealiyyəti İran hökumətini narahat etməyə bilmezdi, onlar jurnalın bağlanması üzərində düşünürdülər. İranda baş verən 1907-ci il inqilabı avqust-sentyabr aylarında böyük təhlükə qarşısında qalarkən jurnal da çətin vəziyyətlə üzləşdi və 1907-ci ilin sentyabrında 21-ci saydan sonra bağlandı.

“Azərbaycan”ın redaktoru Əliqulu Səfərov Təbrizin müasir dünyagörüşə sahib ziyalılarından hesab olunurdu. O, Cəlil Məmmədquluzadə ilə dost idi.

Jurnalın Ə.Səfərovdan başqa əsas mührərləri Xəzani və Sərraf idi.

“Molla Nəsrəddin” məktəbini davam etdirən məcmuələrdən biri də Ələsgər Əliyevin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Bəhlul”dur. Jurnal 1907-ci il may ayının 19-da nəşrə başladı.

Ələsgər Əliyev 1883-cü ildə anadan olub. 1898-ci ildə Bakıda rus-tatar məktəbini bitirib “Kasıpi” mətbəəsində çalışmışdır. Bakı sosial-demokratlarına qatılan Ə.Əliyev bir sıra siyasi intibahnamələrin çapında fəallıq göstərmiş, əqidəcə sosial-demokrat kimi formalaşmışdı.

1904-cü ildən başlayaraq pedaqoji fealiyyət göstərən Ə.Əliyev bir sıra mətbü orqanlarla əməkdaşlıq etməyə başladı. Onun Peterburqda nəşr olunan “Ülfət” qəzetində, Kazanda çıxan “Vaxt” qəzetində bir sıra yazıları, publisistik qeydləri işiq üzü görmüşdür. Siyasi fealiyyətinə, bolşevizmi yaydıǵına görə 1908-ci ildə həbs olunaraq Həştərxana göndərilmişdir. Həbsxanadan çıxıqdıdan sonra Həştərxanda Dadaş Bünyadzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Tartış” qəzetində əməkdaşlıq etdirib.

Ə.Əliyev Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğandan sonra bir müddət partiya təşkilatlarında dövlət işi ilə məşğul olmuş, 1938-ci ildə vəfat etmişdir. Onun jurnalistik fealiyyətində “Bəhlul” jurnalı xüsusi yer tutur. Baxmayaraq ki, bu jurnalın ömrü cəmi 6 ay olmuş və cəmi 9 nömrəsi çıxmışdır.

M.Ə.Sabirin “Bəhlul”la yaradıcılıq əlaqələri vardi. Məcmuənin ilk sayı işiq üzü görəndən sonra Sabir Şamaxıdan redaksiyaya məktub göndərərək, məcmuənin çapı münasibəti ilə redaksiya kollektivini təbrik etmişdi. Jurnalın redaktoru Sabiro Şamaxı üzrə müxbir və müvəkkil olmasını da təklif etmişdi. Sabir Şamaxı mövhumatçılarının üzərinə hücuma keçəcəyi səbəbindən bu təklifdən imtina edir. Lakin Sabir “Bəhlul”la daim əlaqə saxlamış, öz satiralarını göndərmişdir. Məcmuənin 2-ci nömrəsində “Təraleyi-əsilanə” adlı satırásında Sabir fəhlələrin ağır iqtisadi, sosial vəziyyətini qələmə alır. Büyük mollanəsrəddinçinin “Bəhlul”da bir sıra satirik şeiri işiq üzü görüb.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində milli mətbuat

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası daxilində baş verən inqilabi hadisələr, müstəmləkəçilikdən, milli ayrıseçkililikdən əziyyət çəkən xalqların etirazları rejimin daxili qayda-qanunlarının sərtləşdirilməsinə səbəb oldu. Imperianın bu sərt qayda-qanunları Bakıda da hiss edildi. Bakı general-qubernatoru polis departamentinə 1901-ci il 14 noyabr tarixli tamamılıq gizlin məlumatında əhali arasında məzhəb məsələsi, məxsusi olaraq İran və Türkiyəyə münasibət, panislamizm, gənc türklərlə əlaqəyə diqqət yönəltməyi tapşırıldı. Bakı general-qubernatoru Azərbaycanın Avropa təhsili görmüş, milli düşüncəli bir qrup ziyalisinin izlənilməsini, onların fəaliyyətlərinin təftişini Jandarm İdarəsindən tələb edirdi. Izləniləcək ziyalıların siyahısında Azərbaycan jurnalistikasının tanımış nümayəndələri Həsən bəy Zərdabinin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Nəriman Nərimanovun, Haşim bəy Vəzirovun, Sultan Məcid Qənizadənin, Əliabbas Müzənnibin adları var idi.

Daxili işlər nazirinin əmri ilə Rusiya ərazisində fəaliyyət göstərən mətbuat orqanları, mətbəələr ciddi nəzarətə götürüldü. 1906-ci ildə Bakı qubernatoruna göndərilən sərəncamda göstərilirdi ki, nəşriyyat və mətbuat işlərinə aid nəzərdə tutulan qaydalar pozulduğu halda öz cinayətlərini etiraf edənlər məsuliyyətə cəlb olunmalı, barelərində həbs hökmü çıxarılmalıdır. Məhkəmələrin çıxardığı hökmələr Rusiya Baş Mətbuat İdarəsinə də göndərilməli idi.

Çar rejiminin inqilabi təlatümə düçər olduğu bir vaxtda, sənzurun kəskinləşməsi yeni mətbu orqanların yaradılmasının

qarşısını ala bilmədi. "Orucov qardaşları"nın mətbəəsində kitablarla yanaşı, bir neçə qəzet nəşri də həyata keçirildi ki, onlardan da biri Üzeyir bəy Hacıbəyovun redaktorluq etdiyi "Həqiqət" idi. 1909-cu ilin dekabr ayının 25-də ilk sayı işq üzü görən, gündəlik nəşr olan "Həqiqət"in ömrü uzun olmadı. 1910-cu ilin avqustunda "zərərli istiqaməti"nə görə bağlandı. "Həqiqət" qapadıldıqdan sonra "Orucov qardaşları" bir-birinin davamı olaraq "Günəş", "Yeni həqiqət", "Məlumat" adında qəzetlərin nəşrini həyata keçirmişlər. Bu qəzetlərin də fəaliyyətləri uzun sürmədi. Belə ki, "Günəş" 1910-cu ilin avqust ayının 24-də işq üzü görmüş, 1911-ci ilin yanvarın 20-dək fəaliyyət göstərdi. "Yeni həqiqət" in isə ömrü cəmi üç ay olmuş, 1911-ci ilin yanvarın 21-də ilk sayı çap olunmuş, həmin ilin martında bağlanmışdı. "Yeni həqiqət"ə İstanbuldan Əhməd bəy Ağaoğlu məktublar göndərmiş, publisist yazılarını dərc etdirmişdi. Əli bəy Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Molla Ruhulla Məhəmmədzadə, Həsən Səbri Ayvazov qəzetiñ fəal əməkdaşları olmuşlar.

1911-ci ilin iyulun 2-də Hacı İbrahim Qasımovun müdirlüyü, Mehdi bəy Hacılının baş redaktorluğu ilə "Məlumat" qəzeti oxuculara çatdırıldı. Təəssüf ki, "Məlumat"ın da yolu hökumət orqanları tərəfindən bağlandı.

1911-ci ildə doktor Qarabey Qarabəyovun səyi ilə "Kaspi" mətbəəsində "Həqq yolu" jurnalı nəşrə başladı. "Siyasi-ictimai, fənni, ədəbi, iqtisadi həftəlik nəşr olan "Həqq yolu"nın ilk sayı 1911-ci ilin dekabr ayının 14-də işq üzü gördü və 1912-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi. Bu məcmuədə Mahmud Nədim, Məhəmməd Sadıq Axundov, F.Köçərli publisistik yazılarını oxuculara təqdim etmişlər.

1911-ci il mart ayının 18-dən 19-na keçən gecə Bakı vilayət

jandarm idarəsi “zərərli istiqamət” yürüdüklərinə görə bir nəçə mətbuat işçisini həbs etdi. “Yeni Fyuzat” jurnalının baş redaktoru Əhməd Kamal, jurnalın redaktoru Əli Paşa Hüseynzadə, “Yeni həqiqət” qəzetiinin naşir və müdürü Oruc Orucov, Məhəmməd Sadiq Axundov, Əliabbas Müznibin həbs olunanlar siyahısında idi. Həbs olunan jurnalistlərin evləri, qəzet-jurnal redaksiyaları, mətbəələri axtarılmış, xeyli sayıda çap olunmuş materiallar və satışdakı nüsxələr müsadirə olundu. Jandarm tutulanların yaxın qohum-əqrəbələrini, tanışlarını, qonşularını istintaqa çəkmiş, məhkum olunmuşlar barəsində əlavə material toplamışdı. 1911-ci ilin mart ayının 24-də həbs olunanlar Bayıl həbsxanasına aparıldı. Bu doqquz nəfər jurnalistin həbsine “Yeni Fyuzat” jurnalının 1910-cu ilin beş və altıncı saylarında çap olunmuş məqalələr “əsas yaratmış”dır. Materialların polis tərəfindən araştırılması zamanı “Yeni Fyuzat”ın beşinci sayında Əhməd Kamalın “Biz özümüz müqəssirik”, altıncı sayında isə sərlövhəsiz baş məqaləsi “zərərli” sayılmışdır. Türkiyə təbəəsi olan Əhməd Kamalın panislamizm, pantürkizm yaydığını əsaslandırmaya çalışılanlar onunla həmfikir olan, eyni mövqedə dayanan jurnalistləri, bir sıra qəzetlərin naşır-redaktorlarını da həbs etmişdilər.

Çar Rusiyasının Qafqazdakı canişinliyinin təqib və təhdidlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz istiqlalı, azadlığı uğrunda mübarizə aparır, müxtəlif ideoloji-siyasi cərəyanları təmsil edən partiyalarda, hərəkatlarda təmsil olunurdular. 1911-ci ilin oktyabr ayından sonra Mütəşəkkir Partiyasının yaranması ilə ölkədə “Türkleşmək, İslamlasmaq, müasirləşmək” şəarı aparıcı milli mətbu orqanların əsas şəhərinə çevrildi. Mütəşəkkir Partiyası öz məramnaməsində ictimai, dini, aqrar, fəhlə və maarif məsələlərinə yer ayırmış, dövlət quruculuğuna toxunmuş, hər bir

muxtar qurumun və vətəndaşın hüquqları maliyyə və iqtisadi siyasetini geniş şərh etmişdi. Partiyanın ayrı-ayrı liderləri və üzvləri müəyyən mətbu orqanlarda vaxtaşırı çıxışlar etsələr də, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün xalqla partiya arasında ünsiyyət yaratmaq zəruretini hiss edirdilər. Məhz bu na görə de Mütəşəkkir Partiyasının öz mətbuat orqanlarını yaratması vacib idi. Bunun üçün qarşıya çıxan bir çox problemləri, o cümlədən texniki məsələləri, kağız-nəşriyyat problemlərini həll etməyə başladılar. Belə bir dövrədə Mütəşəkkir Partiyasının orqanı olmasa da, mütəşəkkirlik ideologiyasını təbliğ edən “İqbəl” qəzeti çap edildi.

1912-ci ildə Sənətulla İbrahimovun redaktorluğu ilə ilk sayı işıq üzü görən “İqbəl” Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olundu. Geniş fəaliyyət programı ilə nəşr olunan bu qəzeti auditoriyası böyük idi. M.B.Məhəmmədzadə “Azərbaycan türk mətbuatı” kitabında yazır: “... Yeni fikirli qəzətə olması ilə “İqbəl” ictimai və mədəni hərəkatımızda pək mühüm bir mövqə işgal etmişdir”.

1913-cü ildə Sənətulla İbrahimovun ordu sıralarına yola düşməsindən sonra qəzetiin redaktorluğunu Hüseyn Sadiq üzərinə götürdü. Azərbaycanın istiqlalçılıq məfkurəsinin banilərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin 1913-cü ildə İstanbuldan Bakıya qayıtmamasından sonra ölkədə, məxsusi olaraq mətbuat sahəsində canlanma yaranmışdı. 1914-ci ilin oktyabr ayından sonra M.Ə.Rəsulzadə “İqbəl” qəzetiin baş redaktoru oldu. Bu qəzet fəaliyyətinin son 4-5 ayında Mütəşəkkir Partiyasının lider və fəalları tərəfindən nəşr olunub, qəzetiin əsas ideya-siyasəti istiqaməti milli ideologiyanın təbliğinə yönəlsə də, bu mətbu orqan partiyanın rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərmədi. Mütəşəkkir Partiyaların bu nəşr ətrafında birləşməsi hökumət orqanları tərəfin-

dən narahatlıqla qarşılanmış və bu mətbü orqan qəpadılmışdı. “İqbal”ın nəşri dayandıqdan sonra Orucov qardaşları mətbəəsində “Yeni iqbal”ı çıxarmağa başlamışdır. 1915-ci ildə “Yeni iqbal”da M.Ə.Rəsulzadənin çap olunmuş bir məqaləsi Müsavat liderinin həbsinə səbəb olmuşdur. “Yeni iqbal” 1917-ci ilə qədər nəşr olunmuş, sonra isə “Açıq söz” qəzeti ilə birləşmişdi.

“Yeni Fyuzat” Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində nəşr olunan həftəlik məcmuələrdən biridir. Hər həftənin şənbə günü nəşr olunan jurnalda mövzulara uyğun olan şəkillər də dərc olunurdu. “Yeni Fyuzat”ın ilk sayı 1910-cu ilin sonlarında işıq üzü gördü. Jurnalın müdürü və sahibi Əli Paşa (Səbur) Hüseynzadə, baş redaktoru Əhməd Kamal idi. Jurnalın əsas şəhəri aşağıdakı iki misra ilə bu şəkildə oxuculara təqdim olunurdu:

**“Ayinəsi işdir kişinin lafə baxılmaz,
Şəxsin görünür rütbeyi-əqli əsərindən”.**

M.B.Məmmədzadə jurnalı “hər şeydən yanan” mətbü orqan kimi dəyərləndirirdi. Ətrafına xeyli sayıda türk milli kimliyinə və milli şüura sahib yaradıcı heyəti toplayan “Yeni Fyuzat”ın ideya-siyasi istiqamətləri mövcud rejimin bölgədəki səlahiyətlərini narahat etməyə bilməzdi. Məcmuədə türk tarixinə, türkəsilli xalqların Rusiyani tarixən işgal planlarına daxil etmələri barəsindəki məqalələr, türk həmrəyliyinə çağırışlar yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1911-ci ilin mart ayında jurnalistlərin kütləvi həbsinə gətirib çıxardı. Bakı jandarm idarəsi “Yeni Fyuzat”ın altıncı sayında nəşr olunan baş məqaləsini rus dilinə çevirərkən şəhər polis idarəsinə göndərmiş və bu materialda Rusiyaya qarşı pantürkizm, panislamizm təbliğatı duyulduğunu qeyd etmişdir. Məqalənin qısa mezzunu belədir: “Xivə xanı 1854-cü ildə Rusiya ilə müqavilə bağladığı zaman artıq Türki-

yə Rusiyaya müharibəyə hazırlaşmış. Bundan Xivə xanının xəbəri olmamışdır. Hərgah xan bundan xəbərdar olsayıdı, şübhəsiz, tərəddüd edər, müqaviləni imzalaması ləngidərdi. Beləliklə də Xivə xanlığı hazır qədər müstəqilliyini saxlamış olardı və az da olsa bizə köməkliyə dəyərdi. Keçmişlər bizə heç bir şey öyrətmədən keçmişdir. Hazırda Xivə və Əfqanistan İran üçün təhlükə yaradır”. Məqalə müəllifi yazar: “Allah eləməmiş, İranın məğlubiyyəti Türkiyəni təhlükədə qoymazmı? Məsələnin əsl mahiyyəti bundan ibarətdir”. İran və Türkiyəni birləşdirən, onlar arasında 1300 illik rabitə yaradan islamın “bu ölkələri “vahid millət” kimi formalaşdırığı”nı tarixi faktorları sadalayan müəllif sonra yazar: “Bu ölkələr qarşıya çıxaq təhlükəyə qarşı birləşməlidir”.

Müəllifin müləhizəsini Rusiyaya qarşı təxribat və təbliğat hesab edən yerli hakimiyyət orqanları “Yeni Fyuzat”çılarının bir hissəsini həbs etmişdi.

Bu dövrə ayrı-ayrı cəmiyyətlər də qəzet təsis etməyə başlamışdı ki, bunlardan biri “Nicat” Maarif Cəmiyyətinin orqanı olan eyniadlı qəzet idi. 1910-cu ildə işıq üzü görən “Nicat”ın baş redaktoru Əli bəy Aşurbəyov idi. “Nicat” Azərbaycan dilində və rusca nəşr olunurdu. Səməd bəy Hacıelibeyov, Mahmud Nədim, Mehdi bəy Hacinski kimi qələm sahiblərinin çalıdığı bu mətbü orqan 1912-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmədi.

Azərbaycanda qadınlara məxsus ilk mətbü orqan da bu dövrə nəşrə başlamışdı. “İşıq” adlanan qəzetin ilk sayı 1911-ci ilin yanvar ayının 22-də çapdan çıxdı. Azərbaycanın qüdrətli publisist-yazıcıısı Yusif Vəzir Çəmənəzəminli ilk qadın məcmuəsinin çapdan çıxması münasibəti ilə Kiyevdən göndərdiyi təbrik məktubunda yazardı: “Xanımlar qəzetəsi dedikdə ən əvvəl “arvad məsələsi” yada düşür. “Arvad məsələsi” də insan-

lar üçün həyati və zəruri bir məsələdir”.

Qadın mətbuatının yaradılmasının artıq dövrün zərurətinə əvirliliyini görən Hacı Zeynalabdin Tağıyev millət qarşısında kürək xidmətləri sırasına bir yaxşılıq da əlavə etdi. O, “İşıq” adlı ilk qadın mətbü orqanını yaratdı. Nəşrin redaktoru Azərbaycanın ziyanlı qadınlarından biri, ali təhsilli həkim, içtimai işlərdə fəallığı ilə seçilən, xeyriyyə cəmiyyətlərində təşəbbüskarlıq göstərən Xədicə xanım Əlibəyova, naşırı isə onun həyat yoldaşı Mustafa Əlibəyov idi. M.Əlibəyov hüquqsunas, vəkil, həm də insan hüquqları ilə də məşğul olurdu.

M.B.Məmmədzadənin təbirincə deyilsə, “məcmuənin başda olan bəyanatı onun məqsədini, tutduğu yolu şərh etmişdir”. Bu bəyanatda mətbü orqanın həftədə bir dəfə, şənbə günləri nəşr olunacağı, “tərbiyəti-ətfalə, ədəbiyyata, təbabətə və evdarlıqla dair xanımlar qəzetəsi” olduğu əksini tapirdi.

“İşıq”ın bir üzündə rus dilində məqalələr də çap olunurdu. Məcmuənin 1911-ci ilin yanvarından 1912-ci ilin dekabrına qədər 64, bəzi mənbələrə görə isə 68 sayı işıq üzü görüb.

1912-ci ildə “İşıq” qaranlıq mühitin, cəhalətin qurbanı oldu. Cəmi iki il ömür sursə də, o, nəinki XX əsrin əvvəllerində Azərbaycan qadınlarının gözlerinə işıq, zəkalarına nur oldu, islam dünyasının qanunları ilə özür sürən qadınları silkələdi, o həm də Azərbaycan mətbuatı tarixində qadın mətbuatının əsasını, bünövrəsini qoymuşdu.

Azərbaycan mətbuat tarixində ilk qadın jurnalı olan “İşıq” ilə yanaşı, 1911-ci ilin noyabr ayının 29-da Bakıda “Məktəb” adlı bir uşaq jurnalı da nəşrə başladı. Jurnal ilk sayında əsas məqsəd və məramını bu cür izah edirdi: “Bizim “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizanə bir xidmətdir. “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin bi-

liyi geniş bir dairə alarsa, o vaxt məqsədimizə yetişmiş olarıq”.

Məktəb şagirdlərinə məxsus olan bu jurnal iki həftədə bir dəfə nəşr olunan “əxlaqi, ədəbi, fənni, müsəvvir məcmua” idi. Baş redaktor və sahibi Qafur Rəşad Mirzəzadə və Əbdürəhmən Əfəndizadə idi. Bu iki pedoqoq, jurnalist ilk sayın oxucular arasında maraqla qarşılanması üçün kifayət qədər zəhmət çəkərək, fəallıq göstərdilər. 1884-cü ildə anadan olan Qafur Rəşad 1901-ci ildə Şamaxı qəza məktəbini, 1909-cu ildə isə Moskvada təbiyyat-coğrafiya kurslarında təhsil almışdır. Şamaxıda aldığı təhsildən sonra bir müddət Lahicdə dərs dedi, Moskvadan qayıtdıqdan sonra isə Bakı məktəblərində pedoqoji fəaliyyətlə məşğul oldu. O, həm şəhər, həm də əyalət məktəblərinin ehtiyaclarını çox gözəl bildiyindən, ümumən təhsil sistemi ilə bağlı özünəməxsus baxışları vardı.

Q.Rəşad Mirzəzadə “Məktəb”i nəşr edənədək bir sıra dərsliklər yazıb, çap etmişdi. Onun 1909-cu ildə nəşr etdirdiyi “Qafqaz coğrafiyası” Rusiya türkərinin dilində ilk dərs vəsaiti idi. Coğrafiya sahəsində dərsliklər yazan Q.Rəşad 1911-ci ildə özünün növbəti kitabı olan “Ümumi coğrafiya. I hissə” dərs kitabını da nəşr etdirməyə müvəffəq oldu.

“Məktəb” jurnalının ətrafında dövrün mütərəqqi pedoqoqları, ziyanlıları toplaşmışdı. Süleyman Sani Axundov, Ağabəy İsrafilov, Şəfiqə Əfəndizadə, Cəfer Bünyadzadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Abdulla Şaiq, Əli Nəzmi, Əli Yusif, Abbas Səhəhət, Əli Fəhmi kimi ziyanlı və pedoqoqların bir-birindən fərqli məqalələri, təhsil sisteminə baxışları, şagirdləri maarifləndirən publisist yazıları maraqla qarşılındı. Jurnalın ilk sayında Nəriman Nərimanovun “Əziz balalara” başlığı ilə müraciəti dərc olunmuşdur. Nərimanov uşaqlara yaxşı oxumağı, elmə yiylənməyi tövsiyə edir, onlara çalışqan olmayı məsləhət gö-

rürdü.

Jurnalın ayrı-ayrı saylarında maraqlı hekayeler, atalar sözləri, lətifələr, rus ədiblərinin əsərlərindən tərcümələr işq üzü göründü. Bütün bu yazıların məzmunu uşaqların zövqünün formalşamışına xidmət edirdi. Əli Ələvi “Çalışalım” şeirində məktəb şagirdlərinə “çalışmaq yaşına girdiklərini” xatırladır, onları işgüzarlığa səsləyirdi:

İrəlidə hər birimiz,

İş sahibi olmalıdır.

Çanta kimi hər birimiz

Sevinc ilə dolmalıdır.

Həsən bəy Zərdabinin jurnalda dərc olunan “Heyvanların rəngi” məqaləsində mühitin heyvanların yaşayışına, onların rənginə belə təsir etdiyi sadə dillə şagirdlərə çatdırıldı.

Abbas Səhhətin rus şairi Nikitindən tərcüməsi, Ə.Münzibinin “Mollanın papağı” da ilk sayda nəşr olunmuşdu. Bütün bunlarla yanaşı, “Böyükler sözü” başlığı altında dərc olunan atalar sözü və məsələlər ilk sayın məzmununu daha da zənginləşdirirdi.

Qafur Rəşad “Məktəbi” 1916-cı ilə qədər Əbdürəhman Əfəndizadə ilə birgə redaktə etmiş, çapa hazırlanmışdır. Ə.Əfəndizadənin vəfati bu işin Q.Rəşad tərəfindən təkbaşına aparılmasına götərib çıxardı. Çapı 1918-ci ilə qədər davam edən “Məktəb” erməni və bolşevik hərbi birləşmələrinin mart ayının 31-dən aprel ayının 1-dək Azərbaycan türklərinə qarşı apardıqları soyqırılm günü fəaliyyətinə son verdi. M.B.Məmmədzadə bu baredə yazar: “1918-ci ilin mart hadisələri münasibəti ile “Məktəb” müvəqqəti tətil etmişdir”.

1920-ci ilin fevralında Q.Rəşad “Məktəb”in nəşrini bərpa etdi. Sonra isə ölkədə baş verən gərgin siyasi proseslərin nəti-

cəsində jurnal müntəzəm nəşr oluna bilmədi və bağlandı.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində romantik türkülük xəttini həyata keçirən “Şəlalə” jurnalı nəşr edildi. 1913-cü ilin yanvar ayının 19-da, şənbə günü “Şəlalə”nın ilk sayı “Kaspi” mətbəəsində nəşr edildi. Jurnalın təsisçisi İsa bəy Aşurbəyli, baş redaktoru isə Səbirbəyza Xalid Xürəmbəy idi. Məcmuənin 1913-cü ildə 47 sayı, 1914-cü ildə isə 9 sayı çap olundan sonra bağlanmışdır. Jurnalda Türkiyə mətbuatından alınan materiallar çap edilir, Osmanlı türkçəsinin ədəbi dil kimi qəbul olunması haqda polemikalara, diskussiya və müzakirələr yer verirdilər. İstanbul lehçəsinin Azərbaycanda ədəbi dil kimi qəbul olunması ilə bağlı müzakirələrə xeyli sayda məqələlər həsr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin də dil problemi ilə bağlı “Şəlalə”də məqalələri neşr olunmuşdur.

Cəmiyyətdə ziddiyətlərin getdikcə kəskinləşməsi, sosial həyatın ağırlığı mətbuatın ideya-siyasi istiqamətlərinə təsir edirdi. Gündəlik ictimai-siyasi qəzetlərlə yanaşı, satirik mətbu orqanlar da yaradıldı. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin təsiri ilə yaradılan bir neçə satirik jurnal nəşr olunurdu ki, onlardan biri də “Mirat” idi. M.B.Məmmədzadənin “Azərbaycan türk mətbəti” kitabında “Mirat”ın yalnız bir sayının işq üzü görüldüyü qeyd olunsa da, əslində bu satirik jurnalın 5 nömrəsi işq üzü görmüşdü. “Mirat” 1910-cu ilin iyun ayında nəşr olundu. Bu jurnalın redaktoru Əliabbas Tağızadə idi. Aşağıdakı iki misrani öz fəaliyyət prinsipi kimi seçən “Mirat” həyatda baş verənlərə laqeyd qalmayacağını, doğrunu yazacağını oxuculara vəd edirdi:

Demə rüsvay edəcək aləmə “Mirat” məni,

Olduğun sürət ilə göstərəcək xəlqə səni.

“Molla Nəsrəddin”çilərin tənqidi üsullarından istifadə edən

“Mirat”çılar jurnalın ilk sayında qarşılara elə bir ciddi məq-səd qoymadıqlarını açıqlayaraq yazırdılar: “Təzəlikcə mövqeyi-intişarə qoyulan hər bir qəzetə və məcmuənin birinci nömrəsində idarə tərəfindən bir baş məqalə yazmaq lazım gəlir. Amma biz xilaf qanun olaraq məcmuəmizdə baş məqalə yazmadıq”. Bu fikirlərdən sonrakı cümlələrinde bəlli olur ki, jurnalda baş məqalə ona görə yoxdur ki, onların məsləkləri bəlli deyil, məsləki göstərəndən sonra baş redaktorla oxucular xoruz-beçə kimi döyüşməyə başlayırlar. Felyetonlar jurnalda “Qəhqəhə” başlığı altında dərc olunurdu. “Mirat”ın ilk sayındakı felyetonda xalqm maariflənməsi qayğısına qalmayanlar tənqid olunurdu. İkinci saydakı felyetonda isə Şərq ölkələrinin müstəmləkə zülmü altında yaşaması satirik yolla oxuculara çatdırılırdı.

Jurnalda dərc olunan satirik şeirlər “Ədəbiyyat” başlığı altında verildirdi və bu şeirlərdən “Molla Nəsrəddin”çilərin üslubları açıq-aydın sezikirdi. “Mirat”dakı karikaturalar həm beynəlxalq aləmin, həm də yerli hadisələrin təsvirini əks etdirirdi.

İlk sayda jurnalın üz qabığında çap olılmış “Dünya səhnəsində” adlı karikaturada beynəlxalq aləmdəki siyasi vəziyyət təsvir olunurdu. Şir qızunu parçalayır, canavar qoyunu yeyir, ilan ağaca sarmasına doğur, şəkilin digər tərəfində isə hörməçəyin tor qurduğu göstərilir. Karikaturanın siyasi məzmunu ondan ibarət idi ki, dünyada güclü dövlətlər zəifləri boğur, onlara tor höyrər və bunun nəticəsində isə müharibə ab-havası hiss olunur. Jurnalın axırıncı 5-ci nömrəsində verilən karikatura ingilisin Misir heykəlinin üzərinə mindiyi təsvir edildi.

“Mirat” özünün 5-ci sayında oxuculara məlumat verərək jurnalın nəşrində tətil baş verdiyi, buna görə də sonrakı nəşrin

qeyri-mümkünlüyü bildirilir.

“Mirat”dan sonra Dadaş Bünyadzadənin redaktorluğu, Əli-məmməd Əliyevin naşirliyi ilə 1910-cu ildə “Ari” jurnalı fəaliyyətə başladı. Özündə əvvəlki satirik jurnallardan fərqli olaraq formatında dəyişiklik edən “Ari” karikatürasız nəşr olundu. Jurnalın ilk sayında “Ari” jurnalının məsleki” adlı baş məqalədə bu mətbü orqan özünün başlıca məqsəd və məramını oxuculara təqdim edir, ictimai-siyasi proseslərə münasibət bildirir, maarif və mədəniyyətin inkişafının zəruriliyini vacib hesab edirdi. Dövrün mətbü orqanları üçün ən mühüm problem olan abunəçilərin azlığından, maliyyənin kasadlılığını gileyənir və həmçinin hökumətin sərt tədbirləri tənqid olunurdu.

İslami dəyərlər yüksək qiymət verən “Ari” bir sıra mətbü orqanlara, o cümlədən “Molla Nəsrəddin”ə, “Bəhlul”a, “Zənbura” da öz müsbət münasibətini bildirir, bu nəşrlərin çapını yüksək qiymətləndirirdi.

Jurnalın materialları bir qayda olaraq satirik nəşrlər üçün xarakterik olan gizlin imzalarla dərc edirdilər. “Məcnun və Leylayı” islam və yaxud “xəlifeyi-əsr” məqaləsi islam ölkələrində baş verən mühüm siyasi hadisələri təhlil edir, neqativ hal-lar kəskin tənqid olunurdu. İslam əhlini həmrəyliyə çağırın, problemlərin həllini ittihadda görən “Ari” Avropa mədəniyyətini də təbliğ edirdi.

Jurnalın üz qabığında və ilk səhifələrində Azərbaycanın görkəmli maarif və mədəniyyət xadimlərinin şəkilləri dərc olunurdu. S.Ə.Şırvani, N.Vəzirov, S.Səlmasının şəkilləri ilə yanaşı, Türkiyənin ictimai-siyasi xadimlərinin portretlərini də “Ari”nin ilk səhifələrində görmək mümkündür.

“Ari” 1911-ci ilin martınadək çap olunmuş, cəmi 13 sayı işıq üzü görmüşdü.

“Ari”dan sonra 1912-ci ildə Hacı İbrahim Qasımov və Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə Bakıda “Kəlniyyat” adlı satirik jurnal nəşrə başladı. “Kəlniyyat”ın ilk sayı mayın 24-də işiq üzü gördü. Jurnalın birinci səhifəsində böyük şriftlərle “Kəllə” sözü verilmişdir. Bu, baş məqalənin sərlövhəsidir. Oxucu ilə ünsiyət yaradan “Kəlniyyat”çılar bu məqalədə məqsədlərini açıqlayır: “Yaxşı oxu, kəllə deyirəm ha! Nə kellədir, nə küllə. Sözüm kəllə üstündədir. Hərçənd müsəlmanlar elmi, maarifi, tərbiyəni ayaqdan başa düşən kimi mən də gərək məqsədimizi ayaqdan başlayaydım. Amma biz yeldöyən şəhərində oluruq və həmişə də yel əsən tərəfə burnumuzu çeviririk. Bu cəhətə bu səfərliyə biz də ayağı buraxıb kəllədən başlamağa məcbur oluruq”. Aydın dillə oxuculara öz məramını bildirən “Kəlniyyat”da dövrün aktual problemləri, ictimai-siyasi hadisələri diqqətdə saxlanılırdı. Əsas materiallar “Felyeton” başlığı altında dərc olunurdur. Amma jurnalın “Bakı xəberləri”, “Xüsusi telefonumuz”, “Poçtumuzdan” rubrikaları da var idi. Ölkədə baş verən hadisələri mollanəsrəddinsayağı təsvir edən “Kəlniyyat” öz səhifələrində daim satirik şeirlərə yer verirdi. Jurnalın əməkdaşları “Mürid”, “Yetim cücə”, “Dilənçi”, “Bibi Rəziyə”, “Bəmbili”, “Kefsiz” təxəllüsü ilə yazılar yazırdılar. Bu təxəllüsün sahiblərinin şəxsiyyətləri məlumdur. Əli Nəzmi “Kefsiz”, Əli Məhzun İrəvani “Yetim cücə” təxəllüsü ilə “Kəlniyyat”da çıxış edirdilər.

Jurnalın karikaturalarının çəkilməsində məşhur mollanəs-rəddinçi Əzim Əzimzadə yaxından iştirak edirdi. O öz karikaturalarını “Əzim”, “Əzimov”, “Ə.Ə” imzaları ilə çap etdirirdi. “Kəlniyyat”ın 7-ci sayında karikaturada mollaların tamahkarlığı və rüşvətxorluğu göstərilirdi. Ə.Əzimzadə mövzunu xalqın işlətdiyi “Başı mollanın, leşi mollanın, iki qabırğa bir dişi mol-

lanın, qaldı dörd əl ayağı, onlarla da var işi mollanın” zərb-məsəlindən istifadə etmişdir. Jurnalın 8-ci sayında dərc olunan bir karikaturada Əzimzadə Duma üzvlərinin xalqa heç bir xeyir vermədiyini təsvir etmişdir. Karikaturada göstərilir ki, ölülər qəbiristanlıqda Duma üzvünü qovub deyirlər:

- Ay Hacı, bura sənin üçün Bakı Duması deyil ki, müftə stol tutasan? Jurnalda mövzu müxtəlifliyi, hadisələrə fərqli yanışmalar onun maraqlılığını artırır, oxucunu özünə cəlb edirdi.

Haşim bəy Vəzirovun yaratdığı mətbuat orqanları

*"Təzə həyat", "İttifaq", "Səda", "Sədayi-həqq" qəzetlərinin
ideya-siyasi istiqamətləri*

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və mətbuat tarixində görkəmli yeri olan Haşim bəy Vəzirov 1868-ci ildə Şuşada anadan olub. O, ilk təhsilini atası Mirbabadan almış, sonra təhsilini Şuşa şəhər məktəbində davam etdirmişdi. Bir müddət burada təhsil aldıqdan sonra İrəvan Müəllimlər Seminarıyasına qəbul olunmuşdu. Görkəmli pedoqoq, ədəbiyyatşunas-alim Firudin bəy Köçərlinin burada dərs deməyi, müasir elmləri tələbələrə çatdırması Haşim bəyin həyatında böyük rol oynadı, onun kamilləşməsində əvəzsiz xidmətlər göstərdi. F.Köçərli kimi tərəqqipərvər bir pedoqoqun, vətənparvər ziyalının burada dərs deməsi tələbələrin islam tarixini, türk dili və ədəbiyyatını dərindən öyrənmələrinə, həmçinin onların ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmalarına böyük fayda idi. Seminarıyada təhsil illərindən başlayaraq Haşim bəy mətbuatla maraqlanmış, "Kəşkül" qəzeti üçün kiçik həcmli məqalələr yazmışdı.

H.Vəzirov seminariyanı bitirdikdən sonra 19 il müəllimlik etmiş, İrəvan quberniyasının bir çox qəza və kəndlərində dərs demiş, məktəb direktoru kimi çalışmışdı. Pedoqoji fəaliyyət Vəzirova doğma xalqının məişətinin daha dərindən öyrənilməsinə imkan yaradırdı. Xalq həyatından, məişətdən öyrəndikləri onun bir yazıçı-jurnalist kimi fəaliyyətinə səmərəli təsir göstərdi.

İrəvan quberniyasından Qarabağa qayıdan Vəzirov Şuşada açılan yeni tipli məktəbdə fəaliyyət göstərir, öz bilik və bac-

rığını maarifçiliyə yönəldir. Rus klassiklərinin əsərindən tərcümələr edir, 1904-cü ildə "Otello" faciəsini ilk dəfə olaraq Şuşada tamaşa yoxdur.

Haşim bəy Vəzirov Şuşada ictimai işlə məşğul olaraq bələdiyyə idarəsinə nümayəndə seçilir. Şuşa şəhər bələdiyyə idarəsinin apardığı milli ayrıseçkilik siyasetinə, məxsusi olaraq azərbaycanlılar yaşıyan məhəllələrin baxımsız qalmasına etiraz edən Haşim bəy Vəzirov təqiblərlə üzləşir. Haşim bəyi susdurmaq, onu zərərsizləşdirmək üçün ən böyük canfoşanlığı erməni milletçiləri edirdilər. Bütün bu təqib və təzyiqlərin sonunda Haşim bəy Vəzirov ölkədən sürgün edildi. Onun sürgün həyatı uzun sürmür, 1906-ci ildə vətənə qayıdır və ömrünün sonunaqə Bakıda yaşayır. Sürgün həyatından sonra o, yaxın qohumu Əhməd bəy Ağaoğlunun dəvəti ilə "Irşad" qəzetiндə fəaliyyətə başlayır, bir müddət qəzeti müvəqqəti redaktorunu kimi çalışır.

Özünün müstəqil qəzet nəşr etmək isteyini Hacı Zeynalabdin Tağıyevə bildirən H.Vəzirov Bakı Bələdiyyə idarəsinə rəsmi müraciət edərək "Təzə həyat" adlı mətbü orqanın nəşrinə icazə istəyir. Olduqca çətin və mürəkkəb şəraitdə H.Vəzirov "Təzə həyat"ın çapına razılıq alır. 1907-ci ilin aprel ayının 1-də qəzeti ilk sayı işq üzü görür. Qəzeti öz məram və məqsədini "Məqsədimiz" adlı baş məqalədə izah edərək yazırı: "Təzə həyat" öz məslekində bir an hürriyət, müsavat, ədalət və bunların eyni olan islamıyyət caddasından xaric olmayıacaq. Bu halda nəinki Rusiya müsəlmanlarının, bəlkə cəmi aləmi-islamın həyatı, dolanacağı və məişətləri təzə bir şəklə düşüb və düşür. Ona görə də "Təzə həyat" müsəlmanların bu təzə məişət şərtlərinə düşməyə, bu yolda nə sayaq ilə getmək lazımdırsa, həmin yola çəkməyə xidmət edəcəkdir".

Baş məqalədən göründüyü kimi H.Vəzirov müsəlman həmrəyliyini öné çekir, dünya müsəlmanlarının qayğılarını, çətinliklərini, onların inkişafına mane olan amilləri bir arada götürdü. Müsəlmanların dövrün tələblərinə uyğun yeni məişət şəraitinə uyğunlaşdırılması, düşüncələrinin müasirləşdirilməsi də “Təzə həyat”ın qarşısına qoyduğu vəzifələrdən idi.

Vəzirovun yaradıcılığında və “Təzə həyat”ın ideya-siyasi istiqamətlərindən doğan millətçilik də vardı və ona görə də bəzən bu mətbü orqanı “panislamizm”də, “pantürkizm”də suçlayırdılar. Haşim bəyin milli düşüncəleri onun vətənpərvərliyindən, millətini sevməkdən və islami dəyərlərindən doğurdu. Onun üçün “millətin tək-tek şəxslərinin hamısı qiymətli bir üz idı” və Haşim bəy “əhlə sərvətlə, rəncəbəri, reiyyəti” forqləndirmirdi. O, əlinin əməyi, zəhməti hesabına dolananları, cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən çalışqan insanı millətinin sərvəti hesab edirdi. Siyasi baxımdan “Təzə həyat”ın “tərəqqipərəstlik yolu tutacağına”, “Rusiyada rus millətinə verilən hüquq və imtiyazların” müsəlmanlara da tətbiq olunması üçün mübarizə aparacağına işarələr verilirdi. Dil məsələsində qəzet “mümkün olan qədər camaətin çoxuna aşına olmadan ləfçələrdən, istihahlardan qaçacağını, sadə dildə yazacağını” qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu.

Qəzet öz ətrafına dövrün tanınmış qələm əhlini, publisistləri toplamışdı ki, bu sıradı M.Ə.Sabir, M.Hadi, M.S.Ordubadi, Məşədi Azər, Hacı İbrahim Qasımov, Axund Yusif Ziya Talibzadənin adları var.

“Təzə həyat”ın 1907-ci il aprelin 1-dən dekabrın 31-dək 209, 1908-ci ildə isə 230 nömrəsi işıq üzü görüb. 1906-ci ilin sentyabr ayında Bakı general-qubernatorun əmri ilə “zərərli istiqamətinə görə” qəzeti nəşrinə xitam verilmişdir.

H.Vəzirov bundan sonra yenidən qəzet nəşr etmək üçün Bakı Şəhər Bələdiyyə İdarəsi raisinə müraciət edir və “İttifaq” adlı qəzetiçinə icazə alır. 1908-ci ilin dekabr ayının 1-də “İttifaq”ın ilk sayı oxuculara çatdırılır. Siyasi, ictimai və ədəbi qəzet olan “İttifaq” gündəlik nəşr olunurdu. Bu mətbü orqanın ən feal əməkdaşları Məhəmməd Hadi və Əlebbas Müzniyi idи. Azərbaycan romantik ədəbiyyatının nümayəndəsi olan Hadi yazdığı şeirləri bu qəzətdə çap etdirirdi. Rus ədəbiyyatının klassiklərindən L.N.Tolstoy, İ.V.Qoqol, Qriboyedov, Nekrasov barədə qəzətdə ardıcıl yazılar nəşr olunur, Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq hərəkatına, onların fəallarına geniş yer verilirdi.

H.Vəzirovun özü “İttifaq”da həm açıq, həm də gizli imzalarla çıxış edir, dövrün oxucularına tanış gələn “Keyfim gələndə” başlığı ilə dərc etdiyi yazıları “Birisi” imzası ilə çapa verirdi. Nəşrinin ilk ayında, yəni 1908-ci ilin dekabrın 1-dən 31-dək qəzeti 25 nömrəsi, 1909-cu ildə isə 226 nömrəsini çıxarımaq H.Vəzirova nəsib oldu.

“İttifaq”ın 221-ci nömrəsində islam dinində sui-istifadə edib, fanatizmi cəhalət yayanların ciddi tənqidi “İttifaq”ın bağlanamsına səbəb oldu. Senzorun verdiyi məlumatlar əsasında H.Vəzirov cəzalandırıldı və Bakı Şəhər İdarəsi reisinin əmri ilə “İttifaq” 1909-cu ilin oktyabr ayının 3-də bağlandı.

H.Vəzirov baş verən bu hadisələrdən sonra ruhdan düşmədi, “Səda” adlı qəzeti nəşri üçün çalışdı. Nəhayət, 1910-cu ilin mart ayının 9-da “Səda”nın nəşri qanuniləşdi. Vəzirov qəzetiçinə icazə alsa da, vaxtında onun nəşrini həyata keçirə bilmədi. “Səda”nın ilk sayı icazə alındığı vaxtdan yeddi ay sonra, oktyabr ayının 12-də çıxarıldı.

“Səda”nın məsləyinə gəlincə redaktor-naşır Vəzirov bu ba-

rədə yazirıdı: "Qəzetiñ məsləki millətimizin tərəqqi və təalası-nan çalışıb müsəlmanları ittifaq və ittihada dəvət etməkdən ibarət olacaq, dili isə türk, sadə Azərbaycan dili olacaq". Bu qəzetiñ nəşrindən sonra da yerli hakimiyyət orqanları, Senzura Komitəsi əməkdaşları H. Vəzirovun sakit tərzdə qəzetçilik işi ilə məşğul olmasına imkan vermedilər. Bütün təqib, təzyiq kampaniyasına, həbsinə və cərimələnməsinə baxmayaraq, Vəzirov öz məskurə istiqamətini qətiyyətlə müdafiə edə bildi. Bəzi hallarda Haşim bəy "zərərlə məqalələr" yazdığını Bakı Şəhər İdarəsi rəisinə, polis idarəsinə, jandarma rəisinə bildirmişdə də, bu, yalnız manevr idi, fikri yayındırmaqla bağlanmış qəzetlərin çapına yenidən icazə verilməsi üçün atılırdı.

1909-cu ilin oktyabından 1911-ci ilin avqustunadək "Səda"nın 479 nömrəsi çıxmışdır. 1911-ci ilin avqust ayının 14-də qəzet bağlandı.

Sonra "Nida" adlı qəzet nəşr etmək istəyindən olan Vəzirovun bu istəyi baş tutmur. Məcburən rus dilində "Kafkazets" qəzetinin çapına icazə alan Vəzirovun bu istəyi də uzun müddətə reallaşmır. "Səda"nın bağlanmasından 40 gün sonra "Kafkazets" işiq üzü görür və cəmi 11 nömrəsindən sonra "zərərlə fealiyyətinə" görə nəşri dayandırılır. Bu mətbuat fədaisi yenidən qəzet nəşri üçün çalışır və nəhayət "Sədayi-vətən" adlı mətbu orqanı nəşr edir. 1912-ci ilin mart ayında "Sədayi-vətən" bağlanılır və onun arxasında "Sədayi-həqq" in ilk nömrəsi, elə həmin ilin mart ayının 21-də oxuculara çatdırılır.

Maraqlıdır ki, "Sədayi-həqq" in nəşri üçün icazə Gəncə quberniyasının Cavanşir qəzasının Qapanlı kənd sakini Salman Kərbəlayı Qəhrəman oğlu Tahirovun adına verilir. Ancaq əsl həqiqətdə bu qəzetiñ redaktoru Haşim bəy Vəzirov idı.

Gündəlik nəşr olunan, Vəzirovun çap etdiyi qəzetlərin ən

uzunömürlüsü "Sədayi-həqq" ədəbi-siyasi, fənni, iqtisadi icimai qəzeti idı. Belə ki, bu mətbu nəşr 1912-ci ilin martından 1915-ci ilin mayınadək fasilesiz çap olunmuş, oxuculara çatdırılmışdır.

"Sədayi-həqq" in fəaliyyətinin ən fəal dövründə Birinci Dünya müharibəsi başlandı və bu səbəbdən o dövrdə nəşr olunan bir çox mətbu orqan kimi ona da nəzarət qat-qat artırıldı. 1914-cü ildən "Sədayi-həqq" də mülki və hərbi əməkdaşların ciddi nəzarəti altında çap olunurdu. Yalnız hərbi senzorun icazə verdiyi xəbər və məlumatlar qəzetlərdə dərc oluna bilərdi.

Qəzetiñ 1914-cü ilin dekabr ayının 18-də çap olunmuş sayınıda H. Vəzirovun "Birisi" imzası ilə çıxan "Sarı qamış" felyetini ilə "Sədayi-həqq" in çətin günləri başladı. Bu dövrdə Birinci Dünya savaşında Qafqaz cəbhəsində ağır döyüşlər gedir, türk qoşunları Qara dəniz limanlarını ələ keçirirdilər. Hərbi senzura Sarıqamış ətrafında gedən əməliyyatları və rus ordusunun məğlubiyətini nəzərə alıb "Sədayi-həqq" də gedən "Sarı qamış" felyetonunu "cəmiyyət üçün zərərlə" sayaraq qəzetiñ bağlanmasına qərar verdi. Hakim qüvvələr "sarı qamış" ifadəsinə görə tekçə qəzeti bağlamaqla öz işlərinə yekun vurmədilər, qəzetiñ redaktor-naşirini də cinayət məsuliyyətinə cəlb etdilər. Keçirilən məhkəmə prosesində H. Vəzirov üç ay müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. Bu məhkəmə prosesi Vəzirovun səhhətinə ciddi təsir etdi və o, 1916-ci ilin fevral ayının 4-de dünyasını dəyişdi.

Haşim bəyin vəfati xəbəri ziyahları, mətbuat işçilərini, tələbələri onun yaşıdagı Yuxarı Piryut küçəsindəki 18 nömrəli binanın qarşısına topladı. Cənəzə namazından sonra şəhərin bir neçə yerində matəm mitinqləri keçirildi. Təzəpər məscidi qarşısında keçirilən matəm yığınçığında müəllimlər adından Sul-

tan Məcid Qənizadə nitq söylədi. Natiq Vəzirovun pedoqoji fəaliyyətindən, onun Azərbaycan təhsilinə verdiyi töhfələrdən danışdı. Sonra cənazəni “Səda” mətbəəsi qarşısına gətirdilər. Matəm mərasimində mətbuat nümayəndələri adından “Açıq söz” qəzətinin baş mühərriri M.Ə.Rəsulzadə nitq söylədi. M.Ə.Rəsulzadə Həşim bəyin vəfətinin yalnız Azərbaycan mətbuatı üçün deyil, bütün Qafqaz mətbuatı üçün ağır itki olduğunu bildirdi. Növbəti matəm mərasimi “Nicat” Maarif Cəmiyyəti qarşısında keçirildi. Sonra mərhumun cənazəsi şəhər qəbiristanlığına gətirilərək dəfn olundu.

“Səda” mətbəəsi. Azərbaycan mətbuatının inkişafi naminə böyük çətinliklərə sine gərən Həşim bəy Vəzirovun ən böyük xidmətlərinəndən biri “Səda” mətbəəsini yaratmasıdır. O, “Nicat” Maarif Cəmiyyətindən güzəştli qiymətlə borc aldığı mətbəəni “Səda” adlandırdı. Mətbəəni nizamladıqdan sonra H. Vəzirov qəzət nəşr etməklə yanaşı, kitab çapını həyata keçirməklə də məşğul oldu. Onun mətbəəsində Azərbaycan ədiblərinin əsərləri, dini kitablar, dərsliklər çap olunmuşdur.

1910-cu ildə nəşrə başlayan “Səda” mətbəəsi elə həmin il “Səda” məktəbinin müəllimi Cəfər Bünyadzadənin sadə dillə qələmə aldığı, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan “Mən məktəb istəyirəm” kitabını çapdan buraxdı.

Mətbəə əsasən 1911-1913-cü illər arasında daha məhsuldar fəaliyyət göstərmişdi.

1911-ci ildə mətbəədə Nəcəf bəy Vəzirovun “Ağa Kərim xan Ərdəbilli” və “Vay şələkküm, mələkküm” kitabları işıq üzü görmüşdü. Bu ildə Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “İki hekayə”, 1912-ci ildə isə “Üç hekayə” kitabı çap olunmuşdu.

M.S.Ordubadinin, Mehdi bəy Hacıbabəyovun, Seyid Hüseynin, Cəfər Bünyadzadənin əsərləri “Səda”nın mətbəəsində

nəşr olunmuş, dövrün oxucu kütləsinin maariflənməsinə səbəb olmuşdur.

Kitab çapında Vəzirov tərcümə əsərlərinin nəşrinə də xüsusili fikir verir. Rəsul bəy Tahirovun tərcüməsində L.N.Tolstoynın “Allah haqqı görər, amma tez aşkar etməz” əsəri 1913-cü ildə oxuculara çatdırılmışdır.

Mətbəənin çap etdiyi tərcümə kitabları arasında Kilforun yazdığı “Həzrət Məhəmməd haqqında Amerika müvərrixı Kilforun rəyi” əsəridir. Onu Abdinzadə Namidor dilimizə çevirmiştir.

Mətbəədə çap olunan bir çox kitabın redaktəsini, hətta korrektorluğunu da H.Vəzirov öz üzərinə götürürdü.

Bütün bu işlər H.Vəzirovun Azərbaycan jurnalistikası ilə ya-naşı, mətbəəciliyin inkişafında da göstərdiyi böyük xidmətlərdir.

deyilir: "Mənə həvələ edilən, agentura idarəsindən daxil olmuş xəbərlərə görə Bakı şəhərində müsəlmanlar arasında yüksək əhval-ruhiyyə var. Əfqanıstan, İran və ümumiyətlə, Qafqaz müsəlmanlarının üsyən və çıxışlarının baş verəcəyi barəsində söz-söhbətlər gəzir. Nə vaxt ki, türklər irolılışır, müsəlman kütłəlerinin əhval-ruhiyyəsi yüksəlir. Bakı əhalisinin istər yuxarı, istərsə də aşağı təbəqəsinin nümayəndələri türklərin tərefindədir. Hətta cəbhədə vəziyyət əleyhimizə dəyişərsə, müsəlmanların sakitləşcəyinə ümid etsək, özümüzü aldatmış olarıq. Türklerin uğurları üzərində müsəlmanların ayağa qalxacağı istisna deyil".

Jandarm idarələrinin, agentura şəbəkəsinin fəaliyyət göstərib milli ruhlu ziyanları təqib etməsinə baxmayaq, mühərbiyənin gedişində Azərbaycanda mətbu orqanlar fəaliyyətini davam etdirir və yeni qəzetlər, jurnallar nəşr olunurdu.

Mühərbiyənin başlanması ərefəsində "**Bəsirət**" qəzeti nəşr olundu. "İctimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi türk" qəzeti olan "**Bəsirət**" 1914-cü ilin aprel ayının 14-də ilk sayını oxuculara çatdırıldı. Hacı İbrahim Qasimovun baş redaktorluğu ilə işıq üzü görən bu mətbu orqan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də nəşrinə nail oldu. 1920-ci il aprel ayının 27-də baş verən bolşevik işğalı qəzətin fəaliyyətinə son qoydu. İşğaldan sonra bir neçə sayın çapını həyata keçirmək mümkün oldusa da, sonradan qarşıya çıxan çətinliklər, ideoloji basıqlar "**Bəsirət**"ı tarixin salnaməsinə çevirdi. 7 il fəaliyyət göstərən "**Bəsirət**"də dövrün görkəmli publisistləri, siyasi-ictimai xadimləri, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, M.B.Məmmədzadə çıxış edirdilər. Hər on beş gündən bir nəşr olunan "**Dirilik**" 1914-cü ilin sentyabr ayının 16-da mətbu həyata qədəm qoydu. Bu jurnal M.B.Məmmədzadənin yazdığı kimi-həm də siya-

si bir türk məcmuəsi idi. 1914-cü ildə 8, 1915-ci ildə 9, üçüncü il isə 7 nömrəsi çıxmış və 1916-ci ilin ortalarında nəşri dayandırılmışdı. Məcmuənin sahibi-imtiyazı Əbülfəzəl Mətləbzadə, müdürü isə Əliabbas Müznibi idi. M.Ə.Rəsulzadənin, Kazımoğlunun, Əbdülxalıq Cənnəti Qafarzadənin, Əli Səttarlı, Cəfər Cabbarlinin, Əliağa Vahidin iştirak etdiyi bu məcmuədə ədəbi nümunələr də oxuculara çatdırılmışdır.

Mətbuat tarixinin araşdırıcıları "**Dirilik**" jurnalını ədəbi-məfkurə mərkəzlərindən biri hesab edirlər. Cümhuriyyət ideyasının müəlliflərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin milli şurur konsepsiyasının programı olan "**Dirilik nədir?**" adlı məşhur əsəri də bu jurnalda çıxmışdır. Rus imperiyasının dünyaya həkim olmaq planlarından bəhs edən "**Rus imperatoru Böyük Pyotrun vəsiyyətnaməsi**" adlı tarixi sənəd də "**Dirilik**"də dərc olunmuşdur.

Məcmuənin ən başlıca məqsəd və məramı Azərbaycan türklərinin siyasi şürunu formalasdırmaq, onu milli varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizədə birləşdirmək idi. Jurnalın ilk sayında baş mühərrir Ə.Müznibi "**Məqsədimiz**" adlı məqələsində bəşəriyyətin son üç-dörd minillik tarixinə səyahət edir, fikirlərini ümumiləşdirir, xalqı bu tarixi imtahanlardan ibret dərsi almağa səsləyir, fiziki və mənəvi diriliyin ölüm-dirim mübarizəsi ilə əldə edildiyini göstərir.

"**Dirilik**"də XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik ədəbiyyatının bir sıra dəyərli nümunələri çap olunmuş, ədəbi-bədii fikrin formalasmasına xidmət etmişdir. Əmin Əbidin, Ümmugülsümün, Rəcəb Əfəndizadənin ədəbi yazılarında vətənə məhəbbət, islam əxlaqına uyğun insani münasibətlər təbliğ olunurdu. "**Dirilik**" bütün fəaliyyəti boyunca Azərbaycan xalqında milli mənlik şürurunun yüksəlişinə xidmət etdi. "**Dirilik**"

Azərbaycan mətbəti tarixində ideya rəhbəri Ə.Müznibinin 1911-ci ildə arzu etdiyi “Mətbuatın kəlamı, əsrin kəlamı olmalıdır” şüarı ilə nəşr edildi və tarixləşdi.

Öz ideya-siyasi istiqaməti ilə bütöv bir dövr, məxsusi olaraq da Cümhuriyyət dövrü mətbatına təsir edən “Açıq söz” qəzeti istiqlal amallı mətbə orqanlarının yaranmasına təkan oldu. 1915-ci ilin oktyabr ayının 2-də ilk syai işiq üzü görən bu mətbə orqan ilk dəfə olaraq milli kimliyimizi “müsəlman” və “tatar” sözlərindən “xilas” edərək “Türk” sözü ilə dəyişdiridi. Qəzətin ilk sayı Məhəmməd Əli Rəsulzadənin müdürüyi və M.Ə.Rəsulzadənin baş mühərrirliyi ilə “İqdam” mətbəsində nəşr olundu. “Açıq söz” qarşıya qoymuş məqsəd və məramı ilk sayında işiq üzü görən program xarakterli məqaləsində açıqlaya-raq yaziirdi: “Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə böyük bir həqiqəti - əsrimizin millətçilik əsiri olduğunu isbat etdi”. “Dünyanın xəritəsi qəribə deyişəcək” deyə heyrət qarışq bir cümlə indi bir çox ağızlarda eşidilməkdədir. Özlərinin lüzumunca bilib də istiqlal üçün müəyyən bir ideal məfkurə bəsləyən millət, şübhəsiz ki, böyük bir qüvvə təşkil edir. Bu sürətlə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkureyə, qayeyi-xəyalə hədəf olacaq o işıqlı ulduza sahib olmalıdırlar. Çünkü müttəhid bir ruh və müstərək bir qayeyə malik olmayan millətlərlə yəni əsaslar üzərində qurulacaq həyat hesablaşmayıacaq və belə bir silahdan məhrum qalan cəmaətlər kimseyə söz eşitdirə bil-məyəcəklər”.

“Açıq söz” ilk sayında xalqı milli varlığını qorumağa, haqq hüquqlarını tələb etməyə çağırır, onları “müəyyən fikir və əməl” ətrafında birliyə səsləyirdi. Qəzət demokratik prinsiplər

ətrafında xalqın bütün zümrələrinin birliyinin son nəticədə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi, dini sahələrdə dinamik inkişafı ilə nəticələnəcəyi qənaətində idi. Çarizmin Qafqazdakı senzor komitələrinin nümayəndələri olan Qaraxanov və Kişmişovların türk xalqarının birlik və inkişafının qarşısını almaq üçün uydurduqları “panislamizm”, “pantürkizm”dən uzaq olan “Açıq söz”ün birliyə çağırışı yalnız xoş məram və məqsədlər-dən doğurdu.

Qəzət ilk sayından etibarən Rusyanın daxilində gedən içtimai-siyasi proseslər, Azərbaycanda baş verən hadisələr, milli dirçəliş, milli-mədəni muxtariyyat məsələləri və müharibənin xalqların həyatına gətirdiyi faciələr barəsində yazılar dərc edirdi. “Açıq söz”ün maraqlılığında, mövzu rəngarəngliyində dövrün görkəmli publisistləri, içtimai-siyasi xadimlərindən Ömer Faiq Nemanzadənin, Həsən bəy Ağayevin, Hüseyn Cavidin, Abdulla Şaiqin, Əhməd Cavadın, Şəfiqə xanım Əfəndizadənin, Tağı Şahbazının böyük xidmətləri olmuşdur. Qəzətin yazarları tək müharibənin gedisi işıqlandırırmır, müharibənin insanları faciələrə gətirib çıxarmasını, onları yurdsuz-yuvasız qoymasını da qələmə alır, müharibədən zərər çəkənlərə yardım əli uzatmağı həmvətənlərinə məsləhət görürdü. Hətta qəzət Anadoluda müharibədən zərər görmüş, yurdsuz-yuvasız qalmış türk qardaşlarının ehtiyaclarını ödəmek üçün ianə kampaniyaları da keçirirdi. 1918-ci il yanvar ayının 18-də çap etdirdiyi bir məqalədə yanvarın 19-nun “Əsirlər günü” elan olunması barədə məlumat verərək yaziirdi ki, Bakıda əsir və möhtacılar üçün libas, yorğan-döşək toplanılacaqdır. Yazıdan bəlli olur ki, şəhər bir neçə məhəlləyə bölünəcəkdir, hər məhəlləyə isə müəyyən olunmuş səlahiyyətli şəxslər təyin olunmuşdur. Bu şəxslərin şəhər tezən ianə və əşya toplayacağını bəl-

li edən məqalə müəllifi yazır: "Bu, otuzu-qırxı bir yerdə ölen Nargin əsirleri üçündür. Əsirlərə qarşı şəfqət və mərhəmət hissi bizdən bunu tələb edir. Bu gün mərhəmət kisələri geniş açılsın, üzərimizə açılan əllər boş qaytarılmasın".

Məhəmməd Əli və Məhəmməd Əmin Rəsulzadələr İsa bəy Aşurbəyovun "Kaspı" elektrik mətbəəsini alaraq "Açıq söz"ün mülkiyyətinə çevirdilər və burada ilk toplu olaraq "Qardaş köməyi" dərgisini nəşrə hazırladılar. Bu dərginin satışından əldə olunacaq vəsaitin Qars çevrəsində müharibədən zərər görmüş insanlara verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dərgi barəsində M.B.Məhəmmədzadə yazır: "Bu məcmuə inqilabdan qabaq başlayıb, inqilabin birinci ayında, fevralın başında çıxmazı ikən, sonra çıxdı". Yalnız bir saydan ibarət olan dərgidə Hüseyin Cavid, Abdulla Şaiq, Ömrə Faiq, M.Ə.Rəsulzadə, M.S.Ordubadi, F.Köçərli, C.Cabbarlı, Ə.Haqverdiyev kimi milli mövqeyi ilə seçilen tərəqqipərvər ədiblərin müharibənin xalqların, o cümlədən türk xalqının taleyinə gətirdiyi faciələrə həsr etdikləri əsərlər çap olunmuşdur. Hüseyin Cavid "Hərb və fəlakət" əsərində müharibənin törətdiyi dəhşətlərə ədəbi münasibət bildirir, türk millətinin yaşadığı acıları, günahsız insanların ağrılarını qələmə alır. Böyük ədib bu əsəri ilə Azərbaycan xalqının tarixi kökünə varır, milli təfəkkürün tərkib hissəsi olan türkçülük ideyasını cəmiyyətə çatdırırı. Ömrə Faiq Nemanzadə "Bən kiməm" məqaləsində türkləri mübarizələr, qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişindən ibrət göturməyə çağırırı: "Ey Türk! Keçmişindən ibrət al! Hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın varsa, fürsət əldə ikən əsl vücuunu tanı, qədrini anla!"

"Qardaş köməyi" dərgisinin daha çox satılıb, xeyli miqdarda pul toplanması üçün qəzetdə mütəmadi olaraq elanlar dərc

olunurdu. Qəzeti 1918-ci il 2 yanvar sayında "Qardaş köməyi"nin Bakıda 1 manat 30 qəpiyə, ayrı-ayrı şəhərlərdə isə 1 manat 70 qəpiyə satıldığı haqda verilən elandan bəlli olur ki, bu işi həyata keçirənlərin əsas məqsədi Anadolu köçkünlərinə, Sariqamışda, Ərzurumda əsir götürülən türk əsirlerinə daha çox maddi kömək göstərməyə nail olmaq üçün dərginin daha çox satılmasıdır.

"Açıq söz"ün 18 yanvar 1918-ci il sayında "Möhtaclarla kömək" qəzetiin dərc olunması barədə də məlumat var. Bakıda təsis edilmiş "Möhtaclarla kömək" Cəmiyyətinin təsis etdiyi bu mətbü orqanın da əsas məqsədi Birinci Dünya müharibəsində ev-eşiksiz qalmış, döyüş meydanlarında əsir götürülmüş türklərə kömək edənlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək idi. Çox təəssüf ki, "Açıq söz" mətbəəsində çap olunan bu qəzeti cəmi 4 sayı işıq üzü görmüşdür.

İstiqlal və azadlıq duyğularını tərənnüm edən mətbü orqanlar fəaliyyətlərini genişləndirdikləri kimi ölkənin ictimai-siyasi təşkilatları da fəaliyətlərini artırırdılar. Müsavat Partiyasının 1917-ci ilin oktyabr ayının 26-dan 31-dək Bakıda davam edən qurultayı yerli mətbü orqanların da əsas mövzusuna çevrildi. "Türk-ədəmi mərkəziyyət - Müsavat" fırqəsinin orqanı olan, həftədə bir dəfə işıq üzü görən "Müsavat"ın şüarı "insanlara hürriyyət, millətlərə müsavat" idi. "Müsavat" qəzeti qurultaya hazırlıq prosesi, onun gedisi işıqlandıran xeyli sayıda materiallar dərc etmişdi. Qurultayda Nəsib bəy Yusifbəylinin Gəncədə hələ mart ayında yaratdığı "Türk ədəmi-mərkəziyyət" fırqəsi ilə Müsavat Partiyası birgə işlənmiş proqraflı, vahid ideya ətrafında birləşdi.

"Müsavat" fırqəsinin siyasi nöqtəyi-nəzəriyyəsini, hadisələrə baxışını işıqlandıran "Açıq söz" qəzeti 1918-ci il 4 yanvar

tarixli sayında oxuculara üz tutaraq yazırıdı: “Dövri-hürriyətə gəlincə Ədəmi-Mərkəziyyət qoşa: “Xalq cümhuriyyəti və muxtarıyyat şüərləri ilə sözdə qalmayıb işə keçməsini görmək 1918-ci ilin programını təşkil edir”. Millət və muxtarıyyatdan bəhs edərkən “Açıq söz” hökumət də xalqa, torpaq da xalqa” ideyasını irəli sürürdü. M.B.Məhəmmədzadə Azərbaycan xalqının, onun mətbuatının formallaşmasında “Açıq söz” qəzetiinin rolü barəsində “Milli Azərbaycan hərəkatı” kitabında yazır: “Açıq söz” bu xəbərdarlıq və bu qayə ilə milləti oyatmağa başlamışdır. 1917-ci ilə doğru Azərbaycanda xüsusi bir “Açıq söz”ü nəslə yaranmışdır.

“Açıq söz”ün sonuncu sayının nə vaxt çıxmazı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrdə (Azərbaycan dövri mətbuatı (1832-1920, Bakı, 1965) qəzeti 1918-ci il mart ayında sonuncu - 704-cü sayının çapdan çıxdığı göstərilir. Ancaq qəzet 718-ci sayında özündən asılı olmayaraq çapında fasiləyə yol verdiyi üçün oxucularından üzr isteyirdi. Bakı erməni-bolşevik birləşmələrindən 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də azad olduqdan sonra “Açıq söz” yenidən nəşri bərpa etmişdir. 1984-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dövri mətbuatı. 1832-1920” adlı bibliografiyada “Açıq söz”ün 724 nömrəsinin çıxdığı göstərilir. Mətbuat araşdırmaçılarının apardığı statistikaya görə isə bu mətbu organın fəaliyyəti müddətində 750 nömrəsinin işq üzü gördüyü ortaya qoyulur.

“Açıq söz”ün naşir və redaktorları müxtəlif vaxtlarda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmmədəli Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Oruc Qəmbər və Abuzər Orucov qardaşları olmuşlar.

“Açıq söz”ün ilk sayının çapından, yəni 1915-ci il oktyabrın 2-dən sonra Azərbaycanda xeyli sayıda yeni mətbuat orqanları

da nəşr olunmağa başlamışdı. “Doğru söz”, “İttifaqı-mütəlli-min”, “Müsəlmanlıq”, “İttihad”, İrvənda nəşr olunan “Bürhani-həqiqət” yeni nəşrlər idi. “İttifaqı-mütəllimin” 1917-ci ildə mayın 6-da ilk sayı işq üzü gördü. Bu qəzet Bakı müəllimlərinin qurultayında təsis olunmuş, qısa fəaliyyət göstərmiş, bağlanmışdır. 1917-ci ildə nəşr olunan “Müsəlmanlıq” qəzeti “Rusiyada müsəlmanlıq firqəsinin naşiri-əşkarı” idi. Ceyhun Hacıbəylinin çıxardığı “İttihad” qəzeti bu firqənin orqanı olduqdan sonra qapanmışdır.

Ceyhun bəy Hacıbəylinin redaktoru olduğu “İttihad” qəzeti müsəlman həmrəyliyini önə çəkir, ölkədə baş verən proseslər barəsində yazılar çap edirdi. 1918-ci il 31 mart soyqırımı zamanı erməni-bolşevik birləşmələri tərəfindən redaksiyası dağıdılmış, fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməmində nəşri bərpa olunmuş, fəaliyyətinin ikinci dönəmi “İttihad” firqəsinin sədri Qarabəy Qarabəyov tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Birinci Dünya müharibəsi dönməmində sosialistlərin və eserlərin de mətbu orqanları çap edildi. “Hümmət” qəzeti 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra nəşrini davam etdirmişdi. Eserlərin isə “Zəhmət sədası” adlı qəzeti fəaliyyətə başlamışdır.

* * *

Birinci Dünya müharibəsi dönməmində Azərbaycan mətbuatı tarixində liberal istiqamətli satirik jurnallar da nəşr olunmuşdur. “Tuti” adlı satirik məcmuə 1914-cü ilin Dekabrında, müharibənin başlandığı bir vaxtda işq üzü gördü. İlk sayında “Tuti” öz məqsəd və məramını açıqlayaraq yazırıdı: “Doğru, qərəzsiz və açıq türk dilində yazüb cəmaətimizə nəfi və millət

nöqtəyi-nəzərinçə əhəmiyyətli maddələri tövni edən hər növ məqalələrə məcmuəmizdə yer verilir". Özündən əvvəlki satirik nəşrləri təkrar etməyəcəyini oxuculara vəd edən "Tut" yazıldı: "Məcmuemizin başında gedən şəkillərə diqqətlə baxınız, o mənim məsləkimdir. Sağda bir çəmənlik, solda da bir xarabəzər bağı görünür. O bağda qurumış bir ağacdan ağızı sızmış bir qəfəs asılmışdır. Oradan xilas olub üzüm çəmənlilik tərəf durmuşam. Arzum budur ki, sizinlə bahəm inşallah, çəmənlilik yetişib çayın kənarında, bülbüllərin cəh-cəhi eşidilən bir məqamda börkümüzu yanımıza qoyaraq çirt çubuğuna vəd verək".

Məram və məqsədini açıqlayan jurnalın baş məqaləsindən hiss olunur ki, "Tut"çılar insanların azad yaşayacaq bir dövrdə olmasını arzulayırlar.

Jurnalın redaktoru Cəfər Bünyadzadə, naşiri Tağı Nağıyev idi. "Tut"nın yaradıcı heyətinə C.Bünyadzadə, M.S.Ordubadı, Seyid Hüseyn, M.Hadi, M.Hacinski, S.Mümtaz və başqa yazarlar daxil idi.

1914-cü ildə Haşim bəy Vəzirov Bakı Şəhər İdarə rəisinə "Məzəli" adlı satirik jurnalın nəşrinə icazə üçün ərizə təqdim edir. Həmin ilin oktyabr ayının 29-da artıq H.Vəzirova naşırılık şəhadətnaməsi verilir. Siyasi və yerli mövzularda karikaturaların dərcinə də razılıq alan H.Vəzirov "Məzəli"ni Hac: İbrahim Qasımovla birgə çıxarmışdı. İlk sayı 1914-cü ildə işıq üzü görən jurnal "Səda" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. "Məzəli"nin üst-üstə 42 sayı çap olunmuşdur. 1914-cü ilin dekabr ayından 1915-ci ilin iyun ayınadək "Məzəli" H.Vəzirovun redaktor-naşırlığı ilə çıxmış, 1915-ci ilin iyundan həmin ilin oktyabr ayına, yəni jurnal bağlananadək onun redaktoru H.İ.Qasımov olmuşdur.

Jurnalda C.Cabbarlı, Əzim Əzimzadə, Əliqulu Qəmküsər, Əliabbas Müznibi, Əbdülxalıq Yusif kimi publisistlər iştirak etmişlər.

1915-1916-cı illərdə "**Babayi-əmir**" jurnalı da nəşr edilmişdi. Mətbuatda "zərərli istiqamətlə" yazılarına görə Sibirə sürgün edilən Ə.Müznibi Romanovlar sülaləsinin üç yüz illiyi münasibətilə əvvəl düşdükdən sonra 1913-cü ildə Bakıya qayıdır və yeni mətbü orqanlar yaratmağa başlayır. Lakin sürgün həyatını nəzərə alan yerli çap orqanları onun qəzet təsis etməyinin qarşısını alır. Ə.Müznibi 1914-cü ildə bu işin çərəsini taparaq, fənd işlədib yaşa özündə böyük olan qardaşı Əbülfəz Mütəllibzadənin adına "Dirilik", 1915-ci ilin aprel ayından isə "Babayi-əmir" adlı satirik jurnalı qeydiyyatdan keçirir. İlk sayında "Gelmişəm" adlı baş məqaləsində jurnal mətbuat aləminə gəlişini satirik tərzdə belə çatdırır: "Nə eləyim, dərd çox, dil yox, yük ağır, qüvvət az, zülm çox, hümmət yox! Baş məqalədə jurnal dünya müharibəsindən yazacağını, alman qoşunlarının azığlığını təsvir edəcəyini qələmə alırdı. Alman imperatoru Vilhelmə müraciət edən məqalə müəllifi yazırkı: "Ey biinsaf Vilhelm. Sənin Allahın, peygəmbərin, dinin, irhanın yoxdurmu? Əger sənin məqsədin yer almaqsa, tut düz dünyani, gözünə girsin, daha heyvan kimi qoca və qarşılıq qırmaq, qızların namusuna toxunmaq, arvadların qarşını cırmaq, fəqir-füqəranın mal-əmlakını dağıtmak, məbədlərini yandırmaq nə üçünür?"

Mütərəqqi ədiblərin jurnalın ətrafına topluşması və Ə.Müznibinin tərcüməyi-hali yerli çar orqanlarının, Sənzura Komitəsinin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu. Qafqaz canişininin mülki işlər üzrə köməkçisi knyaz Orlovun canişini G.S.Kovalyova yazdığı məxfi məktubunda deyilir: "Hörmətli cənab Ge-

Cümhuriyyət dövrü mətbuatı

(1918-1920)

XX əsrin əvvəlində başlayan istiqalə hərəkatı və bu hərəkatın mətiqi nəticəsi kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti milli mətbuatda davamlı şəkildə aparılan ideoloji-siyasi mübarizələr meydanında yarandı. Muxtarıyyətçilik fikrindən istiqaləçiliğə, cumhuriyyətçiliyə keçidin siyasi-ideoloji təməlini yaranan milli mətbuat orqanları say etibarilə əks mövqədə dayanan qəzetlərə nisbətən çox az idi. 1918-ci ilin 31 mart hadisələrinədək Azərbaycanda 15-ə yaxın ana dilində qəzet və jurnal çap olunurdu. Bu dövrdə qəder isə bütövlükde nəşr olunan qəzetlərin, jurnal və dərgilərin sayı 80-i ötüb keçmişdi. Partiyaşma prosesinin sürətləndiyi bu illərdə demək olar ki, müxtəlif istiqaməti, siyasi-ideoloji dünyagörüşü özündə əks etdirən qəzetlərin əksəriyyəti partiyalı mətbuat ömrünün yeni inkişaf mərhələsini və çətinliklərini yaşayırıdı. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrünün mətbuat tədqiqatçıları və bibliograflarının apardıqları araşdırma və tədqiqatların nəticəsində maraqlı bir mənzərə yaranıb. Milli mətbuatımızın ilk nümunəsi olan “Əkinçi” qəzeti 1918-ci ilin mayına qədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxmışdı, AXC-nin 23 aylıq hakimiyət dövründə qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu. Dövri mətbuatın statistikasındaki bu qeyri-adi artımın səbəbləri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəciliğin sistemi, əks-fikirliliye tolerant yanaşma, polemika və dişsusiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Burada əsas faktlardan biri də Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti liderlərinin böyük əksəriyyətinin jurnalist olmalarındadır. Demokratik yö-

nümlü mətbuat orqanları xalqı narahat edən problemlərə həssas yanaşır, həllini gözləyən məsələlərə toxunur, azadlıq, istiqaləçiliq, türkçülük ideyalarını təbliğ edir və bir növ siyasi maarifçilik işi aparırı.

Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavat” fırqəsinin siyasi nöqtəyi-nəzərini özündə əks etdirən “Açıq söz” qəzeti 1918-ci ilin 4 yanvar tarixli sayında ilk dəfə olaraq cumhuriyyətçilik fikri ni ortaya qoyaraq, qurulacaq dövlətin ideoloji teməl prinsiplərini açıqladı: “Türkleşmək, İslamlasmaq, müasirləşmək” şüarıni müdafiə edirik...

Xalq Cumhuriyyəti yaratmaq, hakimiyyət və torpağı xalqa qaytarmaq istəyi ilə mübarizə aparanların qarşısında çox ciddi, çətin vəzifələr dururdu. Bolşevik mətbuat orqanlarında hüriyyət və cumhuriyyət arzularının əleyhinə məqalələr çap olunur, bu istəyin real olmadığı fikri təbliğ edilirdi. Qafqaz canişinin missiyasını Bakıda həyata keçirməyə çalışan, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyan hələ mart ayında “Bakinskiy raboci” qəzətində yazırıdı: “Azərbaycan muxtarıyyəti ni istəyən rəsədatçılardan nəticədə bir xarabazar alacaqlar”. Daşnak və bolşeviklərin ruporu kimi çıxış edən “Bakinskiy raboci”, “Bakı və onun ətrafi Şurasının əxbarı”, “İzvestiya raboçix deputatov sovetov”, sol eserlərin mətbu orqanı “Naş znamya”, “Naş trud” qəzətleri milli qüvvələrə qarşı çıxışlar edirdilər. S.Şaumyanın milli qüvvələrə qarşı hədələrinin arxasında Bakı Sovetinin 6 min nəfərlik “Qızıl Qvardiyası” və Erməni Milli Şurasının və Daşnakstyun Partiyasının 47 min nəfərlik silahlansılmış dəstəsi dayanırdı. Hadisələrin siyasi-hərbi inkişafı gözlənilən faciəni qaçılmaz etmişdi.

31 mart soyqırımı və milli mətbu orqanların fəaliyyətinin dayandırılması.

Azərbaycanı müstəqillik arzusundan və öz tarixi torpaqlarında dövlət qurmaq istəyindən daşındırmaq, onun sərvətlərini əldən buraxmamaq məqsədi ilə kütləvi qırğın aksiyalarını həyata keçirmək niyyəti ilə hazırlıqlar aparılırdı. Azərbaycanın aydınları, ziyalıları, siyasi xadimləri, publisistləri təhlükənin yanxınlaşdığını görür, milli mətbuat orqanlarında xəbərdarlıq edirdilər. 1918-ci ilin mart ayının əvvəlində Vətənin bütövlüyü, müstəqilliyi, xalq hakimiyyəti yaratmaq uğrunda çağırışlar müxtəlif partiyaların mətbu orqanlarının əsas mövzularına çevrilmişdi. Manşetlərdən, məqalələrin başlıqlarından hər şey aydın görünürdü: "Birləşən tələb olunur", "Birləşəlim", "İttifaq edəlim", "İttihad gərək". Görkəmli Azərbaycan jurnalisti, dramaturqu, Mirzə Bala Məhəmmədzadə "Açıq söz"ün 1918-ci il mart ayının 15-dəki sayında "Azərbaycan çağırıyor" məqaləsində yazdı: "Ey gənc türklər! Bu gün Kəbeyi-müqəddəsiniz olan Vətənimizi azad ediniz... Vətənin yolunda can verməyən, milli muxtarıyyəti yolunda can verməyən, milli muxtarıyyəti yolunda varından keçməyən bir millet yaşamaq istəmir deməkdir". Məqalənin dərcindən çox keçməmiş, 1918-ci ilin 31 mart tarixində bolşeviklərin və erməni Milli Şurasının hərbi birləşmələri azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla qətlamlar həyata keçirdi. Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Salyanda, Neftçalada 30 min insanın həyatına son qoyuldu. Qatiller minlərlə insanı, abidələri məhv etməklə yanaşı, "Novruz", "Turan", "Açıq söz", "Kaspı" mətbəələrini yandırmış, Orucov qardaşlarının mətbəəsini dağıtmışdı. Bu vəhşiliklərdən dünyanın xəbər tutmaması üçün qəzet və jurnalları, dərgiləri, çap avadanlıqlarını sıradan çıxarmaq yolu tutanların fəaliyyəti nə-

ticəsində "Açıq söz", "Bəsirət", "El həyatı", "İstiqlal", "İttihad" qəzetləri fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Bolşevik-erməni ideoloqları gözəl anlayırdılar ki, hər bir xalqın azadlığına, müstəqilliyinə gedən yol mətbuatın fəaliyyətindən keçir və bu qəzetləri sıradan çıxarmaqla istədiklərinə nail ola bilərlər. Bəzi istisnalarla Azərbaycan demokratik mətbuatı 1918-ci ilin martın 31-dən, sentyabr ayının 15-dək özünün iflic dövrünü yaşıdı.

Azərbaycan türklerinin qətlə yetirildiyi 31 mart tarixindən sonra tək milli yönələn mətbu orqanlar bağlanılmadı, o cümlədən bu soyqırım barəsində sərf faktoloji yazılar dərc etmiş bir neçə fərqli siyasi yönümlü qəzetlər də qəpadıldı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin mətbuat bürosunun qərarı ilə "mart hadisələrinin düzgün qiymət vermədiyi, açıqdan-açıga qərəzli məqalələr çap etdirildiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına görə "Kaspı", "Baku", "Bakines", "Vesti Baku" və menşeviklərin "Naş qolos" qəzetləri bağlandı, bəyanatların, əhaliyə müraciətlərin çapı qadağan olundu.

Ermənilərin törətdikləri qətlamanda dinc və silahsız əhalinin qurbanları sırasında Azərbaycanın qüdrətli qələm sahibləri Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və Cəfər Bünyadzadənin də adları var. "Azərbaycan" qəzetinin 13 noyabr 1918-ci il sayında M.Hadi və A.Səhhətin vəfatı ilə bağlı yazıda qeyd edilir ki, A.Səhhət bolşeviklərin Şamaxıya hücumu zamanı Gəncəyə getmək istəmiş, onu yolda erməni-bolşevik quldurları qarət etmişlər. Ağır sarsıntı keçirən şair Gəncəyə gələftə zaman, aldığı xəsaretlərdən dünyasını dəyişmişdi. M.Hadinin isə Gəncədə erməni-bolşevik birləşmələrinə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlar zamanı dünyasını dəyişməsi də tarixi faktlardandır. Mətbuat tariximizə bir sıra sol yönümlü qəzetlərin fəal əməkdaşı,

həmçinin “Tuti” jurnalının redaktoru olmuş Cəfər Bünyadzadə də martın 31-də Bakıda ermənilərin törətdikləri vəhşiliyin qurbanı olub. Bu barədə “Füqəra-kasibəsi” qəzətində C.Bünyadzadənin qardaşı Dadaş Bünyadzadə ona ünvanlanan başsağlıqlarına etdiyi minnətdarlıq elanında bildirirdi: “Bir il bundan əqdəm “Tuti” məzhekə jurnalının müdürü, bəradərim Cəfər Bünyadzadənin erməni daşnakşüyünü tərəfindən qətl olunduğunu eşidib-bilən yoldaşlarım Həştərxandan qayıdan dan sonra təessüf məktubları almaqdayam”.

Xalqımıza qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırım cümhuriyyət dövri mətbuatında daim diqqətdə olan bir məsələ idi. Ü.Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzətinin 31 mart 1919-cu il tarixli sayında dərc etdiyi “31 mart” məqaləsində deyilir: “Mart hadisəti Azərbaycan tarixində mühüm bir səhifə işğal edib Azəri türklərinin istiqlal yolunda can verib qan tökdüklerini geləcək nəslə oxutduracaqdır. Bugünkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxartmamaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Böylə hazırlıq ki, bu hadisələr bir də tekrar edərsə, müdafiəsinə hazır olalım, bunun üçün həm hökumətimizin, həm də milletimizin yaşaması lazımdır”.

* * *

Qısa zaman kəsiyində Azərbaycan tarixində çox böyük içtimai-siyasi hadisələr baş verdi, Bakı Xalq Komissarları Soveti, həmçinin Zaqafqaziya Seymi yaradıldı və çox keçmədi ki, beynəlxalq aləmdə baş verən proseslər, Rusiya, Almaniya, Türkiyə ilə İngiltərə arasındaki gərgin herbi-siyasi münasibətlər və bu münasibətlərin Zaqafqaziya uğrunda mənfiət savaşlarına təsiri ilə Seym parçalandı. Gürcüstanın ardınca öz müs-

təqilliyyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası 1918-ci il may ayının 28-də İstiqlal Bəyannaməsini imzaladı. Cümhuriyyətin qarşısında həlli müşküle çevrilən problemlər vardı ki, onlardan ən önəmlisi dövlətin paytaxtı Bakı şəhərinin bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin nəzarətində olması idi. Bir tərəfdən S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin “Qızıl Qvardiyası” yaranmış şəraitdə istifadə edərək Bakı, Quba, Şamaxı, Salyan, Kürdəmir kimi şəhər və qəsəbələri dağdırıb viran qoyaraq Gəncəyə doğru hərəkət edir, digər tərəfdən isə Zəngəzuru işğal edib Qarabağa hücum edən Andranik də Gəncəyə hücumu hazırlaşırırdı. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırırdı: “Bu müşkil vəziyyətdə milləti qurtaracaq yeganə çarə vardi - Türkiyə. Ümidlər oraya dikilmişdi”.

Regionda baş verən gərgin içtimai-siyasi, hərbi vəziyyətin mənfiqi nəticəsi kimi gürcülərin almanlarla ittifaqından sonra Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan hökuməti arasında 4 iyun 1918-ci il tarixində “Dostluq və Əməkdaşlıq” haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə görə, Azərbaycan ölkədə aşayış və təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlətə qarşı olan təhlükələrin aradan qaldırılması üçün Türkiyədən ordu yardımını və silah köməyi ala biləcəkdi.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyənin milli herbi qüvvələrinin, coxsayılı könüllülərinin qatıldığı Qafqaz İsləm Ordusu formalaşdırıldı və istiqlal savaşına başlanıldı.

Qafqaz İsləm Ordusu komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi Türkiyədən Azərbaycana gələn Əhməd bəy Ağaoğlu Gəncədə “Türk yurdu” qəzətini nəşr etdi. Çox təessüf ki, Azərbaycan uğrunda gedən hərbi savaş və mətbə imkansızlığı ucbatından qəzətin cəmi üç sayı işiq üzü gördü. Tiflisdən Gən-

cəyə köçən milli Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın bütövlüyü savaşında mətbü imkanların yoxluğunu hiss etdi və bir sıra tədbirlər görməyə başladı.

Mətbə işinin təşkilini əsas vəzifə kimi diqqətə alan milli hökumət və ordu komandanlığı Tiflisdə vaxtılıq fəaliyyət göstərmiş, anadilli qəzetləri nəşr edən bir sıra mətbələrin Gəncəyə gətirilib quraşdırılması qərarına gəldilər. Mərkəzi Dövlət Tərrix Arxivinin 894-cü fondunda saxlanılan milli hökumət qərarlarından bəlli olur ki, Tiflisdə Kamal Əfəndiyə məxsus olan mətbəənin qiyamlanırməsi və vəsait sahibinə ödənilidikdən sonra Gəncəyə gətirilməsi barədə qərar qəbul olundu.

Qafqaz İslam Ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrinə, ingilis qoşunlarına qarşı 6 ay savaş apardı. Göyçay, Kürdəmir, Salyan, Neftçala, Şamaxı düşmənlərdən təmizləndi və nəhayət, 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakı azad edildi. Bu xəbəri sentyabrın 16-da Gəncədə Yelizavetpol qubernatorunun mətbəəsində çap olunan "Azərbaycan" qəzeti xəbər verdi. Dörd səhifədən ibarət olan bu qəzetiñ iki səhifəsi Azərbaycan türkçəsinə, iki səhifəsi isə rus dilində buraxıldı.

"Azərbaycan"ın ilk sayında Bakının azad olunması, Qafqaz İslam Ordusunun qardaş köməyi baresində yazılar, informasiyalar kifayət qədər maraq doğurur. Bu haqda xəbərlərdə deyildirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti adına Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa həzrətləri tərəfindən belə bir teleqram gəlmışdır: "Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Bakı şəhəri 15.09, saat 9-a işləmiş igid ordu hissələrimiz tərəfindən zəbt olundu. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Fəriq Nuru". Qəzetiñ ilk sayında "Bakının süqutu" başlığı altında yazı və bir neçə təbrik teleqramları dərc edilib. Belə təbriklərin birini Nuru Paşa Fətəli Xan Xoyski göndərmişdir: "Qafqaz İslam Ordusu

komandanı səadətli Nuru Paşa həzrətlərinə, təhti komandanızda olan cəsur türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən azad edildiyi münasibətlə milletin zati ali həmiyyətpərvərənlərinizi dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğunu ərz etməklə ixtiyar edirəm, əfəndim. Heyəti vüsəla rəisi Fətəli xan".

"Azərbaycan"ın ilk sayında Nuru Paşanın sentyabrın 15-də Gəncəyə göndərdiyi teleqram da dərc olunub: "Gəncədə Azərbaycan Cümhuriyyəti Rəyasəti - Alisinə. Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakı şəhərini ziyarət etmək üzrə Heyəti - Vükəlanın yarın Bakıya təşriflərinə müntəzirəm, əfəndim. 15.9.34. Yaverani-həzrəti-şəhriyaridən Fərik Nuru".

"Azərbaycan" qəzetiñ verdiyi məlumatə əsasən, hökumət üzvləri həqiqətən "yarın", yəni sentyabrın 17-də qatarla Bakıya yola düşmüş, şəhərin azad olunması münasibətlə keçirilən hərbi paradda iştirak etmişlər.

"Azərbaycan"ın Gəncədəki nəşr dövrü cəmi 10 gün çəkmiş, həftədə iki dəfə, cəmi isə 4 sayı işıq üzü görmüşdü. Qəzetiñ ilk sayı "heyəti-idarə" imzası ilə çap olunmuşdur. Redaksiya Gəncədə Bulatov küçəsindəki 26 sayılı evdə yerləşmiş, sonuncu, yəni dördüncü sayı sentyabrın 25-də işıq üzü görmüşdü. İlk dəfə 4 səhifə ilə oxucuların görünüşünə gələn "Azərbaycan"ın 4-cü sayının üç səhifəsi rus, bir səhifəsi isə Azərbaycan türkcəsindədir.

İlk saylarının materiallarında imzalar olmasa da, qəzetiñ ərsəyə gəlməsində, çətinlikləri dəf etməsində Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyovların, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin əməyi böyük idi.

Qəzetiñ Gəncədə çıxan sonuncu sayında "İdarədən" adlı xəbərdə deyilirdi: "Qəzətimiz bu gündən Bakıya köçdүүнө бинаён hər bir sıfarişat üçün bundan sonra bu ünvana müraciət et-

məli: Bakı, "Azərbaycan" qəzeti idarəsinə".

"Azərbaycan" Bakıya köcdükdən sonra 5-ci sayı 4 səhifədən ibarət olmaqla oktyabrın 3-də nəşr edildi və bu sayında özünü "gündəlik ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsi" olduğunu programlaşdırıldı. Sərlövhəsinin altında rəsmi dövlət qəzeti yazılmasa da, "Azərbaycan" Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi orqanı idi, dövlət tərəfindən maliyyələşirdi və dövlət mətbəəsində gündəlik nəşr olunurdu.

Qəzeti 5-ci sayının ilk səhifəsində "Hökumət qərardadı", maliyyə naziri Ə.Əmircanovun "Elan"ı, baş nazir Fətəli Xan Xoyskinin və ticarət və sənaye naziri A.Əşurbeyovun "əhalini nəzərinə" sərlövhəli müraciətləri dərc olunmuşdur.

"Azərbaycan" qəzeti Bakıda çıxan ilk sayında H.Hamidin "Yeni həyat" və N.İ. imzalı müəllifin "Azərbaycan gənc-lərinə", Məhəmməd Sadıqin "Bələdiyyə idarələrinin nəzəri-diqqətinə", imzasız yazılmış "Bakı məsələsinə dair məqalat", "Osmanlı və Ermənistan münasibətlərinə dair", "Türkiyədəki erməni qəzetləri nə söylüyörler" başlıqlı materiallar çap olunmuşdur.

Ölkədə vəziyyəti nəzəre alan milli hökuməti və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Azərbaycan dövlətini siyasi-ideoloji təxribatlardan qorumaq üçün ölkə ərazisində nəşr olunan mətbuat orqanlarına müvəqqəti hərbi senzura tətbiq etdi. Bu barədə məlumat Nuru Paşanın 1930-cu ildə Türkiyə Baş Hərbi Qərargahının tarix komissiyasının xahişi ilə yazdığı memarada əksini tapıb: "Bakıda "Azərbaycan" namında bir türkçə (rəsmi hökumət qəzetəsi) və bir də rusca qəzet nəşr edilirdi. Bu qəzetlər mövqə komandanlığından bir senzor heyəti tərəfində müraciət edilirdi". Əsasən hərbi məzmunlu yazıldan senzorun kəsmiş olduğu hissələr, ağ yerlər "Azərbaycan"ın

çox az sayıda nüsxələrində görünür. Bu, gənc Azərbaycanın ideoloji təxribatlardan, dini-etnik ziddiyətlərdən siğortalanması üçün lazımdır.

"Azərbaycan"ın Bakıdakı ilk saylarında ordumuzun Qara-bağda apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar barəsində mütəmadi informasiyalar, məqalələr dərc olunurdu.

"Azərbaycan" qəzeti Bakıda fəaliyyətə başladığı gündən əməkdaşlarının sayını artırdı, yeni yaradıcı qüvvələri redaksiyaya cəlb etdi ki, bu gənc yazarlardan biri də Cəfər Cabbarlı idi.

"Azərbaycan"da XX əsrin əvvəlləri milli-ictimai fikrin ən görkəmli nümayəndəsi, qüdrətli qələm sahibləri iştirak edirdi. Onların arasında **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə**, **Üzeyir bəy Hacıbəyli**, **Ə.Cavad**, **Ə.Müznib**, **M.S.Axundzadə**, **Üzeyir bəy Hacıbəyli**, **Z.Hacıbəyli**, **Seyid Hüseyn**, **Ə.Abid**, **Əli Yusif**, **Əli Şövqi**, **Yusif Vəzir**, **Fərhad Ağazadə** və digər dövrün tanınmış publisistləri iştirak edirdi.

Bu mətbü orqana müxtəlif vaxtlarda Üzeyir Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil İbrahim, Ceyhun Hacıbəyli redaktorluq etmişdi. Rusca nəşrinə isə Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları rəhbərlik etmiş, onun yaradılıq istiqamətlərini müəyyənəşdirmişdi.

Ceyhun bəy Hacıbəyli 1891-ci ildə Şuşada anadan olub, 1910-1916-cı illərdə Peterburq Universitetini, sonra isə Fransanın Sarbonna Universitetini bitirib vətənə dönür. "Azərbaycan"ın 1918-ci ilin oktyabr ayının 8-dən 1919-cu ilin yanvar ayının 16-na kimi nəşr olunan saylarının redaktoru olub. 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parisdə Versal Sülh Konfransına daxil olan Ceyhun bəy Hacıbəyli nümayəndə heyətinin tərkibində Parisa gedir. Səfərlə bağlı "Azərbaycan"

qəzətinin 9 yanvar sayında “Möhtərəm qarələr adlı məqaləsin-də yazırırdı: “Vətən və millət uğrunda əlimdən gələn xidməti və öhdəmə düşən vəzifəmə qəzetimizin müdürü sıfəti ilə ifadə məşğul ikən, vətən övladlarının xahiş və əmrinə müti olaraq cahan sülh konfransına göndərilməklə öhdəmə daha ağır və məsuliyyətli, lakin müqəddəs bir vəzifə düşür. Bu böyük xid-məti möhtərəm arkadaşlarım ilə bərabər ifa üçün Avropaya getmək lazımlı olduğuna görə qəzətə idarəsindən müvəqqəti olaraq ayrılib əziz vətənimizin istiqlalı məsələsinin istədiyimiz yoldakı həlli hüsн ifasından asılı olaraq məsul vəzifəmiz haq-qında var qüvvəmizlə çalışacağımızı əlavə etməyi və möhtə-rəm oxucularımıza kəlami-sidq və səmimiyyətlə xudahafiz de-məyi özümə fərz bildim. “Azərbaycan” qəzətinin müdürü Cey-hun bəy Hacıbəyli”.

Qəzətin oxucularına müraciət edən Ceyhun bəy Hacıbəyli bilmirdi ki, Azərbaycanın 1920-ci ildə 28 aprel işğalı baş verə-cək və o bir daha vətənə dönməyəcək. C.Hacıbəyli Azərbay-canın istiqlalı uğrunda mühacirətdə də ideoloji mübarizə apar-dı, Parisdə çıxan “Qafqaz”, Münhendə nəşr edilən “Azərbay-can” jurnalının redaktoru oldu. “Azadlıq” radiosunun yaradıcı-larından biri də C.Hacıbəylidir.

1962-ci ildə 71 yaşında vəfat etmiş və Parisin Sen-klu qəbi-ristanlığında dəfn olunmuşdur.

“Azərbaycan”ın rusca nəşrinin redaktoru **Şəfi bəy Rüstəm-bəyli** 1893-cü ildə Ağıdaşda dünyaya göz açıb. 1911-ci illərdə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində ali təhsil alıb və Gəncəyə qayıdaraq bir müddət burada dairə məhkəməsində işləyib. Ş.Rüstəmbeylı 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası-nın üzvü və eyni vaxtda “Azərbaycan” qəzətinin rusca nəşrinin redaktoru olub. Qəzətin sahifələrində onun Azərbaycanın si-

yası və ictimai həyatına dair xeyli məqaləsi çıxıb.

1920-ci ilin 28 aprel tarixində Azərbaycanın bolşeviklər tə-refindən işgalindən sonra Tiflisə köçməli olub. 1921-ci ildə Gürcüstanın da Qırmızı Ordu tərəfindən işgalindən sonra Ş.Rüstəmbeylı Türkiyəyə köçür, qalan həyatını mühacirətdə keçirir. O, İstanbulda 1923-1927-ci illərdə “Yeni Qafqaziy-yə”, 1928-1931-ci illərdə “Azəri-türkü”, 1928-1930-cu illərdə “Odlu yurd” və 1932-ci ildə “Azərbaycanın yurd bilgisi”ni çap etmişdi.

Xalqın bu böyük vətənpərvər oğlu 1960-ci ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdi.

“Azərbaycan”ın ərsəyə gəlməsində yaxından iştirak edən və bir müddət redaktorluq etmiş **Xəlil İbrahim** 1892-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Şuşada aldıqdan son-را təhsilini Bakıdakı realnı məktəbdə davam etdirib. 1912-ci il-də “Nəşri-maarif” Cəmiyyətinin Əmircəndəki məktəbində müəllim kimi çalışıb, bədii yaradıcılıqla məşğul olub. Dövrün maarifpərvər ziyanları ilə bir sırada dayanan X.İbrahim “Sə-da”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “İqbəl”, “Qurtuluş yolu” kimi de-mokratik mətbü orqanlarında çalışmış, hətta bəzi qəzetlərə qısa müddətdə redaktorluq etmişdir. İstiqlal tariximizə ədəbiyyat, mədəniyyət xadimi, həmçinin görkəmli jurnalist, təqnidçi, te-atrşunas kimi daxil olan Xəlil İbrahim “Azərbaycan”ın 1919-cu il 4 iyul tarixli sayından 1 sentyabrınadək rus dilində çap olunan variantın redaktoru olub. 1920-ci il aprel işğalindən sonra Vətəndə qalan Xəlil İbrahim 1938-ci ildə repressiya olu-naraq “xalq düşməni” kimi güllələnib.

“Azərbaycan”ın redaktorları arasında Üzeyir bəy Hacıbə-ylinin də mexsusı xidməti var. Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Haci-bəyli 1885-ci ildə Şuşa qəzasının Ağcabədi qəsəbəsində dün-

yaya göz açıp, ibtidai təhsilini Şuşada ikisinifli rus-türk məktəbində almışdır. 1899-1904-cü illerdə Qori Müəllimlər Seminarıyasında təhsilini davam etdirmişdir. Bir müddət Cəbraylıda pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olduqdan sonra Bakıya köçməsdür. Bədii yaradıcılığı publisistika ilə başlayan C.Hacıbəyli "Kaspi", "Həyat", "İşşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbəl", "Yeni İqbəl" kimi qəzetlərdə və "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində çıxış etmiş, dövrün qüdrətli qələm sahibi kimi tanınmışdır. Qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin Parisə Sülh Konfransına getməsi ilə "Azərbaycan"da redaktorluq etmiş, ölkənin içtimai-siyasi həyatı, istiqlalın qorunması, ermənilərin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər ilə bağlı "Azərbaycan"ın səhifələrində xeyli sayda materiallar çap etmişdir. "Azərbaycan"ın ilk parlament müxbiri olan C.Hacıbəylinin parlamentdən hazırladığı reportajlar müasir nəsil jurnalistləri üçün örnək ola bilər.

* * *

"Azərbaycan"ın Gəncədə çıxan ilk dörd sayından sonra Bakıda 1918-ci ildə 75, 1919-cu ildə 358 və 1920-ci ildə 85 sayı işıq üzü görüb.

Fəal jurnalistika tələblərinə cavab verən "Azərbaycan"ın mövzu dairesi çox geniş idi. Burada Azərbaycan dövlətinin siyasi-ictimai, əxlaqi-mənəvi maraqlarını qorumaq uğrunda apardığı mübarizə istiqlalçı mətbə orqanlarının əsas devizi idi. Qəzətdeki yazılar Bakı xəbərləri, baş məqalələr, xəbərlər, teatr və musiqi, felyeton, müsahibə, siyasi-ictimai icmalar və başqa rubrikalar altında dərc olunurdu. "Azərbaycan"ın bölgələrdə də xüsusi müxbirləri var idi ki, bu da hadisələrin operativ şəkildə işıqlandırılmasına imkanlar yaradırdı.

Dünyada və beynəlxalq aləmdə baş verən prosesləri öz səhifələrində dərc etməyə çalışan "Azərbaycan" bu mövzuda analitik yazılar və informasiyalar çap edirdi. Belə ki, qəzətde "Türkiyədə", "Paris xəbərləri", "Rusiya hadisələri", "İran işləri", "Hindistanda muxtarriyyət hərəkətləri" rubrikaları altındada xeyli sayıda məqalələr işıq üzü görmüşdü. Dövlət orqanı olduğundan rəsmi sənədlər, protokollar və fərmanlar, parlamentin işinin işıqlandırılması da qəzətin əsas programına daxil idi.

Dövrün görkəmli publisistləri

"Azərbaycan" qəzətində Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılıq fəaliyyətinin xüsusi əhəmiyyəti var. Ü.Hacıbəylinin "Azərbaycan"da istifadə etdiyi forma əsasən "Təəssürat" başlığı ilə verilirdi. İlk parlament jurnalisti kimi Ü.Hacıbəylinin Milli Şuranın iclaslarından yazdığı reportajlar forma və zənginliyinə görə seçilir, uzun illər keçməsinə baxmayaraq, bu qələm ustادının yaradıcılıq məhsulu indi də maraq kəsb edir. O, parlamentdəki hadisələri şərh və təhlil edərək baş verənləri hesabat xarakterində xalqa çatdırır, erməni-daşnak qüvvələrinin Qarabağ və Naxçıvanda apardığı terror siyasetini ifşa edirdi.

Müəllif siyasi-publisistikasında milli birliyə və milli həmrəyliyə çağrışır edir, anarxiyanın aradan qaldırılması və qanunların alılılıyının təmin olunması prinsiplərini önə çəkirdi. "Azərbaycan" qəzətinin 1919-cu il 198-ci sayında "Qara təhlükə" adlı məqaləsində çar Rusiyasının hüdudlarını bərpa etməyə çalışan, müstəmləkəciliyik hökmənliyinin tərəfdarı olan Denikin tənqid hədəfinə çevrilirdi. O, Azərbaycan istiqlalının düşmənlərinin Denikin və erməni-daşnak birləşmələrindən ibarət olmadığını yazır, "icimizdəki denikinlər" barəsində də xalqa məlumat verirdi.

1918-1920-ci illərdə Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığının

əsas istiqaməti Azərbaycan istiqlalının qorunub-saxlanılması, ərazi bütövlüyünün təmin, xalqın sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiə olunmasından ibarət idi. O, ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı təbliğatını ifşa edir, publisistik yazılarında vaxtaşırı bu məsələyə kəskin münasibət bildirirdi.

Ü.Hacıbeylinin Azərbaycanın milli müstəqilliyini qəbul etməyən, onun yenicə qurulan dövlətinə qəsd niyyəti gündən qüvvələrə, müxalifətçi partiyalara qarşı yazdığı satiralar da çox səciyyəvidir: "Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan milleti bu gün azad və sərbəst görmək istəmirlər. Qulaqlar var ki, lal edilmiş bir millətin dilinin bu gün açılıb da söz söyləməsinə eşitmək istəmirlər. Qəlbler var ki, bir əsrənən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəmirlər". (*"Azərbaycan" qəzeti*, 18 kanuni - əvvəl 1918, №56).

Cümhuriyyət dövri milli mətbuatının siyasi-publisistikasının ən parlaq və ən dəyerli nümunələrinin müəlliflərindən biri də **Məhəmməd Əmin Rəsulzadədir**. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın milli məfkurə və istiqlal savaşından doğan bu məqalələri xalqın milli və mənəvi deyərləri üzərində demokratik şəraitdə yaşamasına, dövlət və dövlətçilik ideallarına xidmət edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ilk günlərdə qələmə aldığı "Azərbaycan paytaxtı" adlı tarixi-publisist məqaləsi öz ictimai-siyasi əhəmiyyətinə görə, tariximizin və istiqlal savaşımızın tədqiqi baxımından əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayır. ("Azərbaycan" qəzeti, 1918, kanuni-əvvəlin, № 3, 6, 19, 31).

Bakı erməni-daşnak, ingilis hərbi birləşmələrindən azad olunub, Azərbaycana qovuşandan sonra cümhuriyyətin paytaxtının tarixi barədə kifayət qədər materialların olmamasında

təəssüf hissi keçirən M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırıdı: "Mən mətbati çox aradım. Lakin Bakı barədə bir yazıya rast gəlmədim. Bu həvəs mənə cəsarət verdi: müxtəsər də olsa, Bakının tarixi haqqında bir kaç yarpaq qaralayalım. Şübhəsiz ki, bu sətirlərlə verilecək məlumat Azərbaycanın paytaxtının şan və heysiyyatı və hüciyyəti ilə olmayacaq... Düşündüm ki, nəqis də olsa, bir şey olsun. Biz nəqisini başlarıq, mütəşəbbüs gənc-lərimiz də çalışar, vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə səy edər, bu başlancığı təkmil edərlər..."

Uzun illərin jurnalist təcrübəsinə istinadən publisistika ilə məşğul olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan"da və digər istiqlal mətbuatında çıxan siyasi məqalələri həyatı faktları, zənginliyi və fərqli üslub tərzini ilə diqqəti bu gün də cəlb edir.

Azərbaycanın istiqlal mətbuatında alovlu publisist kimi tanınan **Yusif Vəzir Çəmənəzəminli** (1887-1943) bir müddət Cümhuriyyətin Ukrayna və Türkiyədə səfiri kimi fəaliyyət göstərib. Hələ məktəb illerindən bədii yaradıcılıqla məşğul olan Yusif Vəzir mətbu orqanlarla yaradıcılıq əlaqəsi qurmuş, aktual problemlər ətrafında geniş həcmli siyasi-publisistik məqalələr çap etdirmişdi.

Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsindəki təhsil dövründə qələmə aldığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi, siyasi əsasları ilə bağlı "Azərbaycan Muxtariyyəti" kitabı 1917-ci ildə işıq üzü görüb. Kitabçanın "Ayıl, toplasın" adlı mütəddiməsi "Açıq söz" qəzeti 20 noyabr 1917-ci il tarixli sayında ayrıca məqalə şəklində oxuculara təqdim olunub. Türk milətinə xitab edən müəllif mütəddimədə yazırıdı: "Ey nəcib türk milləti, ayıl! Bir rəşadətli balalarını yad et. Şan və şövkət ilə ömür sürüləməlidir. Köhnə rus məmurlarının çəkməsi altında

tapdandığın kifayet eder. Ayılın, toşlaşın! Rusyanın siyasi hayatı yeni bir dairəyə girir. Rusiyada yaşayan millətlər üçün tarix yeni bir səhifə hazırlayırlar”.

“Azərbaycan” qəzeti 1919-cu il 31 iyul, 1-i və 4-ü avqust saylarında çap olunan məruzələrində Yusif Vəzir Çəmənəzəminli səfiri olduğu Ukrayna ilə Azərbaycanın vəziyyətini müqayisə edir, ölkəmizin maraq və mənafeləri üçün bir sıra tədbirlərin görülməsinin vacibliyinə diqqətə getirirdi. Onun milli müstəqilliyimizin uğurlu təmini üçün üstünlük verdiyi zəruri məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi milli ordu hissələrinin təşkili ilə bağlı idi. Siyasi hesabat mahiyyəti daşıyan bu məruzə məqalələrində o, ordu quruculuğuna böyük önəm verərək yazırırdı: “İndidən ölkələrimizin idarəesini öz əlimizə almalıyıq və camaatın rahat yaşamasını təmin etməliyik. Bu işlərdə də ümdə iş görən qoşun olacaq”.

İstiqlalçı yazarın siyasi publisistikasının əsasını həm də yenice qurulmuş Azərbaycan dövlətinin xarici siyaseti problemi təşkil edirdi. Onun bu mövzuda yazdığı “Xarici siyasetimiz” məruzəsi siyasi məqalələr şəklində “Azərbaycan”ın 1919-cu ilin iyul ayının 3-dən 21-dək qəzeti 11 sayında dərc olunmuşdu. “Azərbaycan” qəzeti məqalədən önce məruzə-məqalənin planını dərc edərək, toxunulacaq mövzuları sadalayıb. Bu məqalələrdə müəllif Ukrayna ilə Azərbaycan dövlətləri arasında yaranacaq əlaqələrə, Ukraynadakı milli hərəkata toxunandan sonra xarici siyasetimizin prioritətləri ilə bağlı öz düşüncələrini oxuculara çatdırır. Daxili problemlərlə yanaşı, dövlətin öz xarici siyasetini müəyyənləşdirərkən, real siyasi vəziyyətin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd edən Y. Vəzir yazır: “Təbiidir ki, sağlam bir vücudla malik, ədalətli bir idarəsi, məclisi-məbusanı, gözəl qanunları və Avropa üsulunda məhkəməsi

olan dövlət beynəlmiləl münasibətdə avropalılar ilə həmhüquq olmalıdır”.

“Milli və mədəni işlərimiz” silsilə məqalələrini “Azərbaycan”ın 1919-cu ilin iyul, avqust saylarında ardıcıl şəkildə dərc etdirən Yusif Vəzir ölkədə mədəni-maarif, mətbuat, kitabxana və nəşriyyat məsələləri ilə bağlı düşüncələrini vətənpərvərlik hissi ilə qələmə alıb.

Dövri mətbuatın təsnifatı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü əhatə edən mətbu orqanları daşıdıqları ideyalar kimi məzmunca da bir-birindən fərqlənirdi. Mətbuat tariximizin araşdırıcısı, filologiya elmləri doktoru İslam Ağayev bu dövri əhatə edən kütłəvi informasiya vasitələrini aşağıdakı qruplarda təsnifatlandırır:

- *Azərbaycan Demokratik Respublikasının ideyalarını təbliğ edən milli mətbuat;*
 - *Milli hökumətə müxalifətdə olan bolşevik ideyali mətbuat;*
 - *Azərbaycan bolşevik mətbuati ilə müxalifətdə olan mətbuat;*
 - *Azərbaycanı ərazi cəhətdən parçalayıb Ermənistana birləşdirmək uğrunda mübarizə aparan mətbuat;*
 - *Özünü bitərəf adlandıran, heç bir siyasi partiyaya mənsub olmayan informatik qəzet və jurnallar.*

1918-1920-ci illərdə tek Bakıda deyil, Gəncədə, Şuşada, Tiflisdə, İrəvanda və digər bölgələrdə çap olunan mətbu orqanlar tek Azərbaycan dilində deyil, rus, erməni, fars, polyak, gürçü və alman dillərində nəşr edildirdi. *

Bu müxtəlifdilli çeşidli mətbu orqanlar arasında daha geniş oxucu auditoriyasına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı mətbu orqanlar malik idilər. Çünkü bu tip mətbu orqanlar zəngin tarixi ənənələrə, özündən əvvəlki milli

mətbuat nümunələrinə əsaslanırdılar. Belə qəzətlərdən biri “İstiqlal” idi. Bu qəzətin 1918-ci ildə 7, 1919-cu ildə 28, 1920-ci illərdə isə 15 sayı işıq üzü görüb. “İstiqlal”ın ideya-siyasi istiqaməti, məqsəd və vəzifələri M.Ə.Rəsulzadənin ilk nömrədə çap olunan baş məqaləsində şərh olunmuşdur: “İnsanların istiqalına hürriyəti-səxsiyyə, millətlərin hürriyəti-səxsiyyətinə istiqal dəyilir. hürriyəti-səxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, səxslərin məcmusu olan millətlərin istiqalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Azərbaycan istiqlal! İstə, bir şuar ki, fırqəmiz onun ilk ələmdarı olmaq şərəfi ilə iftixar eyler. İstə, bu qanlarla söndürülməyən və bu gün hər kəsi kəndisini tanıtmaya vadar edən, yolunda dönməz bir əzmlə cihad etdiyimiz Azərbaycan istiqlalını müdafiə üçün “İstiqlal” nəşrə başlayır”.

Qəzətin epiqrafi üçün böyük türk şairi Tofiq Fikrətin

“Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,

Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol”

beyti seçilmiştir. “Turan” mətbəəsində çap olunan “İstiqlal”ın əsas müəllifləri istiqlalçı publisistlər idi. M.Ə.Rəsulzadə, Seyid Hüseyn, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Ə.Həmdizadə, Ümmugülsüm, Əhməd Cavad, Əli Yusif, Cəfər Cabbarlı, Məhəmmədəli Rəsulzadə kimi dövrün qüdrəti qələm əhli “İstiqlal”ın əsas yaradıcı sütunları idi.

Qəzətin “Fırqə hayatı” rubrikası altında Bakı və ətraf rayonlarda Müsavat Partiyasının özəklərinin fəaliyyəti işıqlandırılmışdı. Partiyalarası ixtilaflar, ideoloji savaş qəzətdə dərc olunur, siyasi polemikalara yer verildi. “Müsavat”la “İttihad” partiyaları arasında fikir iftilaxları da “İstiqlal”da dərc olunmuşdur.

“İstiqlal”ın səhifələrində bədii ədəbiyyat da önəmli yer tuturdu. M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Cavadın, Ümmugülsümün, Əli Yusifin, C.Cabbarlinin ədəbi yaradıcılığına da qəzətdə yer ve-

rilmişdir.

1919-cu ildə nəşrə başlayan “Övraqi-nəfissə” aylıq ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnalın naşiri Zülfüqar hacibəyli, redaktoru Əliabbas Müznib idi. Rəngli çap olunan bu jurnalın rəsmiərini Əzim Əzimzadə çəkmişdir.

Azərbaycanın istiqlalını, dövlət müstəqilliyini təbliğ edən “Övraqi-nəfissə” ermənilərin törətdikləri soyqırım və zoraklıq hərəkətləri, daşnakların vəhşilikləri barədə publisistik yazılar da dərc olunurdu. Ədəbiyyat, musiqi, teatr, memarlıq nümunələri barədə yazılarla yanaşı, fotosəkillər də jurnalın nəfis şəkilidə nəşri üçün əhəmiyyətli idi. Firudin bəy Köçərlinin, Abdulla Şaiqin, Camo Cəbrayılzadənin, Əliabbas Müznibin, Əmin Abidin, Məhəmməd Hadinin əsərləri jurnalın səhifələrində işıq üzü görür, oxucuların marağına səbəb olurdu. “Övraqi-nəfissə”də ədəbiyyat tarixinə həsr olunan araşdırılmalar da başlıca yer tuturdu. Burada Molla Pənah Vaqif, Əbdülqasim Nəbatı, Mirzə Fətəli Axundov, Əli bəy Hüseynzadə, Haşim bəy Vəzirov, Məhəmməd Hadi, Əliabbas Müznib, Xədicə xanım Ədvi, Əliağa Vahid və başqa şair və yazıçıların tərcüməyi-hali, əsərləri çap olunurdu.

Topluda şərq musiqisi və musiqi alətlərinə dair maraqlı yازılara da rast gəlmək mümkündür. Ərəb yazılışı Cürci Zeydanın əsəri, “taç-Mahal”ın və Bakının memarlıq abidəleri barədə yazı və rəsmiər maraq doğurur. “Övraqi-nəfissə”nin ilk sayında qətlə yetirilmiş Hüseyn Ərəblinski barəsində məqalə dərc olunmuşdur.

Jurnalın 6 sayı işıq üzü görmüşdür, kağız qılığının üzündən nəşri dayandırılmışdı.

İlk sayı 1920-ci ilin əvvəlində çıxmış “Qurtuluş” jurnalı da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarına xidmət edən

nəşr idi. Bu jurnalda A.Şaiq, H.Cavid, S.Mümtaz və başqa ədiblər iştirak edirdilər. 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra “Qurtuluş”un çapı dayandırılmışdı.

Cümhuriyyət dövrünün satirik nəşrləri. Cümhuriyyət ideyalarına sadiq qalan və baş verən proseslərə ciddi münasibət göstərib ictimai fikri müəyyənləşdirən mətbu orqanlar kimi, 1918-ci ildən sonra satirik jurnallar da nəşr olunurdu. İlk sayı 1918-ci ilin 5 oktyabrında nəşr olunan “Şeypur”un naşiri Səməd Mənsur, redaktor M.Ə.Sidqi idi. “Şeypur”un 1918-ci illərdə 11, 1919-cu ildə 3 sayı işıq üzü görür, fəaliyyətini 1949-cu ilin yanvarın 8-dən sonra dayandırmışdır.

“Şeypur” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideallarını təbliğ edir, dövlət quruculuğu prosesində qarşıya çıxan əngəlləri, çətinlikləri qələmə alır, bolşevik təbliğatına qarşı mətbu mübarizə aparır, Bakı neftini əla keçirmək isteyən dövlətlər arasındaki çəkişmələri ifşa edirdi. “Molla Nəsrəddin” ənənələrini davam etdirən “Şeypur” da müxtəlif üsullardan istifadə olunur, satirik şeirlər, felyetonlar dərc olunurdu.

“Şeypur”un başlıca gülüş hədəflərindən biri ermənilərin Qarabağda törətdikləri vəhşilikləri idı. Jurnalın 1919-cu il 11 yanvar tarixli 13-cü sayında “Azərbaycanlı” imzalı müəllifin “Erməni yuxusu” adlı felyetonunda bu məsələyə toxunulurdu. “Şeypur”cular Azerbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən bolşevikləri də eyni cür gülüş hədəfinə çevirdi: “Kerenski hökumətindən sonra Rusiyada baş qaldırıb dünyani azad edəcəyi ni vəd edən füqəra tərəfdarı, bir nan firqə adamı “bolşoy” (yəni böyük adam) peyda olub... Həmin firqə Bakıda rəhmətlik Şəsumyandan ibarət idi. Bakıda yaşlı iranlılardan bəziləri bu firqənin məramnaməsini qəbul edib, bərbad halda olan İranı abad etmək istəyirdilər. Jurnal müstəqilliyi, milli dövləti qorumağı-

na vacibliyini öz oxularına bu cürə çatdırırıldı: “Mart hadisələrindən sonra suya batmış toyuq kimi suyun süzlə-süsülə, büzülmüş bir tərəfdə qalmışdım. Öz şəhərində, öz evində özgə yerdən gelmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə divar dibi yeriyib, öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin. Bu altı ay sonin üçün çox zülmələr olub. Lakin oyunlar üçün çalmaq şeypur olmayıb. İndi şükür olsun “Şeypur”umuza partlayana qədər çalmağa başlayıraq”.

“Şeypur” Azərbaycan dövlətinin maraqlarının əleyhinə yazılar yanan mətbu orqanlarına qarşı da satirik gülüsdən istifadə edirdi. Belə qəzetlərdən biri rusca nəşr olunan “Vperiyod” qəzeti idi. “Şeypur” bu barədə yazırı: “Vperiyod” əslən rus sözü olub, axır vaxt ermənilər onu çox isteməl edirdilər. Bu sözün əsl mənəsi “qabağa” deməkdir. Amma nədənsə ermənilər onu tərsinə başa düşüb “dala” deyə işlədirlər. Bizim zamanlarında da erməni daşnaklarının həmin adda Bakıda bir qəzetləri çıxırdı. Müsəlmanlara müraciətlə hər gün şirin-şirin məqalələr yazımaqdı idı”.

“Şeypur”la yanaşı, heftelik illüstrasiyalı satirik jurnal olan “Zənbur” da nəşr olunurdu. 1918-ci ilin aprel-noyabr aylarında çap olunan “Zənbur”un təsisçisi “Türk Nəşriyyat Cəmiyyəti” idi. 1909-cu ildə nəşr olunan eyniadlı jurnalın və Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin davamçısı olan “Zənbur”un naşiri Mirzə Əbdülxalıq Axundov, rəssamı isə Əzim Əzimzadə idi. Jurnalda Əliabbas Müznib, Əli Nəzmi, Səməd Mənsur, hacı Qasim Səyyah kimi müəlliflər feal iştirak edirdi.

Cümhuriyyət dövrünün bolşevik mətbuatı

1918-1920-ci illərdə müstəqil Azərbaycan dövlətinə müxalifətdə olan mətbuat orqanları içerisinde bolşeviklərin yaratdığı nəşrlər say etibarilə çox idi. Bolşeviklər 1917-1920-ci

illerdə Azərbaycanda 40-dan artıq mətbuat orqanı nəşr etmişdilər. Bolşevik mətbuatını çox hazırlıqlı, marksizm ideologiyası ilə silahlanmış siyasi qüvvələr idarə edirdilər. Məhz bunun nəticəsində sinfi mahiyyət daşıyan, proletariatın avanqardı olanlar geniş mətbuat şəbəkəsi yaratmışdır. Müstəqil Sovet Azərbaycanı ideyasını müdafiə edən Nəriman Nərimanovun, sosialist ideyalarının daşıyıcısı olan M.S.Ordubadinin, Ə.Qarayevin, Seyidcəfər Pişəvərinin, Ruhulla Axundovun bu baxımdan məxsusi fəaliyyəti var.

1904-cü ildən nəşr olunan “hümmət” qəzeti 1917-1918-ci illerdə bolşevizmin əsas təbliğat tribunası idi. Bu dövrə “Hümmət” M.S.Ordubadinin və Dadaş Bünyadzadənin redaktorluğu ilə nəşr edildi.

Cümhuriyyət dövrü bolşevik mətbuatının ən fəal nümayəndəsi Əliheydor Qarayev idi. Əvvəlcə menşevik “Hümmət” partiyasının millətçi fraksiyasına mənsub olan “Al bayraq” qəzətinin redaktoru olmuşdur. Ə.Qarayevdən öncə “Al bayraq” Əhməd Cövdətin müdirliliyi ilə nəşr olunmuş, 1919-cu ildə Tiflisdə nəşri dayandırılıb, Bakıya köçürülmüşdür. Bu leqal bolşevik qəzətinin Bakıda yeganə sayı 1920-ci il martın 31-də nəşr olumuşdur. Qəzet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətini tənqid edir, kütlələri sosialist inqilabi uğrunda mübarizəyə çağırır. Dövletə qarşı çıxış etdiyi üçün bağlanılmışdır.

“Al bayraq”dan başqa Ə.Qarayevin “Əxbəri”, “Zehmet sədasi”, “Azərbaycan füqərası”, “Bednota”, “Qolos truda”, “Məşəl”, “Oktyabr inqilabı” kimi qəzet və jurnalları da var idi.

“Tartan-partan” Ə.Qarayevin müdirliliyi ilə Tiflisdə nəşr olunan satirik jurnal idi ki, bu məcmuə 1918-ci ildə bir sayının çapından sonra fəaliyyəti dayandı.

Ə.Qarayevin rusca nəşr etdiyi digər leqal bolşevik qəzeti “Bednota” idi. Bu nəşr 1919-cu ilin sentyabrın 14-dən oktyabrın 26-na qədər fəaliyyət göstərmişdi. “Bednota”da Bakı fəhlələrinin həyatından, həmkarlar ittifaqları və fəhlə konfransları barəsində yazılar dərc olunurdu. Azərbaycanın müstəqilliyinə əleyhinə fəaliyyət göstərdiyinə görə qəpadılmışdır.

AXC dövründə rusca nəşr olunan leqal fəhlə qəzetlərindən biri də “Nabat” idi. Metbəə fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı tərəfindən 1919-ci ilin martın 10-dan iyulun 21-dək nəşr edilmiş, 4 min nüsxə tirajla 51 sayı çap olunmuşdur. “Nabat” 11-ci nömrəyədək həftəlik, sonra isə gündəlik nəşr edilmiş, ilk sayalarında menşeviklərin “vahid sosialist cəbhəsi” xəttini yürütmüşdür. Artıq 8-ci nömrəsindən sonra bolşevik platformasına keçmişdir. Müstəqillik əleyhinə təbliğat apardığı üçün qəpadılmışdır.

Bakıda yerli bolşeviklərlə bir mövqedə dayanan və Azərbaycan müstəqil dövlətinə müxalifətdə olan “Bakinets” (1907-1920), “Bakinskaya jizn” (1919), “Bakinskoye slovo” (1918-1920), “Bakinskoye utro” (1919), “İskra”, “Naşa jizn” (1919), “Proletariy” (1919) kimi rus dilində bir çox nəşrlər fəaliyyət göstərmişlər.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın dövlət müstəqilliynə, ərazi bütövlüyünə qarşı erməni dilində də qəzet və jurnallar çap edilirdi. 1919-cu ildə nəşr edilən “Artsax”, “Aparay” kimi qəzetlər düşmən mövqeyindən çıxış edir, qarşılurmala əsas yaradırdı. Rus dilində işıq üzü görən “Znamya truda”, “Yedinaaya Rossiya”, “Naşa vremya”, “Vperiyod” kimi qəzetlər milli hökumətə qarşı aqressiv təbliğat aparırdılar.

Ümumiyyətlə, bu illerdə təkcə rus və ermənicə qəzetlər deyil, gürcü, yəhudü, polak, farsca nəşrlər fəaliyyət göstərirdi-

lər. Müxtəlif dillərdə nəşr olunan bu mətbu orqanların əksəriyəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyyinin əleyhinə idi.

“Mətbuat haqqında nizamnamə”nin qəbulu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mətbuatın və jurnalistikyanın inkişafı üçün hüquqi bazanın yaradılması üçün də ciddi addimlar atdı. Parlamentdə 1919-cu ilin oktyabr ayının 30-da “Mətbuat haqqında nizamnamə” qəbul edilmiş, Azərbaycan tarixinde mətbuatın ilk hüquqi əsasları yaradılmışdır. Bu, ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif istiqaməti mətbuatın və mətbəə işinin fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanunvericilik aktıdır. Nizamnamə 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 20 bənd, ikincidə isə 3 bənd var. Nizamnamənin birinci bəndində mətbuat azadlığı bəyan edilir, “hökumət tərəfindən heç bir vəsiqə (icazə) istəniləməyəcəyi” bildirilirdi. İkinci bənddə “ancaq məhkəmə təriqi ilə tehti-məsuliyyətə alına bilmə” diqqətə çatdırılırdı. Üçüncü bənddə isə “Baş hökumət idarəsi nəzdində olacaq mətbuat işləri baş müfəttişinə” idarə və ümumi nəzarət işləri həvalə olunurdu.

Azərbaycanda söz və mətbuat azadlığını, fikir plüarizmini dövlətin əsas prioriteti hesab edən və hüquqi baxımdan əsaslaşdırın bu qanunvericilik aktında M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi “azad mətbuatla anarxiya mətbuatının arasındaki fərqlər” müəyyən edilirdi.

Parlamentin 23 oktyabr 1919-cu il tarixli iclasında qanun lajihəsi “Azərbaycan”ın redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli tərəfindən müzakirəye təqdim olunmuşdur. Layihə ətrafında həkimiyətə müxalif olan “Hümmət”çilər, sosialistlər fraksiyasının millət vəkilləri çıxış etmişlər. Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasda Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Səməd Ağaməlioğlu, İbrahim Əbilov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Əliheydər Qara-

yev, Əhməd Pepinov, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları fikir və təkliflərini səsləndirib, layihə barəsində mövqə bildirmişlər. Gərgin keçən müzakirələrdə layihənin üçüncü bəndinə sosialistlər ciddi etiraz bildirərək salonu tərk ediblər. Müzakirələrdə diqqətəcək məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Ş.Rüstəmbəyli öz çıxışında mətbuatın qanunla tənzimlənməsinin Avropa təcrübəsindən danışır. Ş.Rüstəmbəyli bildirirdi ki, Avropa ictimai-siyasi hərəkatın tarixinə görə, azadlıq qeyri-məhdud səviyyədə ola bilməz. Mətbuat və söz azadlığı sərhədsiz şəkildə qəbul oluna, insanlar ondan istədiyi kimi istifadə edəcək. Bu, ölkədəki siyasi durumu gərginləşdirə, xarici təhdidləri artırı, ideoloji basqları gücləndirə, nəhayət də yeni qurulmuş dövlətə ziyan götirə bilər. O, göstərirdi ki, bütün sahələrdə olduğu kimi mətbuat da qanuna tabe olmalıdır. Gərgin keçən müzakirələrdən sonra qanun qəbul edilib.

Qanun ilk dəfə “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin əxbarı”nda 27 noyabr və 27 dekabr 1919-cu il saylarında dərc olunmuşdur.

Mətbuat tariximiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyan “Mətbuat haqqında nizamnamə” ilk dəfə professor Şirməmməd Hüseynov tərəfindən ərəb qrafikasından latin əlifbasına trańskiterasiya edilmişdir.

1918-1920-ci illəri əhatə edən cümhuriyyət dövrü mətbuatı ideoloji mübarizələrin ağırlığı dövrü kimi xarakterizə olunur. Dövrün ən köskin problemi olan milli məsələdə və müstəqil dövlət qurmaq ideyası ətrafında bolşeviklərle müsavatçılar zidd mövqədə dayanırdılar. Unitar dövlət tərəfdarı olan və dünya proletar inqilabı ideyası ilə xəstələnmış bolşeviklər müstəqil dövlət qurmaq istəyən milli qüvvələrə qarşı açıqdan-açıq düşmən mövqeyində dayanırdılar. Belə ziddiyətli, mü-

barizələrlə dolu olan zaman kəsiyində Azərbaycan mətbuatının çeşidli nümunələri eyni məkanda yan-yanaya fəaliyyət göstərirdi.

Milli jurnalistikamızın təcəssümü olan mətbu orqanların özünəməxsus mövzu problemləri var idi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq, onu inkişaf etdirmək, bolşevik-daşnak birləşmələrinin düşmənciliyinin mahiyyətini xalqa çatdırmaq, Qarabağda erməni millətçilərin törətdikləri müharibə və qırğınları dünyaya yaymaq, cəmiyyətin demokratikləşməsinə nail olmaq kimi ağır və məsuliyyətli vəzifələr milli mətbuatımızın qarşısında dayanırdı. Azərbaycan milli publisistikasının problemləri təkcə daxili həyatla mehdudlaşmadı. Həm də İranın hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycandakı vəziyyəti diqqətdə saxlamaq idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuat tariximizin şərəfli səlnaməsidir. Çox təəssüf ki, 1920-ci il aprel ayının 28-də bolşeviklərin hakimiyyət çevrilişi baş verdi, Azərbaycan sovetləşdi, ölkədə yeni tipli sovet mətbuatı formalşmağa başladı.

Çağdaş Azərbaycan mətbuatı möhkəm tarixi ənənələrə söyklənərək bu gün çoxsaylı problemlərə baxmayaraq, növbəti inkişaf mərhələsini yaşayır. “Əkinçi” ilə başlayan milli mətbuat tariximizin yaradıcıları Həsən bəy Zərdabi, Ünsizadə qardaşları, M.Şahtaxlı, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov kimi qüdrətli publisistlər, dövrün çətinliklərinə, rus imperiyasının milli ayrıseckilik siyasetinə, çətin senzura şəraitinə sinə gərərək bugünkü mətbuatımızın təməlini qoydular. Milli jurnalistikamızın əsasları müəyyənləşdirildi, mətbu sözün imkanlarından xalqın maariflənməsi, təşkilatlanması və dövlət quruculuğuna doğru istiqamətlənməsi prosesi ardıcıl şəkildə həyata keçirildi. Xalqın maariflənməsi missiyasının daşıyıcısı olan “Əkinçi” öz nəşri ilə milli jurnalistika sisteminin yaradılması ilə də məşğul oldu. “Ziya” (“Ziyavi-Qafqaziyyə”), “Kəşkül” müsəlman həmrəyliyinin təbliğatçısı kimi xalqm bədii zövqünün formalaşmasına, azərbaycanlılıq ideologiyasının əsaslarının yaradılmasına çalışdı. “Şərqi-rus” sələflərinin yolunu gedərək liberal dünyagörüşün təcəssümü olaraq şəxsiyyət azadlığının daşıyıcısına çevrildi. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə kimi jurnalistikamızın milli xarakterini yaratdı. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbu fəaliyyəti Azərbaycan mətbuatı tarixinə insan və hüquq azadlıqlarının, demokratiyanın, milli kimliyin nəzəri problemlərini gündəmə getirdi. Siyasi publisistika milli dövlətçilik ideologiyasının əsaslarını formlasdırmağa xidmet etdi. “Irşad” xalqa hürr yolu, bərabəryaşama haqqını gösterdi, “Həyat” milli kimliyin və milli özünüdərkin təcəssümünə çevrildi, erməni-daşnak təbliğatının qarşısına ciddi sədd oldu. Cə-

miyyətin siyasi strukturlaşması Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadənin yaratdıqları mətbu orqanlar vasitəsilə həyata keçirildi. Kütłə xalqlaşmağa doğru addım atdı, birləşdi və türk-müsəlman həmrəyliyi və milli varlığın qorunması cümhuriyyət ideallarına yol açdı. Gülvüstan və Türkmençay müqaviləleri ilə iki yerə parçalanın Azərbaycanın bütövlüyü, onun problemləri, sosial-iqtisadi durumunun çətinliyi milli jurnalistikamıza vətəndaş məsuliyyəti anlayışını gətirdi. Çox keçmədi ki, milli mətbuatda aparılan ideoloji diskussiyalar, problemlərin açıq şəkildə göstərilməsi və onun həlli yolları, xalqın azadlıq istəyinin nəticəsi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. İstiqlalına qovuşan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyü, şəxsiyyət azadlığını, qanunların alılıyini və demokratyanı təbliğ edən "Azərbaycan"ı yarandı. 1920-ci ilin 27 aprel əvvəliliyi təkcə ölkənin siyasi sistemini dəyişmədi, həm də jurnalistikasının, mətbu orqanlarının istiqamətlərini sosialist qu-ruculuğuna, həmrəyliyinə yönəldi, ölkədə yeni tipli qəzetlər, jurnallar nəşr olundu. 70 ildən sonra yenidən Azərbaycan öz istiqalılını bərpa edərək milli mətbuatın da çağdaş inkişafına başlanıldı.

Mətbuat tariximizin 1875-1920-ci illərini tədqiq edən zaman müəllifin gəldiyi neticə ondan ibarətdir ki, çağdaş Azərbaycan mətbuatının şərəfli tarixi var. Bu tarixin hər bir mərhələsindən yeni jurnalist nəslinin öyrənməli olduğu nümunələr və təcrübə kifayət qədərdir. Öz tarixini bilməyən milletin taleyinin sonu acınacaqlı olduğu kimi, öz mətbu ırsinə sahiblənməyən, ondan bəhrələnməyən jurnalist də peşəkar ola bilməz. Bəlkə də müəllifin gəldiyi bu qənaətə fərqli yanaşmalar da olacaq, ancaq fakt öz faktlığında qalır. Jurnalisten işə faktdan başqa heç nəyi yoxdur.

Tarixi mətbu ırsimizdən səhifələr

Rusiyada əvvəlinci türk qəzətəsi

Dünyada ittifaq olmasa, heç bir cəmiyyət işi bina tutmaz. Bizim sabiq cəmiyyəti-xeyriyyə bina tutmadığından, teatr oynanan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşları mızı bir yerə cəm edib, zəmanəyə müvafiq məktəbxanalar açdırıb, küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayıcaq. Elmsız də bu zəmanədə dolanmaq mümkün deyil. Ələlxüsus, bizim yərlərdə ki, qonşularımız elm təhsil edib günü-gündən irəli gedir, bizim əlimizdə olan mülkü malimizə sahib olurlar və bir az vəqtdən sonra biz onlara rəhbərlik edib, onların malını daşımaqdan ötrü kirkeşlik edəcəyik.

Bələdə nə qayırmalı? Hər kəsi çağırıram gəlməyir, göstərişəm görməyir, deyirəm qanmayır. Axırda gördüm ki, onları hər raylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri-əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümü eşidənlərdən heç bir qanun olmasın! Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib deşilir, habelə söz də ələlxüsus doğru söz, mürur ilə qanmazın başını deşib onun beyninə əsər edər.

Bələdə mən onları necə görüm və görmək mümkündürmü? Hər kəs öz qara sandığının üstə oturub onun içində olana səcdə edir və sandığı doldurmaq fikrindədir. Amma ətrafda müsəlman qardaşlarımız bir-bir düşmənimiz əjdəhanın ağızına düşüb yox olduğunu görmək də istəməyir.

Bələdə qəzetə çıxarmaqdan savayı bir qeyri-əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın.

Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar. Axırda o bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymurdu, rəxnə tapar və su mürur ilə bəndi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənliyi, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yoluñ doğru olmağı aşkar olar.

Bəs qəzəteni necə çıxardım? Pul yox, yazıçı yoldaşı yox, çapxana yox, hürufat yox, əmələ yox. 1-2 yüzdən artıq oxuyan da olmayacaq. Dövlət tərəfindən izin almaq da ki, bir böyük bəladır. Bizim qubernator mütəvəffİ (vəfat etmiş - red.) general Staroselski (1874-1876-cı illərdə Bakıda qubernator olmuşdur - red.), doğrudur, xalis rus idi, amma onun övrəti gürçü qızı idi. Ona görə Qafqazın yer əhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzətinin adını "Əkinçi" qoyum ki, guya, məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzorluğun qəbul eləsin. Bu tövərəziz verib izin aldım.

Cünki ol vəqtə yazi-pozu şikəstə xətti ilə olurdu və basma xəttini oxuyan yox idi və tamam Rusiyada işlənən hürufat çox yaman idi, ona görə mənə məsləhət elədilər ki, qəzətəni daş basması ilə (litoqrafiya) basdırıram. Mən buna razı olmadım. Cünki litoqrafiya ilə çıxan qəzətə həftədə bir və ya iki dəfə çıxa bilir. Amma mənim ümidi var idi ki, sonra qəzətəni hər gündə çıxarıram və bir də Osmanlı və İran memləkətlərində ol vəqtə qəzətələr çıxırı və onlar da hürufat ilə basılırdı və daş üstə çıxanlar da sonra hürufat ilə basılacaqdı.

Bələdə yaxşı olurdu ki, işin binasından oxuyanları basma xəttinə öyrədim ki, sonra dübarə zəhmət çəkib onları tazədən basma xəttinə öyrətmək lazım olmasın. Ol vəqtə Bakıda iki basmaxana var idi. Onların birisi də ki, Qubernski Pravleniyannı idи, bircə müsəlman hürufatını alayırımcıq düzən Minasov

adlı erməni var idi. Onu götürdüm danışdırdım. Söz verdi ki, nə qədər hürufat düzən lazım olsa, öyrənib mənim qəzetəmdə işlədər.

Sonra fikrə getdim ki, yaxşı hürufati haradan alım? Rusiyada, doğrudur, yaxşı hürufat yox idi, amma qəliblər qayırdıb, təzə hürufat tökdürmək mümkün idi. İş burasındadır ki, təzə qəliblər qayıran kargahçı 5-10 puddan ötrü onları qayırmağa razı olmazdı. Ol vəqtde İstanbulda olan bizim şirvanlılar ilə mənim ırsal-mərsulum var idi. Onların yazmağından bilirdim ki, orada bizim türk dilində bir neçə qəzetə çıxır. Hətta onlardan gündə çıxanı da var. Ona görə lazım bildim ki, gedib İstanbullu da zi-yarət edim və orada işlənən yaxşı hürufatdan 5-10 pud alıb gətirim.

1875-ci (1874-cü olmalıdır - red.) sənənin iyul ayında gedib İstanbulda 10 pud hürufat alıb, avqust ayında qayıdib gəldim. Hürufat qışda gəlib çatdı. Əlahiddə basmaxana açmağa pulum olmadı. Ona görə Staroselski mənim hürufatımı Qubernski Pravleniyannın basmaxanası üçün satın aldı. Kağız və qeyri-məehtiyac hazırlayıb “Əkinçi” qəzetəsini çıxarmağa 1875-ci sənənin iyul ayının 2-də başladım.

Iyul ayına qəzetənin açılmasını salmaqdan muradım o idi ki, zikr olan Minasovdan başqa, türk hürufati düzən tapılmadı. O da bircə bacısı oğlunu götərib, yanında şagird saxladı. Belə də labüb qalib mən özüm də ona gərək kömək edəydim. Basmaxana hər nömrəni bir küçük vərəq üstə hər 1000 vərəq basmaqdan ötrü məndən 15 manat həqq istədi.

Hesab çəkib gördüm ki, qəzetəni hər iki həftədə bir dəfədən artıq çıxara bilmərəm. Qəzetə çıxarmaq eləmnaməsini Novruzda paylamışdım və Qafqazın tamam şəhərlərinə və böyük kəndlərinə də göndəmişdim. İyul aymacan 100 müştərim var

idi ki, hərəsindən 3 manat, cümlətan 3000 manat vüsul olmuşdu. Qubernator naçalniklərə hökm yazdı ki, hər bir kəndin yüzbaşısı qəzetə alsın. Bu təvr ilə 300 də müştərim artdı ki, cümlətan 1200 manata qədər qəzetə satılmaqdan vüsul oldu. Qəzetə əldə satdırmaq və eləmnamə basdırmaq da ki, ol vəqt-də yox idi, qəzetəni 8-9 yüzə qədər basdırıldım. Onun 400-nü müştəri olanlara və artığını Bakının küçə və bazarlarında pay-latmaqdan savayı, qeyri-şəhərlərə də müftə göndərirdim ki, qəzetə oxumağa adət eləsinlər.

Əvvəlinci nömrələri çıxarmağın zəhməti çox artıq oldu. Yaxda şagirdlərim Bakıdan evlərinə getmişdilər. Mən tək qalmışdım və bir də Minasov ömründə qəzetə işi görməmişdə və çox ağır işləyirdi. Ona görə özüm yazırdım, hürufatı düzəməyi-nə kömək edirdim, qəletlərini düzəldirdim. Əvvəlinci yarımlı ili, yəni yanvarın birinəcən 500 manata qədər zərər elədim. Amma müştərilərinin qədəri yüzdən üç yüzə qədər artdı. O ki yüzbaşılırdı, naçalniklər onlara qəzetə vəqtində göndərmədi-yinə görə onların qədəri azaldı.

Yanvarın 1-dən 400-ə qədər müştərim var idi. Novruzdən sonra qəzetənin vərəqlərini böyüklərdirdim və o ilin payızında qəzetəni həftədə bir dəfə çıxartdım. Çünkü yazıçı yoldaşlarım gün-gündən artırdı və Minasov öz bacısı oğlu ilə işə artıq öyrənmişdi. İl qurtaranda hesabını çəkib gördüm ki, 1000 manata qədər zərərim var. Üçüncü, sənə - 1877 sənədə yüzbaşılardan savayı 400-ə qədər müştərim var idi. Mənim əvvəlinci köməkçilərim şagirdlərim idi. Onlar yazmaqdən savayı qəzetəni müftə paylamağa, poçta verməyə də kömək edirdilər. Onların hamısı qəzetə oxumaq ilə yazılı oxumağı öyrənmiş idilər və öz vətən dilində qəzetə görəndə çox şad olurdular. O günü onlar üçün bir böyük bayram olurdu.

“Ökinçi”nin əvvəlinci bədbəxtliyi qubernator Staroselskinin Bakıdan getməyi oldu. Ondan sonra vitse-qubernator bir yoğun senzor oldu. (Aleksandr Yulianoviç Fonderbryugen nəzərdə tutulur, ləqəbi “yoğun” - kök olmuşdur, Ukrayna almanı idi - red.). İkinci və böyük bədbəxtliyi Osmanlı davasının başlanmağı oldu. Nə qədər Osmanlı davası başlamamışdı, bir tövər bu yoğun ilə yola gedirdim. Elə ki dava başlandı, özləri rus olmayan, amma rus dövlətinə ixlas göstərmək istəyənlər, eż an cümlə bu yoğun hər bir cəhətdə artıq diqqət edib qəzetə çıxarmağı düşvar elədilər.

“Ökinçi”yə ixtiyar vermişdilər ki, siyasi xəbərləri qeyri-qəzətlərdən çap eləsin. Amma onların birisini də çap etməyə qoymadılar və bir tərəfdən də müştərilərimiz dava xəbəri istəyirlərdi. Senzordan təvəqqə elədim ki, özü qeyri-qəzətlərin siyasi xəbərlərindən göstərsin ki, hansıları çap etmək mümkündür. Ona da razi olmayıb, izin verdi ki, dövlət tərəfdən hər gündə gələn telleri çap edim. Əlbəttə, həftədə bir dəfə çıxan qəzətədə bir həftənin müddətində gələn tellerin hamısını çap etmək mümkün deyil idi. Çünkü hər gündə 2-3 yüz sətrə qədər tel gəlirdi və onlardan seçib lazımları qədərini də basdırmağa qoymadılar. Xülasə, siyasi xəbərləri basmaq mümkün olmadı və müştərilər məndən çox narazı oldular.

Müsəlmanların düşmənləri ki, Staroselskinin vəqtində bir iş görə bilmirdilər, hər tərəfdən “Ökinçi”nin üstə tökülb onun bağlanmağına səy etdilər. Jandarma polkovnikinə hər gündə məndən və “Ökinçi”dən adsız donoslar göndərdilər. Jandarma tərəfindən mənim üstümə qarovalıqlar qoyuldu. Onların birisi mənim rus qulluqçumun qardaşı adına gecələr mənzilimin içində yatırıldı. Birisi də küçə qapısında durub mən hər tərəfə gedəndə məni aparıb-götəriridi. O vəqtde mən hər gecə 1-2 sa-

at klubda gedib bilyard oynuyurdum və jandarma polkovniki də bəzi vəqtde mənim ilə oynuyurdu. Onunla belə həftədə bir neçə dəfə o polkovnik məni aparıb, məndən cavab istəyirdi ki, doğrudurmu, filan günü axşam filankəslərin yanına gedib, filan sözü demisən. Mən ona cavab verirdim ki, filan saatda sənin ilə bilyard oynuyurdum. Deyirdi ki, mən özüm də yaxşı biləm, amma neyləyim, “zakon” belədir, gərək xəbər alım.

Belə donoslari bircə jandarmaya versəydi, yenə dərə yarı idi, amma onları vəzirlərə, sərdara və qeyrilərə də göndəridilər ki, onların cavablarını yazmaqdan biçarə jandarma yorulmuşdu. Amma bununla belə mən qəzetəni vəqtlərində çıxarıdım.

Elə ki Dağıstanda şuluqluq başlandı, “Ökinçi”nin günü dəxi artıq qərə oldu: bir gün Nəcəf bəy Vəzirovun məqaləsi ki, Moskvadan göndərmişdi, vermişdim düzəməyə. Məqalədə bir dərvish bazarnda dükanların qabağında qəsidələr oxuyub onları elm, təhsil etməyə çağırırdı. Senzor qol çəkib çap olmağa izin vermişdi. Qəzetə çap olub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni bağlayıb məni istədilər. Gedib gördüm ki, mənim Minasovum oradadır. Qubernator buyurdu ki, Minasov deyir ki, dərvişin sözlerinin qeyri-mənası var. Ona görə nömrəni bağlayıb sənə hökm edirəm ki, bir qeyri-nömrə çap edəsen. Cavab verdim ki, qeyri-nömrə çıxarda bilmərəm. Mən gedəndən sonra qubernator özü bir nömrə çıxardıb payladı. Çünkü nömrə mənim adımdan çıxmışdı, mən təvəqqə elədim ki, dəxi mənim adımdan qəzətə çıxarmışılar.

Bu tövər mən istəyirdim qəzetəni vəqtile bağlayıb dava qurtarandan sonra çıxardım. Amma müsəlmanların düşmənləri əl çəkmədilər. Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum elədi ki, sərdarın hökmünə görə, gərək mən Yekaterinodar şəhə-

rinin gimnaziyasına müəllim gedəm. Ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünkü mən Bakıdan çıxbı müsəlman işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim.

Dava qurtardı, amma mənim Bakıda qalmağım müşkül oldu. Padşahlıq qulluğuna məni götürmədilər və bakılılardan heç kəs məni qulluğa götürmədi. 1-2 yerə cəmiyyət qulluğuna girmək istədim, amma məni seckidən qaraladılar və qaralayanlar da Bakı müsəlmanları oldu ki, oraya xaricilərdən intixab etdi-lər. Belədə mən nə ki “Əkinçi”ni dəxi çıxarda bilmədim, hə-ta Bakıda da qala bilməyib öz kəndimizə köçüb getdim.

H.ZƏRDABİNİN DƏFN MƏRASİMİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAYEVİN NİTQİ

Cəmaət! Biz buraya cəm olmuşuq məşhur və məruf Həsən bəy Məlikovun cənəzəsini təşyi etməyə.

Baxınız! Göz qabağında nə görürsümüz? Beş gün bundan əq-dəm fail, muxtar, hərəkət, hiss, fel sahibi olan bir zatın şimdə bir cansız, hərəkətsiz, heç bir işə, heç bir şeyə qabil olmayan bədəni duruyor. Nə oldu, nə ittifaq düşdü? Bu bədənə dirilik verən, bu bədəni hərəkətə, hissə, felə qabil edən ruh dediyi-miz şey ondan ayrıldı! Pəs insanın insanlığı, insanın diriliyi, insanın varlığı ibarətdir onun ruhundan. Lakin ruh özü nədir? Bu məsələləri nə əqil, nə elm və nə fənn həll edəmeyib. Hətta lisani-Allah olan Qurani-Şərifimizdə bu məsələ barəsində buyrulub: “Əgər səndən sual olunsa ki, ruh nə şeydir, cavab ver ki, bu, bir əmrdir Allah yanında”.

Fəqət əgər ki, ruh özü bizə məlum deyilsə, onun məzhəri, vücudi-zahirisi, səmərələri bizə məlumdur. Günün olduğu gü-nün şüasından aşkar olduğu kimi, ruhun da varlığı onun səmə-rələrindən aşikardır. Bu səmərələr hansılardır? Haman insanı haləti-heyvaniyyətdən xilas edib də insanlıq halətinə yetişdir-məkdən, yəni elm və fənn, tərəqqi və təaliyə, həmcinsi olan millətə və ümuminsaniyyətə xidmət etməkdən. Odur ki, yenə lisani-Allah olan Quranimiz bu günə ruhi təbiiyyə malik olan-lara əsl insan adı qoyub, qalanlarını kələnam, yəni dördayaqlı adlandırıb.

İşdə bu nöqtəyi-nəzərdə Həsən bəy mərhumun tərcüməyi-halına, ömr və güzəratına nəzər edəlim, baxalı, nə dərecə-də o mərhumun ruhu ruhi-əvalimi insaniyyəti seyr etmiş və özündən sonra nə əsərlər qoymuş.

Tam 50 il bundan əqdəm, yəni o vaxtlar ki, Qafqaz dairəsin-
də elm və fənn nə olduğunu etinə belə olunmuyordu, Həsən
bəy mərhum, Moskva şəhərinə gedib orada Darülfünunda təh-
sil etməyə bəzəl hümmət etmiş, sonra Darülfünunun ülumi-ri-
yaziyyə şöbəsini qurtarıb öz vilayəti olan Bakıya müraciət et-
miş, Bakıya qayıdır da bu mərhum nəylə məşgül olmuş? Yer-
lər qəsb etməyə? Dövlət qazanmağa? İsmi-rəsm, şöhrət və pul
qazanmağa? Xeyr! Xeyr! Müəllimlik edib öz həmcinsi və qöv-
mi olan taifəni düçər olduğu cəhalətdən, zülmətdən xilas et-
məyə!

Əlan Qafqaz dairəsində iş görən bir çox ziyalı, mərifətli elm
və ürfan sahibi olan müsəlmanlar var ki, bu mərhumun şagird-
ləridir. Onlardan bəzilərinin saqqalları ağarmış, oğul-uşaq sa-
hibi olan zəvət bu məclisdə hazırlırlar! Lakin mərhum bir mü-
əlliimliklə icifa etməyib, millətinə daha böyük bir dairədə qul-
luq etmək niyyətiylə 1875-ci ildə haman bu Bakıda bir “Əkin-
çi” adında qəzetə nəşr etməyə şuru etmiş. Bu qəzetənin nəş-
rindən mərhumun məqsədi nə idi? Öz millətini uyuduğu cəha-
lətdən, zülmətdən və onların vəxm qorxulu nəticələrindən xə-
bərdar etmək idi!

Bu gecə haman “Əkinçi”nin əvvəlimci nömrələrindən mü-
taləcə edirdim. Onların birisində mərhum yazmış: “Ey müsəl-
manlar! Gərək zəmanə ilə sazi etmək! Zəmanənin təqazasına
görə iş görmək! Əger görməsək, zəmanə özü-özünə bızsız iş
görüb, fəqət bizi əzər, bizi döyər, keçər”. Bu sözlər 1875-ci il-
də yazılmış! Müsəlmanlar bu sözləri səmi etibara almadı.
1877-ci ildə Qafqazın bir böyük qalası əldən getdi. 1882-ci il
İranın Blüçistanı ingilislərin elinə düşdü; haman ildə firənglər,
ingilislər Misirə daxil olub Misiri təsərrüf etdilər. Yenə haman
illərdə Tunis əldən getdi. Xülasə, aləmi-islam öz dağılmağın-

da davam etdi!

Baxın, bu şəhərin özündə bizim halımıza: qeyrilər tərəqqi
və teali, sərvət və refahiyət fikrində olduqları zaman, biz bir-
birimizin canına, malına, irzi-namusuna düşüb, bir-birimizi da-
ğıtmaqdıyzı!

Həsən bəyin sözünə baxmamaq azdır! Həsən bəy bizi haqq
söz dedikdə acığımız tutub ağızına belə döyürdük! Ən əvvəlin-
ci tənə və sərzəniş ki ona edirdik, onun kasıbılığı, onun biçizli-
yi idi. Ağzını açıb danışdıqda biz ona deyirdik: kəs səsvü! Da-
nişma! Sən kasıbsan! Sən fəqirsən! Yəni biz ona tənə edirdik
ki, vaxtını pul qazanmağa sərf etmək əvəzinə, bizi bir millətə
qulluq etməyə sərf edirdi! Lakin mücahid, bu millətpərəst bi-
zim heç bir cövri-əsfamızdan geri durmayıb öz tutduğu yolun-
da qəribə bir səbat ilə davam edib milləti ayıltmaq işi ilə, tai-
fəsinə xidmət etmək üçün əlindən gələn cümlə-səyi bəzəl edir-
di. Əlan Bakıda 11 rus-müsəlman məktəbi var! Bu məktəblər
cümlesi o biçarənin səylerinin, zəhmətlərinin nəticəsidir!

Şimdi bu qədər böyük, bu qədər ali şəxsin təşyinə gəlib də,
biz ona nə deyək! Nə növ onunla vida edək? Əqidəmcə biz gə-
rək o ruhi-paka xitab edib də deyək! “Ey ali ruh! Şimdi sən ged-
dirsən ata-babalarımızın, əcdadımızın hüzuruna! Onlara bızdən
salam yetirib də bizim şikayətimizi de: Ey əcdad, ey babalar!
Bizi nə gün qoydunuz?! Bizi nə növ irlə qoydunuz, getdiniz?!
Stanlarımız xərabə, vilayətlərimiz viranə! Cümə millətlər ar-
asında sərnigün, xar, zəlil, məqbur, məzlum, əhvalımız pozğun!
Günü-gündən tənəzzül edib, günü-gündən puç və zay olmaq-
dayız! Əlan işimiz, sənətimiz oğurluq, quldurluq, bir-birimizin
canına, malına, irzi-namusuna qəsd etmək imiş! Ey kaş nə biz
olayıq, nə böylə irlər”.

Şimdi üzümü cavan məktəb uşaqlarına tutub da diyoram:

“İştə Həsən bəyin bubihörmət, bihiss, natəvan qalmış bədəni sizə ibrat olsun! Dünyadan cümləmiz böyləcə gedəcəyiz! Heç bir şeyi aparmayacayız! Bizdən qalan fəqət o insanlıq, o öz millətimiz, öz taifəmiz və ümuminsaniyyətə qulluq və xidmət qalacaq ki, əlan Həsən bəyin ruhunu bir qədər əziz və möhtərəm ediyor.

Həsən bəyi özünüzə nümunə edin və ələddəvam o ustadı-bi-həmtanın ruhuna rəhmət oxuyun.

“İrsad” qəzeti, № - 122, 2 dekabr 1907-ci il.

Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı

Yaxın zamanlara qədər Zaqafqaziya islam əhlini rus dilində müsəlman adlandırdırlar. Bu anlayış altında təkcə islam dini-nə sitayı edənləri yox, ümumiyyətlə türk dilində danışan Rusiya Zaqafqaziyasının əhalisini nəzərdə tuturdular. Dirlərinə görə ruslar tərəfindən xalqın belə adlandırılması müsəlmanların özlərindən qaynaqlanır. Çünkü onlar indiyə qədər milli dil və din anlayışlarını itirib, öz xalqlarını və öz dillərini müsəlman adlandırırlar.

Hansı xalqa məxsusdurlar və hansı dildə danışurlar - sualına Zaqafqaziya müsəlmanı başqa cavab vermir, yalnız deyir ki, o, müsəlmandır və müsəlmanca danışır. Erməni-katoliklər də öz xalqlarını və dillərini katolik adlandırırlar.

Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dirlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdır. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrıılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkçələri.

Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi Bakıda da hiss olunur. Burada daxili quberniyaların tatarları ilə daha yaxşı tanış olan ruslar başqalarından tez hiss edirlər ki, Zaqafqaziya türkü ilə daxili quberniyadan olan tatar arasında nə qədər böyük fərq var: dilində, görkəmində, qanunlarında, adətlərində. Buradan da o irəli gəlir ki, Bakıda da Zaqafqaziya islam əhlini fars adlandırma yerinə düşmür. Əgər Zaqafqaziya türkü tatar deyilsə, heç fars da de-

yildir. Xalqlar bir-biri ilə dillərinə görə fərqlənirlər. Türk dili ilə fars dili öz aralarında tamamilə fərqlidirlər.

Zaqafqaziya müsəlmanlarını tatar adlandırmaq həm də ona görə düzgün deyil ki, bu müsəlmanların nə özləri, nə də onların yaxın qonşuları - farslar, osmanlılar, kürdlər, nə də ermənilər onları bu adla adlandırmayıblar və heç bir başqa ad haqda eйтitmək belə istəmirler. Düzünü desək, bu, hətta onları təhqir də edir. Tamerlanın hücumları zamanından tatar adı monqol işğalçıları tərəfindən qarət edilmiş bütöv Asiyada açıqlı və nifrətlə çəkilir.

Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İrandan Rusyanın payına düşmüş Aderbedjan (Azərbaycan) mahalı - indiki Zaqafqaziyadır, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şərq yazıçıları, elecə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türk-ləri adlandırırlar.

Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə ifadə etmek rahat deyil: məselən, azərbaycanlı türk və yaxud aderbedjanlı türk dili.

Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanları azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədə uyğun olardı.

Məhəmməd Ağa SAXTAXTINSKİ
“Kaspî” qəzeti, 1891, № - 33

“İRŞAD”

Bu günlərdə şəhərimiz iki vəqənin (əhəmiyyətli hadisənin) şahidi oldu. Bu vəqəeler müsəlmanca “Irşad” və rusca “Fəhlə və Əmələ Vekilləri Şurasının əxbarı” (“İzvestiya Soveta Raboçix Deputatov”) nəmələ iki yeni və gözəl qəzetərin intişara (nəşrə) başlamasından ibarətdir. “Həyat” dəxi zətən məslekini məzkr “Şura əxbarı”nın məslekine tovfiq edib (uyğunlaşdırıb) mündərəcatının əmələ (işçi) və fəhəlinin, ələlxüssü füqərayi-kasibənin (proletarların) mənfəətinə həsr edəcəyindən “Şura əxbarı” davam etdikcə oradakı məqalələri bol bol tərcümə edib, ya o amalda (məzmunda) məqalələr yazıb, qareini-girəmə (hörmətli oxuculara) ərz edəcəyindən və bu surətlə hər kəsi onun əfskarına (fikirlərinə) aşina (tanış) etmiş olacağından, biz bugünkü məqaləmizdə, ancaq “Irşad” haqqında bir neçə söz söyləmək istəriz.

Biz “Irşad”ın zühur (meydana çıxmazı) və intişarını (nəşrinin) ən səmimülqəlb təbrik edərək. Çünkü “Irşad”ın zühuru hə-yati-milliyyəmizdə qayət mühüm bir xitvəyi-tərəqqidir (tərəqqi addımıdır). Hətta deyə bilərem ki, bu xitvənin (addımının) əhəmiyyəti əxirən (keçənlərdə) sair şəhərlərdə sahəyi-intişara çıxan qəzetlərin zühurundan dəxi ziyyadədir (artıqdır). Bu dərəcə mühüm bir vəqəə (əhəmiyyətli hadisə) bizim şəhərimiz üçün olsa-olsa “Əkinçi” qəzetəsinin zühuru idi. “Əkinçi” qəzetəsi bir zamanda çıxmış idi ki, o vaxt müsəlmanca heç bir qəzetə yox idi. Hətta cəmaətimiz qəzetə nədir - onu belə bilmiyordu. Əger qəzətə millətin, cəmaətin gözü isə, o cəmaəti bırgözlü edən Həsən bəy həzrətləri idi. İstə, cəmaəti ilk dəfə də ikmali məxluqat (daha kamil yaradılmış) olan insan kimi “Həyat” ilə bərabər ikigözlü edən “Irşad” olmuş oluyor. Gər-

çι cəmaət üçün insan kimi ikigözlü olmaq da az olub yunan xürafatındaki (əfsanələrindəki) Arqos kimi “Yüz göz” - sədçəsem olmaq lazımdır. Lakin bugünkü halımızda bizim üçün ikigözlü ola bilmek də bir səadət sayılmalıdır. Streoskor (müsəlmanca “mütəssəmbin” iki eyni şəkli hər iki gözlə baxdıqdə bir şəkil kimi göstərən optik cihaz - Ş.H.) deyilən aləti şübhəsiz qarəlrimizdən çoxu görmüşdür. Görmüşsə, biliyor ki, əşya və əc-sami (şeyləri və cisimləri) hali-təbii və həqiqəsində mücəssəm (görkəmlə) göstərə bilmək üçün bu alət cüftə (qoşa) misilli fotoqraflara müraciət ediyor. Bu iki fotoqrafdan biri sağ və digəri sol gözə məxsusdur. İşte şəhərimizin cəmaəti də hadisati-dəhri (əsrin hadisəleri) və şüuni-aləmi (dünya işləri) iki qəzetə vasitəsilə ikiterəfi seyr və tamaşa edərsə, şübhəsiz o şüuni (işləri), o hadisəti daha dürüst, daha mücəssəm (ətraflı) və mükəmməl bir surətdə görmüş olur. Ələlxüsus, böyük bir inqilab dövrü olan bu günlərdə hər halda bir neçə gözlü olmaq zəruridir. Şəkk və şübhə yoxdur ki, “Irşad” ilə “Həyat”ın fikirlərində çox kərələr ixtilaf olacaqdır. Məbadə cəmaətimiz bu ixtilafi-əfskarı (fikir ayrılığını) ittihadızsızlığa (birləşik toqquşmasından həqiqət qığlcımı parlamaqda) olduğu hər kəscə müsəlləmdir (qəbul olunmuş aksiomadır). Elm və həqiqətin ən böyük, ən şərəfli dostlarının belə hər zaman əfskar ve arasında ixtilaf olmuşdur. Ərəstü-Əflatuna (Aristotel-Platonla), Calinos-Əbu Qırtas, Əbu Əli Sina-ibn Rüşdə müxalif idilər!.. Bütün bugünkü elektrik bariqələri (parıltıları) italyalı Volta ile Qalvanın ixtilafi arasından çıxdı!.. Binaənəleyh (buna görə) cəmaətə, millətə lazım olan, mücahidlərin, mürşidlərin, dəllillərin (yol göstərənlərin) ittihadi-əfskarı (fikir birliyi) deyil, bəlkə ittihadi-qü'lüb (qəlb birliyi), ittifaqi-hissiyəti-qəlbliyyələridir!.. Qəlbən “Həyat”ın “Irşad” ilə müttəhid (əlbir) və müttəfiq bu-

lundiğuna və bulunacağına kimsə şübhə etməsin!..

“Irşad”ın bu gün çıxan birinci nömrəsini böyük bir zövqi-ruhani ilə mütləci etdi, möhtəviyyəti (məzmunu) mündəricatı pek gözəl və müfid (faydalı), üslub və şivəsi pek şirin!..

Başda Bakı ruhani məclis üzvü, fazıl və möhtərəm axundlarımızdan Molla Ağa Əlizadə həzrətlərinin bir təbriknaməsi bədə (sonra) Molla Məhəmmədzadə həzrətlərinin mənidar (məzmunlu) bir məqaləsi, sonra rüfəqəmizdən (dostlarımızdan) sabiq baş mühərririmiz Əhməd bəy Ağayevin “İslam və Hürriyyət” sərlövhəli bir bəndi ki, bunda hürriyyət neməti islamın şərtlərindən biri olduğu mükəmmələn isbat ediliyor. Da-ha sonra “Irşad”ın məsləki haqqında bəzi izahat və ilx... Bu babda (hissədə) deyilir ki: qəzetənin məsleki, əshabi-kəhfin (padşahın zülmündən qaçanların) yüzlərcə il yatıb oyandıqdan sonrakı ovza (vəziyyət) və əhvalını bəyan edər kimi olacağın-dan, “qum, qum ya əyyühəlqaflıñ” (dur, dur ey qəflətdə olan-lar) sözünü virdi-zəban (dildə əzbər) edib təkrar etməkdən ibarətdir. Niyyətimiz diyir: “Irşad” milletimizi, cəmaət hürriyyəti, cəmaət muxtarİyyəti nemətlərindən müstəfir (feyziyab) et-mək və bu nemətlərin bize bəxş olunmasına bəis olan ərbəbi elm (elm xadimləri) və qələmin, fəhlə və əməlinin (zəhmət-keşin), kasıbların, əhl-sənət və ziraətin (əkinçinin) hüquq və mənafeyini müdafiə eləməkdir. Bundan başqa “Irşad” Qafqa-ziyada sakın tayfaları, ələlxüsus erməniləri və müsəlmanları sülh və müsalimətə (barışığa), ittifaq və ittihadə (birliyə) də-vət edəcəkdir ki, vətənimiz bu surətdə irəlidə böyük bir tehlükədən xilas olub hürriyyət və mədəniyyətin cəmi nemətlərinə nail olsun.

“Həyat”, “Irşad”ın bütün bu niyyətlərinə təhsinxah olub (tərəfdar olub) cənab haqdan təmənna və istirham (xahiş) edir

ki, “Irşad”ın məsləkində müvəffəq buyursun!.. Ancaq “Irşad” qəzətəsi əshabi-kəhf fəqərəsində (əhvalatında) bir maddəyi xatırlarından çıxarmasınlar. Məlumdur ki, əshabi-kəhf (gizlənmiş şəxslər) oyandıqdan sonra “karvanın dalınca sürətlə getsələr” dəxi karvana yetişməyəcəklərini bildiklərindənmi, yoxsa başqa bir sebəbdənmi, hər nədənsə təkrar mağaraya gedib bəstəri-xabi (yataq yuxusunu) tərcih etdirilər (seçdilər)!..

“Irşad” millətimizi naümid (ümidsiz) etməsin. Bildirsin ki, bu gün atla, ya dəvə ilə səyahət edilməyir. Dəmiryollar, avtomobilər kimi vəsaiti-nəqliyyə mövcuddur. Binaənəleyh (buna görə) hər an sürətlə teyyi-mərahil (mərhələli yol) edib irəlidə gedən qafılələrə (karvanlara) yetişmək mümkündür... Təkrar əshabi-kəhf kimi uyumağa heç lüzum yoxdur.

“Irşad”ın hürufat kimi və mürəttib qələtləri kimi bəzi qüsurları varsa da, bu xüsusda şübhəsiz məzurdur (üzürlüdür). Cünki hənuz idarə və mətbəə işlərini yoluna qoymamışdır. Bir də dəmiryolların, teleqrafların ümumən tətil etdiyi böylə bir zamanda vəlou (hətta) nəvaqisli (nöqsanlı) olsun qəzetə çıxara bilmək hər halda böyük bir hünər və qeyrətə vabəstədir (bağlıdır). İnşallah, “Irşad” bu nöqsanları da qəribən (tezliklə) islah edər. Baqi (daima) qəzetənin hər xüsusda xeyirxahi olub, ümid ediyoruz ki, mürşid (düz yol göstərən) və müridləri (onun ardınca gedənləri) ilə bərabər “Irşad” din və millət və insaniyyət yolunda cəhd və qeyrət xüsusunda bizim ilə həmdəst vifaq (həmfikir yoldaş) olaraq çalışacaqdır!

“Irşad”ın müdər və sahibi-imtiyazi (ixtiyar sahibi) Əhməd bəy Ağayev kimi, kamil bir publisist və naşiri İsa bəy Aşurbəyov kimi qeyrətli bir novçəvan olduqca buna əmniyyətimiz bərkəmalıdır (ümidişimiz tamamdır),

Dər biyaban kər ze şovqe-Kəbə
xahi zəd qədəm,
Sərzənişha kər dəhəd xare-moğilan qəm məxor!..
(Əger Kəbənin həvəsilə biyabanda istəsən qədəm vurarsan,
Dəvə tikəni əgər səni dalasa da, qüssə yemə!)

Ə.H-zadə

(Əli bəy Hüseynzadə) “Həyat” №-121, 19 dekabr 1905.

"MOLLA NƏSRƏDDİN" BAĞLANDI

Cümə günü axşam saat səkkiz idi. Yazı otağında tənha oturub fikirləşirdim. Fikirləşirdim ki, nə üçün bir para adamlar "Molla Nəsrəddin" in yazdığını, məqsədini yaxşı düşünməyib fürsət axtaranların hiylə və təvillərinə (başqa mənə vermələri-nə) aldalarılar. Nə üçün camaatımız bu qədər avamdır?

Bu qədər qışqırıq saldılar da gündə gözlerinin qabağında min cür bidin (dinsiz) və biqeyrət işlərə, aşkar haram və məsiyyətlərə (günahlara) sükutla tamaşa edirlər...

Mən bu cür xəyalatda ikən balkonda ayaq səsləri çoxaldı. Getdikcə şiddetləndi, şəsqa sıqqıltısı qaba ayaq səslərinə qarışdı. Yerimdən durdur, qapını açıb gördüm ki, bir sürü polis bizi doğru gəlir.

Mən özüm-özümə dedim: genə bir müsəlmanın, bəlkə millət atası adını qəsb edən bir müsəlmanın donos, şəridir.

Donos şərlərinə çox düçər olduğumuz üçün pristava gülgüle dedim: "Genə nə var?"

Dedi: "Bir zad yox, ancaq qubernator buyurur ki, "Molla Nəsrəddin" idarəsi və "Qeyrət" mətbəəsi bağlanınsın".

İndilik çarə nə: Ağa deyir sür dərəyə, sür dərəyə. "Molla Nəsrəddin" bağlandı, lakin mətbəəmiz öz işində davam edir.

Ertəsi gün senzor idarəsinə gedib şikayət elədim ki, nə səbəb ilə bağladıbsınız? Təəccüb edib dedilər ki, heç bir zaddan xəbərimiz yox. O saat bildim ki, hansı millət atası hökumətə donosbazlıq edib, məslekimizi hökumətə müzurr (zərərli) göstəribdir.

Bildim ki, millətin heç bir dərdinə, heç bir ehtiyacına hərgiz baxmayıb donosbazlıqla hökumətə xidmət göstərən yalançı millətçilər kimlərdir. Bildim ki, maarif ağacımızı içindən ye-

yən yenə öz qurdumuzdur. Bildim ki, millətimizin hüququnu paymal (məhv) edən, millət qəlbini kəsməyə çalışan baltanın sapı yenə bizdəndir. Bildim ki, müsəlman donundakı islam xəinləri, "Molla Nəsrəddin" in 22-ci nömrəsində ayıların, qurdaların, aslanların parçalanmış isləmi qapıb yeməkləri barəsindəki şəkilləri əldə dəstəvuz edib "Molla Nəsrəddin" i hökumətə ası göstərən alçaqlar nə cür müsəlmanlardır.

Bildim ki, 22-ci nömrədə 3-cü sehfidə, birinci sütunda yazılın: "Amma heç kəs ilə dava eləməyibsiniz ki, niyə müsəlman qızlarını uruslaşdırırlar" fəryadını bir özgə dona geydirib xuliqanlıq edənlər bu cüra bir həqiqəti deyənləri hökumətə ası (üsyancı) göstərib millətinə xəyanət edənlər hansı xainlərdir.

Qoy bu cəhalət babaları ikiqəpiklik mənfəətləri, üçgünlük şöhrət və rahatlıqları üçün hər növ xainlik, hər qisim həlqeyi-həqarəti boyunlarına keçirib bir neçə gün ömür sürməyə çalışımlar.

Qoy beş-on avamın xatiri üçün həqiqət və hikməti inkar etsinlər! Camaati köhnə-qəflət və qaranlıqda saxlamağa bəzilşeytanat (şeytanlara hədiyyə) etsinlər!

Lakin bu bişüür (şüursuz) müstəbidlər, bu islam şəriətini əl-lərində oyuncaq edənlər burasını heç fikir etmirlər ki, belə bir vaxtda bu cür alçaq qulluqlar ilə milləti aldatmaq olmaz. Bu qədər şüurlarıdamı yox, bilələr ki, hürriyyət və müsavatı ümumiyyətlə istənilən belə bir vaxtlarda həqiqət və maarif selinin qabağında donosbazlıq ilə durmaq olmaz!

Biçarələr elə güman edirlər ki, "Molla Nəsrəddin" bağlanmaqla onların eyibləri örtüləcək. Dəxi bilmirlər ki, ələm sürət-lə dəyişilməkdədir. Bu az maarifimizlə də olsa, içimzdə bir çox Molla Nəsrəddinlər var. Bu gün Molla Nəsrəddin **batar**, sabah Molla Xeyrəddin **çıxar**.

Bixəbər və qafıl donosçu gərək biliydi ki, həqiqət ilə köhnə cahilənə adətləri fərq edənlər, şəriəti həqiqeyi-adətə qarışdırımayanlar getdikcə çoxalmaqdadır, dəxi bir para cahillərin, nadanların xatiri üçün həqiqət fəda edilməyəcək!

Bu gün “Molla Nəsrəddin” bağlandı, amma “Molla Nəsrəddin”i meydana getirən fikirlər bağlanılmayacaq.

“Molla Nəsrəddin” müdürü və mühərrirləri çoxdan söyülməyi, bağlanmayı, nadanların tənə (rişxənd) və töhmətinə və xurafatpərəstlərin küfrünü gözünə almışdır. “Molla Nəsrəddin”in gedəcəyi yol birdir ki, o da hər şeydən artıq öz qüsuratımıza, öz üstümüzdəki ləkələrə, tərəqqiyə mane olan öz cahilanə adətlərimizə acı-acı gülüb millətin səadətinə çalışmaqdır. Binaən-əleyh (o səbəbə görə) heç bir təhdid, donosbazlıq, bağlanmaqlıq “Molla Nəsrəddin”in bu əzm və məsləkinə mane olmayaqdır.

“Molla Nəsrəddin”in müdürü - möhtərəminə vəkalətən həqiqətpərəst müştərilərə kəməli-cürətlə ərz edirəm ki, “Molla Nəsrəddin”in yenə özü və ya onun əvəzi yaxın vaxtda mövqeyi-intişara qoyulacaqdır.

**Ömər Faiq Nemanzadə,
“İşad” qəzeti 13 iyun 1907-ci il, №110**

TUTACAĞIMIZ YOL

Dəhşətlerinə şahid olduğumuz böyük müharibə böyük bir həqiqəti - əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi.

“Dünyanın xəritəsi qəribə dəyişəcək” deyə heyrətlə qarışiq bir cümlə indi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir. Dünya xəritəsinin alacağı yeni şəkəl vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər heç şübhə yoxdur ki, vüzuh (aşkar) və rüsus (qətiyyətlə) peyda (züahir) etmiş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır.

Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir idemal (məfkurə) bəsləyən millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edər. Şübhəsiz ki, sözün tam mənası ilə deyiləcək qədər ku-həfkən (dağ dağından) topların hakim olduğu hərb meydanlarında təsirsiz qalmayan bu qüvvət yaşıl mahudlu barışq məsi üzerinde də əsaslıca bir təsir yapacaq.

Hər hanki qalib tərəf az-çox sorunlu bir dinclik vücudunda gətirmək istərsə, əsrin vicedanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvətli milliyyət məfkurəsini ehmal edəməz! Bunun böylə olacağı arabir gələcəyin sülhü haqqında söz söyleyən Avropa mütəfəkkirlerincə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhsunə mənsub siyasilərcə, milliyyət əsasına riayət etməyəcək, millətlərin hüququnu gözətməyəcək bir sülh əqdnaməsi çox çəkməz yırtılar və sorunlu bir dinclik təmin edəməz.

Hüquqi-təbiisi paymal olmuş bir millət baqi (əbədi) qalınca ya qədər Avropa müvazinəyi-düvəliyyəsi (dövlətlər müvazi-nəti) hüquqi və sorunlu bir sülh üzü görməkdən məhrum qalaçağı kimi, kəndi (öz) vətəndaşları arasında ögey-dögəmaliq gözədən bir dövlət də həqiqi bir qüvvətə söykənməyəcək, mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilata malik olmayacaqdır.

Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfradınca (fördlərcə) müşəxxəs (tanınmış) qayeyi-amala malik olan milletlər, dövlətlər arasındaki münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kimi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətdə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və amallar ətrafında birləşərək bütün bir məfkurəyə, qayeyi-xəyalə hədəf olacaq o işqli yıldızə sahib olmalıdırlar. Çünkü müttəhid bir ruh və müsterək bir yıldızə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə silahdan məhrum qalan heyətlər kimsəyə söz eşitdirməyəcəklərdir!

İşte millətimizin bir qəzetiçi olmaq hesabılə öhdəmizə düşən rəhbərlik vəzifəsinin ifası üçün tutacağımız yolun nöqtəyi - əzimətinə (məramını) təşkil edəcək əsas - milliyyət əsasıdır.

Fəqət sui-tefahümə (anlaşmaya) meydan qalmamaq üçün həmən ixtar edəlim ki, (xatırlayalım ki) bizim qəbul etdiyimiz milliyyət düsturu "Zemşina", "Novoye vremya"nın və sair bu kimi sağ qəzetə və məhəfillərin (heyətlərin) bəhimi (vəhşi) millətciliklərindən əlbəttə başqadır. Onlarca özgə millətlərin mənafeyi milləti-hakimənin mənafeyinə feda edilməlidir. Halbuki bizim tərvic elədiyimiz əsas bütün milliyyətlər üçün bir dərəcə hürriyyət və müsavat tələb edir ki, bununla biz rus canaatının da salim düşünür qismilə heç bir ixtilafda bulunmuruyoruz.

Hər bir millət azadə yaşayıb da tərəqqi edə bilmək üçün 3 əsasa istinad etmək məcburiyyətindədir.

DİL, DİN VƏ ZAMAN

Dilcə - biz türküz, türklük milliyyətimizdir. Binaən əleyh (ona görə) müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə malikiyyətimiz-məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə en müqəddəs qayeyi-amalımız, işqli yıldızımızdır.

Dincə - müsəlmanız. Hər bir din öz mütədəyyinləri (iananları) arasında məxsusi bir təməddün (mədəniyyət) vücuda getirmişdir ki, bu təməddün də bir beynəlməliyyət səbəbi təşkil edir. Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlməliyyəti-islamiyyəyə daxiliz. Bütün islam millətlərilə şərīkli bir əxlaqa, dini bir tarixə, müştərek bir yazıya, xülaşə ortaq bir təməddünə malikiz. Qətblər bir Allaha mütəvəccə (üz tutan) və dilimiz müəyyən virdlər (daim təkrar edilib söylənən, dualarla mütəzəkkir (yada salınan) olduğundan bütün müsəlmanlarla şərīk bir ruha sahibiz. Bu şərīklik islamiyyətə daxil olan zərərli təsirlərdən bizi mütəzərrir etdiyi kimi, bu yolda olacaq islahat feyzlərindən də bizi nəsibsz qoymaz.

Zamanca da - biz texnikanın (alyatın), elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. Türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək, mütləqa əsrimizdəki elmlər, fənlər, hikmet və fəlsəfələrlə silahlılanmalı, sözün bütün mənası ilə zəmanə adamı olmalıdır.

Demək ki sağlam, metin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücduduna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu iqtiza (tələb) ediyor - mütləqa 3 əsasa sarılmalıyız.

**TÜRKLƏŞMƏK,
İSLAMLAŞMAQ VƏ MÜASİRLƏŞMƏK**

İştə millətimizin həyati-ictimaiyyəsini islah üçün üzərinə dayandığımız se (üç) payeyi-mədəniyyət!

Xülasə, tutacağımız yolda önmüzə çıxacaq olanlara qarşı yeganə vasitəmiz olacaq açıq söz!

**M.Ə.Rəsulzadə,
“Açıq söz” №-1, 2 oktyabr 1915**

Üzeyir bəy Hacıbəyli

TƏƏSSÜRAT

Parlamanımız ikinci iniqadında fraksiyaların bəyannamələrini eşitdik.

Əvvəl sözünü deyən “Müsavat” oldu.

“...Mülkədarlarla xüsusi maliklərə məxsus olan torpaqlar pulsuz və əvəzsiz olaraq zəhmətkeş və rəncər xalqa veriləcəkdir” dedikdə məclis əhlindən bir parası qurcalandılar. Lakin sol tərəfin gurultulu alqısı “işin üstünü örtüb” əhvali dəyişməklə bərabər, mürgüleyən əzaları da yuxudan oyadı.

“Müsavat”dan sonra “Sosialistlər bloku”nun adamları çıxdı.

Aslanbəy Səfikürdski bəy də olsa kəndçi tərəfdarıdır. Kənd əhlinin ağır halı Aslan bəyə o qədər təsir edibdir ki, o təsiri parlaman əhlinə yetirmək üçün, bəlkə sözünə inanmazlar deyə kərratılıƏ Allah-taalaya and içirdi:

“Vallah, mən doğru deyirəm.

Camaat əldən getdi, Allaha and olsun!”

Mən onu gözləyirdim ki, camaatdan birisi durub deyəcək:

- Mən ölüm, doğru deyirsən?

Bu da cavab verəcəkdir ki:

- Sən Öl: Hezret Abbas haqqı!

Görünür bizim sosialistlər özgə millət sosialistləri kimi deyildirlər: Allaha, peyğəmbərə inanırlar.

Amma mənim qəlbimi şad edən burasıdır ki, biziim sosialistlər Azərbaycanın istiqlaliyyətinə də inanırlar!

Burası, sosialistlərimiz tərəfindən göstərilən siyasi bir hünerdir ki, bu hünər düşmənlərimizi məqbur və məyus, dostla-

rımızı isə məsrur və məmnun edib ümidsizlərə ümid, ümidişlərə də qüvvət və səbat verməklə yavaş-yavaş da olsa mənzi li-məqsədə tərəf qədəməndəz oluruq.

Biz bir şeydən qorxuruq:

İstiqlal yolunda iki qədəm atmışq, birisi istiqlali-elana və müstəqil hökumət təşkili, ikincisi isə parlaman açılması.

Biz qorxurduq ki, üçüncü qədəmi atmağa biziş imkan verməyib, yoldan qaytaralar...

Amma şükür olsun, Aslan bəy and içdi Allaha ki, sosialistlərimiz imdada yetişib, üçüncü qədəmimizi daha da gen qoymaq üçün qolumuzdan yapışdırılar.

Qədəmlərimiz bir-birindən mübarəkdir.

Bunlara ad qoyaq.

Birinci qədəm - müstəqil hökumət.

İkinci qədəm - şürayi-milli, yaxud parlaman.

Üçüncü qədəm isə - əlbirlilik!

Bütün parlaman fraksiyalarımızın İstiqlal üstündə əlbir olub, söz-sözə verdiklərini xoşbəxt qulaqlarımız ilə eşitdik. İnşallah bu yoldakı, işlərini görməklə gözlərimizin də aydın olduğunu hiss edərik.

İndi doğrudan da demək olar ki:

- Millət irəli gedir!

Artıq, bu sözə gülməyəcəyik, çünkü irəliyə doğru üç böyük addım atmışq və geri dönmək fikrimiz də yoxdur. Aslan bəy demişkən:

- O getdi:

Aslan bəy bu iki sözü bütün məclis tərəfindən gurultulu alqış almaq üçün demədi, həqiqət elə belədir ki var:

- O, yəni o mənhus geri - getdi!

Arvadlar sözü olmasın:

- Elə getsin ki, dalınca da bir qara daş!

Haman o “mənhus geri”nin mənhus əsərlərindən idi ki, Aslan bəydən sonra kürsü xitabətə çıxan Şeyxülislamov “Hümmət” fırqəsinin adından danışmaq istərkən başındaki fikrini söyləmek üçün ağızından söz tapmayırdı!

Aşkar idi ki, natiqin başındaki, fikir rus dilində hazırlanır. İndi bunu türkçəyə tərcümə etmək lazımdır. Ona görə gərək məclis əhli səbr edib, gözlesin, lakin tərcümə üçün də türkçəyi bilmək lazımdır, halbuki natiq türkçə bisəvaddır. Pəs nə olsun?

Hər nə oldu - desin!

Odur ki, “paydar” deyəcək yerdə “paymal” deyirdi.

“Cümhuriyyətə inam” əvəzinə “cümhuriyyətə ənam” çıxırıldı. Bir çox sözlər vardır ki, heç deyə bilmirdi, gərək məclis əhli özü başa düşə idi. Qərəz, binəva çox əziyyət çəkirdi. Yaxşı ki, kömək edənlər az deyil idi. Bir tərəfdən sədri məclis, bir tərəfdən də yaxındakı yoldaşları “suflıyorlıq” zəhmətini müzayiqə etməyirdilər.

Bir də natiqin canını qurtaran bir əhvalat idi: yalan yanlış da olsa, dediyi sözlərin mənası o qədər şayani-ehəmiyyət idi ki, haman hər mətləbindən sonra uzun alqışlar guruldayırdı, natiq bu fasılədən istifadə edib o biri fikrini tərcüməyə çalışırıdı.

Həqiqət, Şeyxülislamov cənablarının bir para mətləblərini qızıl xətt ilə yazıb saxlaşan səzadır.

Deyirdi ki:

- Azərbaycan istiqlalı yolunda mübarizə etmək lazımdır, birinci mübarizə cərgəsində biz sosialistləri görərsiniz!

İndi “Znamya truda” qəzetişi müsəlman sosialistlərinin bu cürə sözlərini eşidib də söyməsin, bəs nə cəsən? Ümidləri puç oldu getdi...

“Znamya truda”nın başına yığılmış olan yalançı sosialistlər bu ümidi idilər ki, Azərbaycan istiqlalının təzə qoyulmuş binasını uçurub dağıtmaqda müsəlman sosialistləri onlar ilə əlbir olacaqdırlar və Azərbaycan evi Azərbaycan övladının öz əlilə yixilacaqdır.

Görünür, onlar belə güman edirmişlər ki, bizim sosialistlər, sosializm kimi ali bir elmi ağıl və bilik sayesində dərk etməyib, yalnız bir “moda” olmaq üzrə özlərinə sosialist adını qo-yubdurlarmış, binaənileyhə “bizdən ayrı olmağa utanarlar” ya ki, onları uşaq kimi tovlamaq olarmış ki, belə iş yaxşı deyil, rus demokratiyasından ayrılib istiqlal qurmaq sosializm işinə xəyanətdir və sairə və sairə və saire.

Lakin bizim sosialistlərimizin ağıl və dərrakəsi “Znamya truda” başına yığılmışların şeytanət və xəbasətinə qələbə çalıb, sosialistlərimizin “moda” üçün deyil, bəlkə ciddi surətdə miskinlər tərəfdarı olduqlarını hər kəsə bildirdilər. Miskinlərin də kim olduğu məlumdur:

Bizim kəndçilərimizdən, bizim əmələ və rəncərlerimizdən başqa miskin kim ola bilər?

Deməli, “Znamya truda”çlarının bu ümidi də çürük qoz kimi puça çıxdı, sosialistlərimizi uşaq kimi tovlaya bilmədir!

Odur ki, indi də qorxuzmaq istəyirlər, xox gəldi edirlər! Belə ki “Znamya truda”nın son nömrələrinin birində bizim sosialistlərə itab və xitabən açıqlı bir məqalə yazılibdir:

- Siz nə ixtiyarla özünüze “Azərbaycan sosialistləri” adını qoyduınız?

Deməli, bunların sözündən belə çıxır ki, rus sosialisti, alman sosialisti, firəng sosialisti olar, amma Azərbaycan sosialisti olmaz, necə ki, Azərbaycan istiqlalı da ola bilməz!

Andranikləri müdafiə edən bu cürə “sosialist”lərdən hələ

çox sözlər eşidəcəyik...

Belə güman edilməsin ki, bu sətirləri yazan özü sosialistdir, ona görə sosialistlərimizin hünərləri haqqında bu qədər danışır. Xeyr, mən sosialist, filan deyiləm, ola bilər ki, hələ ağlim o dərəcəyə çatmayıbdır, ancaq məni bu qədər fərəhləndirən Azərbaycan istiqlalı məsələsində sosialistlərimizin bu dərəcə sağlam, düzgün və həqiqi bir vəziyyətdə bulunmalarıdır. Məni fərəhləndirən, sosialistlərimizin parlaman kurüsündə ağızlarından çıxan gözəl və pürməzmun sözlərdir.

Məsələn, Şeyxülislamovun bu sözlərini eşidib də hansı Azərbaycan övladı fərəhlənməz ki, deyirdi:

- İstiqlalımıza inanmayan, gələcəyimizə ümidvar olmayan adamlar, hökumətimiz içində olmamalıdır!

Qərəz! Mətləbi uzatmayaq. Növbəti dördüncü addımındır. Bu addımın da adı:

- Ləyaqətdir!

Yəni müstəqil yaşamağa layiq olduğumuzu bildirsək, axırmacı olan beşinci addımımızı da atıb mənzili-məqsədə yetişərik.

Beşinci addım isə:

- İstehqaqdır.

İstiqlalə müstəhəqq olduğumuzu dünyaya aşkar edək.

Bu axırmacı addım da atıłarsa, özümüzü məqsədimizin mənzilində görərik.

O məqsəd isə:

- Yaşasın müstəqil Azərbaycan!

Kəlami-insaniyyət pərvəranesinin sülh konfransında vilsonların ağızı ilə bütün cahana elan və elam edilməsindən ibarətdir!

“Azərbaycan” qəzeti
16 dekabr 1918-ci il № 66

QARABAĞ HAQQINDA

Təqribən bir ay bundan əvvəl idi ki, Qarabağdan gələn ahu-fəryadlar həm hökumətimizi, həm də cəmiyyətimizi təhciz etməklə Azərbaycan torpağının bu hissəsinə xüsusi bir nəzər yetirilməsini tələb edirdi.

Na olmuşdu orada?

Ermənilərin generalı ədd olunan Andranik öz xunxar dəstəsilə Qarabağın Zəngəzur adlanan uyezdi üzərinə töküüb müsəlman əhalisini qətlü-qarət kimi qudlurlara məxsus əməlləri ilə tədhiş edib buraları “müsəlmanlardan təmizləmək” istəyirdi.

Şübhəsizdir ki, hökumətimiz Azərbaycan türklərinə qarşı icra edilən və rəva görürlən bu vəhşiliklərə göz yuma və istimdad fəryadlarına qulaq asmaya bilməzdi. Hökumətimiz ingilis komandasının nəzərini dəxi bu günə, vəhşi əməllərə cəlb edib Andranikin əmali-vəhşiyənəsinə nəhayət çəkdirdi.

Andranik fitnesi nəticəsi olaraq Qarabağın hal və ovzayı elə bir fövqəladə surət kəsb etdi ki, hökumətin bu cəhət haqqında xüsusi qeydkeşliyinə böyük bir ehtiyac görünüb, ciddi tədbirlər ittixazı lazımdı.

Bu tədbirlər nə ola bilərdi? Qarabağı işlər düzələcəyə qədər müvəqqəti olaraq ümumi idarə təhdidindən ayrıb xüsusi bir idarə altına almaq ki, əvvələn, Qarabağın fövqəladə haləti mərkəzi hökumətin ümum - məmləkət qeydkeşliyi işinə xələl yetirməsin, yeni hökumət bütün diqqəti yalnız bir Qarabağa münhəsir etmək məcburiyyətində qalmasın və saniyən Qarabağ dəxi fövqəladə halətinə görə lazımlı olan xüsusi tədbirlər it-

tixazindən mərhum edilməsin, o idi ki, hökumət Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdlerindən ibarət olan Qarabağ xüsusi bir general-qubernatorluq şəklində salmaq əmrini lazımlı və vacib bildi. Mərkəzi hökumətin vəkili yerinə olan general-qubernatora hökumətdən bir para fövqəladə ixtiyarat veriləcəkdir ki, Qarabağın fövqəladə halətini adı bir surətə salmaq yolunda o ixtiyaratdan istifadələr etsin.

Təkrar edirik ki, achiq, azar, yolsuzluq, əmniyyətsizlik şuriş narazılıq və sair bu kimi hadisəldən əmələ gələn bu fövqəladə halət Andranik avantürasının nəticəsindən nəşət edən bir vaqədir, binaən-ileyhə hökumətimizin Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək tədbirinə dəxi Andranik hərəkatı səbəb olmuşdur.

Andranik Azərbaycan hüduduna soxulub da vəhşiliklər icra edərkən hökumətimiz Ararat hökumətinə müraciət edib Andranikin oraya qarşı münasibəti nə olduğunu istifsa etdi. Ararat hökuməti ikiəlli An! draniki rədd edib “onun bizə heç bir dəxli yoxdur, xudsər bir adamdır” deyə cavab verdi. Andranik dəxi öz tərəfindən erməni hökumətdən küsdüyüünü, təkrar-təkrar söyleməyi mövqeyi gələn yerlərdə müzayiqə etməyirdi.

Erməni hökumətinin Andranikdən üz döndərib də incimiş olduğuna və bunun da o hökumətdən küsməyinə safdarunların və ya iş bilənlərin nəzərlə baxdıqları başqa məsələdir. Hər halda biz erməni hökumətinin sözlərinə inanmayı qərar qoyub və Andranikin erməni hökumətinə dəxli olmayan xudsər bir quldur olduğu nöqtəyi-nəzərdə dayanıb öz şorpağımızı və öz əhalimizi bu quldurun əlindən xilas etməyə çalışdıq və bileyərə bu işdə müvəffəqiyət hasil etdik. Bəd andraniklər tərəfin-dən vurulmuş zərbələrin yaralarını sağaltmaq üçün o zərbələrə uğramış olan yerlərimizi öz məsləhətimizə görə xüsusi bir

idarə altına alıb, general-qubernatorluq təşkil etmək istədik.

Halbuki bizim bu tədbirimiz Ararat hökumətinə xoş gəlməyibdir. Bu xüsusda protest edib “Ermənistan ərazisi hüququnda təcavüz” olunur deyir.

Bu əhvali eşitmiş olan “Naşa vremya” adlı erməni qəzetəsi ki, Bakı erməni milli komitəsinin naşiri-əfskarıdır. Birdən-birə qorxuya düşüb Allah eləməsin ki, bu işin axırı müharibəyə müncərr ola deyib nədənsə “mühəribə” sözünü tez meydana atr və gözləmədiyimiz bir halda erməni cümhuriyyətinin halını fəna və müşkül bir surətdə təsvir edib, mühəribə olursa, bu hal daha fəna bir şəklə girəcəyindən bəhs edir və bəhsinə “cidiyyət şəkli” vermək üçün Ümumazərbaycan demokratiyasına müraciət edərək “provakasiyaya uymayan” deyə xəbərdarlıq etməklə hökumətimizin tədbirlərini fitnə və provakasiya adlandırtır.

Quldur Andranikin vəhşiliklərinə qarşı məzəmmət yolu ilə bir söz belə ağızına almayan və biləks Andranikin bir erməni “qəhrəmanı” sıfətiylə sənaxani olan və onun bütün vəhşiliklərini təsvibə çalışan bu qəzetə hökumətimzin bu tədbirini gözü yummadan fitnə adlandırıb məsələnin nədən nəşət etdiyi haqqında bir söz belə söyləməyir və tez “mühəribə” sözünü meydən mətbuata çıxarıb, bu sözlə Azərbaycan demokratiyasını qorxutmaqmı isteyir ki, bəlkə bu qorxu üzündən Qarabağın general-qubernatorluq təşkilinə xələl yetirsin və ya həqiqətənmi bu işin mühəribəyə müncərr olacağından, mühəribə olursa erməni cümhuriyyətinin halı fəna bir surətə düşəcəyindən təsvişə düşür. Burası bir dörlü anlaşılmayıb. Bəlkə tərəf-müqabılın “zəif olduğunu” bizə işaret edib də bizi davaya qızışdırıb ki, mühəribəni biz başlayaq və bassaq da, basmasaq da təqsir bizim üzərimizə düşsün! Hər halda bu qəzətonin tez “mühəribə”

sözünü ortaya salması və erməni hökumətini zəif bir halda təsvir etməsi şayani-diqqətdir.

Bizə qalaraq əminlik ki, hökumətimiz Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək istərkən erməni hökuməti ilə müharibəyə girmək ehtimalı heç xəyalına belə gətirməmişdir, çünki Qarabağ bizim, biz bizim. Öz yerimizdə, öz torpağımızda nə siyəq “administrativ” şəkillər yapacağımız bizim öz işimizdir. Erməni hökumətinin və ya erməni milli komitəsinin bu cürə işlərimizə qatışmağa heç bir haqları olmadığını özləri bilmirlərsə, o halda siyasiyatın ibtidai qaydalarından bixəbər və cahildirlər, özgələrindən öyrənsinlər. Və əlavə tutalım ki, Qarabağda general-qubernatorluq təşkili “erməni mənafeyinə toxunur”. Haman saat mühəribə etmək lazımlı gəlirmi? Və bir də erməni-gürcü mühəribəsindən sonra hər tərefin və müttəfiqlər komandasının da rəyi bu cürə hüdud məsələlərini konfranslarla, danışqla, sülh və sazişlə həll etmək qərarı ittixaz olduqdan sonra hüdud məsələsinə aid olan bu işdə dəxi saziş və danışq lüzumundan bəhs etmək əvəzinə, tez mühəribə sözünü oraya salmaqdə “Naşa vremya”nın məqsədi öz fitnəkarlıq xəsiyyətimi bildirməkdir, zəhmət çəkməsin, özümüz ondan da yaxşı bilirik. Yox, bizi qızışdırmaq və ya sinamaq isə, onu da anlayacaq qədər dərrakə və fərasətimiz vardır.

Aramızda mühəribə olarsa, erməni cümhuriyyətinin hali fəna olacağına şübhəmiz yoxdur, lakin hər halda biz mühəribə xəyalında deyilik. Biz öz daxili islahat işlərimiz ilə məşğuluq. Mühəribə etmək istəsə idik, əlimizdə böyük bəhanəmiz dəxi vardi. Halbuki indi mühəribəyə heç bir tərefin, heç bir bəhanəsi yoxdur. Ararat hökuməti şükür eyləsin ki, biz onun “Andranikin bizi dəxli yoxdur” sözünü inanıb da Andraniki xüdsər bir quldur sıfətilə torpağımızdan rədd etdik. İndi də o quldurun

hərəkatı-vəhşiyənəsindən dolayı əhalimizə varid olan zərər və ziyanları rəf etmək işilə məşğuluq. Əgər bizim bu işimizdən erməni cümhuriyyətinə və erməni “ərazisine” bir xələl edirsə, bu xüsusda dəllillərini meydana qoyub müzakirəyə gərsinler. Yoxsa gözü yummadan protest etmək və ya müharibədən söz salmaq fitnə və provakatorluqdan başqa bir şey deyildir.

“Azərbaycan” qəzeti
30 yanvar 1919-cu il № 101

Üzeyir bəy Həsibəyli

TƏƏSSÜRAT

Parlamamız açıldı, gördük Fətəli xan doğru dedi ki, yatsa idik də yuxumuza girməzdı...

Əvvəldən, ingilislərin qeydkeşliyi hürriyyətimizin bədxahaları tərəfindən, parlamanımız açılması münasibətilə məbadə bir şuluqluq bürüzə verməsin və versə də, filfövr qabağı alınsın deyə, parlaman imarəti yanındakı Hacının qız məktəbidir - ingilislərin iki ədəd zirehli avtomobili dayanıb, içindən görünən topların ağızını açıb gəlib-gedənə guya:

Dinc dur! - deyirdi.

Zatən o səmtdən gəlib-gedən heç yox idi, çünki Azərbaycan polisi imarətin “bir ağacliğindan” - qoy mübaliqə olsun adamları keçməyə qoymayıb, ancaq məbuslara və parlamana girmək haqqı vəsiqəsinə malik olanlara izin verirdi.

Parlamam imarətinin içində ziynet cümləsindən calibi-diqqət olan şey qiymətli xalılar deyil idi, bəlkə fiati ucuz, lakin mahiyyəti-milliyyə və siyasi-bəlkə fiati ucuz, lakin mahiyyəti-milliyyə və siyasiyəsi dedikcə baha olan üçrəngli milli bayraqlarımız idı.

Məhəmməd Əmin nitqi-iftitahisində bu üç rəngin: türkləşmək, islamlasmaq və müasirləşmək amalı əlamətindən ibarət olduğuna işaret ilə - bu bayraq endirilməz! - dedikdə bütün məclisaya qalxıb əl çala-çala bayraqları şalamlarken təəssürati-fövqəladəmdən başımın tülkləri biz-biz durdu. Nədənsə bu fəqərə dəxi yadına düşdü ki, görəsən küçədə zirehli avtomobilər olmayıb heç bir nəfər də polis və ya qoşun əhli gö-

rünməsə idi, bugünkü günün şərəfinə toxunmaq kimi ədəbsizliyə bir kəsdə cürət ola bilərdimi?!

Mənəcə yox. Çünkü bu müqəddəs məclisin imarətin dəlik-deşiklərindən belə dışarıya tərəf nəban etdiyi əzəməti-mənəviyəyəsindən o dərəcə mütəəssir olardı ki, əli-qolu boşalıb dili də bağlanardı...

Məclisin açılmaq saatı yaxınlaşdı. Tamaşaçılar ki içlərində müsəlman xanımları da az deyildi - boş yerləri doldurdular. Məbuslar hər kəs öz məxsusi yerini tapıb oturdular. Qəzetə yaçıcları kağız və qələmlərini hazırlayıb müntəzir durdular. MİNİSTRLƏR müavinləriyle bərabər öz yerlərinə keçib cərgə ilə oturdular. Bir lojaya sığmayıb, sağ və sol iki lojamı doldurdu-

Bunların hamısı başı açıqlıdılar. Bir nəfərdən savayı, görünür ki, söyuqdan qorxurmuş, həqiqət, çox soyuqdur.

Hamı amadə olub intizada ikən milli şura rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənabları rubəru qapıdan çıxıb məqami-sədərətdə üzü məclisə tərəf, ayaqüstü bir vəziyyət alıqdə hazırlın intiziarı donub diqqətə münqəlib oldu.

Məhəmməd Əmin qəlbən nikbin və nikbinliyində də sabit-qədəm olduğuna dələlet edən açıq və gülər bir üz və yerə baxmaq adəti olmayan bir göz ilə məbuslara xitabən nitq söyləməyə başladı.

Padşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin məclisi-məbusanını bir nəfər vətən övladı açdı.

Məhəmməd Əmində natiqlikdə “patent” qazanmış olan “arator”lara məxsus qol atma, baş oynatma, üz-gözünü sıfət-dən-sifətə dəyişmə kimi hərəkətlər yox idi.

Bunların əvəzində özgə bir hal var idi ki, o da getdikcə qızı-

şıb sözlerinin dəruni qəlbdən söyləndiyini eşidənlərə hiss etdirməklə dərin bir təsir oyatmaq idi. Qol atmaqdan bu yaxşıdır. Bunda ixłasi-qəlb və səmimiyyətlə bərabər, sərd edilən kəlamda bir də böyük bir ciddiyət mövcud olduğuna hər kəs inanıb natiqin hər bir sözünə lazımnıca əhəmiyyət verirdi. O idi ki, hər bir cümlə axırında alqışlar yağırdı.

Natiqin nitqini bugünkü nömrəmizdə oxuyarsınız. Mənim məqsədim gördüklerimi, təəssüratımı söyləməkdir.

Növbət ministrlər rəisi Fətəli xan Xoyskiyə yetişdi.

Xudavəndi-aləm hər yerdə istibdad varsa, evini yixsm necə ki, rus istibdadının evini yıldır. Qoyurdularmı ki, vaxtında dilimizi öyrənək ki, yeri düşəndə danışarkən fikrimizi söyləməyə, söz axtarmağa möhtac qalmayaq!

Bavücudi-in Fətəli xan çox da duruxa-duruxa danışmirdi, dilinə hətta rəvan demək də caizdir. Anasından öyrənmiş dilinə bir qədər də türk qəzətelərin mütaliəsindən və bir də Osmanlı türk qardaşlarımız ilə bir müddət təmasda bulunub deyib-danışmaq məcburiyyətindən hasil olan sözləri qatıb, bir dil düzəltmişdi ki, onunla ifadeyi-məram edirdi.

Fətəli xan, zaten nitq söyləmirdi. O, məbuslar, əfəndilərlə dərdləşmək istəyirdi, dərdini söyləyib şikayət edirdi.

Xaricdə qarışıqlıq və daxildə pərişanlıq ola-ola xəzinədə bir köpük pul və meydanda bir nəfər əsgər olmaya-olmaya, bizi hökumət seçib dedilər ki, gərek bu işləri düzəldəsiniz. Biz də necə ki görürsünüz, mümkün qədər düzəltdi. Pul da var, yol da var və sairə.

Məclis rəisi-vüzəranın sözlərinə diqqət və sükut ilə qulaq verirdi, ancaq sağ tərəfdə kim idisə, xısim-xısim piçildənib rəisin hər sözüne bir kinaye buraxırırdı.

Zənnimcə, Fətəli xanın şikayəti parlaman əksəriyyətinin qə-

buluna məzhər olmayacaq deyil.

“Deklarasiya”nın müzakirəsi sonraya qaldı. Doğrudur, “Fətəli xan kabinetinin əvəzində özgə bir kabinet alsa idi, işləri da-ha gözəl aparardı”, deyənlər olacaqdır. Ancaq bəlkə “özgə kabinet heç bir işləri də görə bilməyəcək idi” deyənlər də az ol-mayacaqdır.

Fətəli xanı “tənqid etmək asandır, amma işi görmək çətin-dir” sözlərinə çox adamlar şərīkdir.

Sağda oturan “İttihad” fraksiyası özlərindən sol olan fraksiyaları bir məsələdə qabaqladı, hətta bir dərəcəyə qədər “məhcub” belə etdi ki, “utandırıcı” sözündən bir az yüngüldür. “İttihad” parlaman açılmaq bayramı münasibətə siyasi dustaqların əfvi-ümumisi təklifini etdi. Fraksiya namından bu təklifi irad edən “İttihad” əzəsi “özbək” səbqət etmək arzusunun cüzdən karxıb “siyasi” sözünü umutmaqla bir çoxlarını qor-xutdu, kənardan tez “siyasi” sözünün əlavəsi mətləbi aşkar et-məklə təskinə səbəb oldu.

Cavan parlamanımızın birinci iclasında hasil olan təəssürat gələcək əndişələrimizin zayıf edilməyəcəyinə ümidi verib, indiki ovzamızın da bir dərəcəyə qədər hiss etdirməz ağırlığı müqabilində qəlbimizdə təsliyyətamız bir hiss oyadır.

Allah kömək etsin!

“Azərbaycan” qəzeti
9 dekabr 1918-ci il № 60

MƏTBUAT AZADLIĞI

I

Hər ölkənin mədəniyyətinin inkişafı onun ədəbiyyatının in-kişafı ilə bağlı olduğu kimi, hər millətin siyasi vəziyyəti də onun mətbuat azadlığı ilə bağlıdır.

O millət, o məmlekət xoşbəxt və azaddır ki, onların mətbuatı azad və xoşbəxt olsun. Bu məsələni lazımlıca dərk et-mək və anlamaq istəyiriksə, onda gərək mətbuat tarixini oxu-yub araşdırıq, onun vəzifələrini və müxtəlif vəziyyətlərini təhlil edək.

Yunan filosofu Ərəstun deyir: “İnsan ağıllı vücuiddur. Onun ağılı və işgörmə qabiliyyəti var, bunlardan biri olmasa və ya təzyiq altına düşse, həmin insanın yaradıcılıq qabiliyyəti itmiş olar”.

İnsanın zəkası və fealiyyəti həmişə irəliyə və yüksəyə çan atır. Yaşayan hər şəxs düşünür, daim irəliləyir, deyişir, onu əhatə edən mühitlə temasda olur. İctimai həyat - xarici hadisələr və insanlar arasındakı əlaqədən başqa bir şey deyil. Biz bir-birimizlə bağlıyız, bir-birimizi duyur, bir-birimizlə fikir mübadiləsi edirik. Beləliklə, ictimai əlaqə saxlayıb ehtiyaclarımızı ödəyirik.

Əlaqə müstəqim və qeyri-müstəqim olur. Gündəlik ehtiyac-lar müstəqim əlaqə nəticəsində tədricən ödənilir, bunu da da-nışçıqlar yaratdır.

Qeyri-müstəqim əlaqələr isə yazı vasitəsilə yerinə yetirilə bilər.

Əlaqələr əvvəlcə insanlar arasında bilavasitə görüşmə, ikinci yazı vasitəsilə həyata keçirilir. İkinci halda adamlar bir-biriన görürler.

Vəziyyət nəzərdən keçirilsə, görürük ki, qeyri-müstəqim əlaqə üçün yazının meydana gəlməsi zəruridir. Bunu dərk etmek çətin deyil. Ozamankı insanlar icma halında çox sadə yaşayırlar, ictimai ehtiyaclarını ödəyə bilirdilər. O vaxt onların yazıya ehtiyacları olduğunu təsəvvür etmək olmaz. Bunu da bilirik ki, cəhət onları səy və çalışmağa məcbur edir. Tədrici və təbii irəliliyiş, cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət üzvlərinin bu və ya digər yerdə səfərləri və ümumi ehtiyacların ödənilməsi zərurəti nəticəsində yazı meydana gəldi. İnsanların ümumi ehtiyacları xeyli çoxaldığından ümumi və xüsusi məişət əvvəlki halından çıxdı, fikirlər genişləndi və hissiyat artdı, onun nəticəsində də yazı ilə insanlar arasında əlaqə genişləndi.

Nə qədər ki həyat şəraiti, yaşayış tərizi sade, qeyri-müstəqim idi, yazı da xüsusi və şəxsi səciyyə daşıyırıdı. Amma ya-vaş-yavaş ictimai məsələlər genişləndikcə xəbərlər və yazılar xüsusilikdən çıxdı, ümumi məlumatata və ümumi mənafeyə xidmət etdi.

Beləliklə, xüsusilikdən çıxan yazı ümumi mətbuatın mənşəyi oldu, onun ictimai vəzifələri də buradan başladı. Əsrlər boyu mətbuatın təkamül tarixini nəzərdən keçirsek, onun əvvəller necə olduğunu və simasının necə dəyişdiyini görərik. Mətbuatın əsasını qədimdəki xüsusi yazı və məktublar teşkil edir. Onlarda həmin dövərə aid məsələlərdən bəhs olunur və ümumi xəbərlər verilirdi. Belə məktublar qəzet, mətbuat rolu oynayırdı. Dostlar, xidmətçilər (katiblər) və məşhur adamlar ətraflı məktublar yazılırdılar. Onları oxuyub əldən-əldə ötürürdülər, camaat mühüm hadisələrdən xəbər tuturdular. Bu cür təbliğat və

nəşriyyat vasitəsi keçmişimizdən bizi ırs qalsa da, bir müddət bu iş yüksəkrütbəlilər arasında davam edirdi. İndi də, bilirsiz ki, hər kəs xaricdən vətəninə, ya dostuna məktub göndərəndə “o ölkədən xəbərlər və s...”dən yazar. Eləcə də vətəndən xaricə məktubda istinasız yazar: “Ölkənin xəbərləri beledir... və ilaxır” və ya başqa məsələlərdən bəhs edir.

Nəhayət, yeni mətbuat meydana gəlir. Nəşriyyat yarandıqdan sonra bir neçə məsələ ortadan çıxır.

Mətbuatın tərifi və xüsusiyyətləri haqqında demək olar ki, mətbuat ümumi məsələlərin yazılı şərhidir, bir ümumi mənafeyə xidmət edir, onu bütün xalqın nəzərinə çatdırır. Mətbuat üçün üç şərt lazımdır, birinci - yazmaq, ikinci - ümumi mənafə, üçüncü - yaymaq. Əgər bunların biri yoxdur, mətbuat da yoxdur. Yazı ümumi mənafeyə xidmət edib geniş yayılmışsa, o, mətbuat yox, şəxsi yazardır. Mövzunun ümumiliyini, həmçinin yayılmasını müqayisə etsək, demək olar ki, mətbuatda gedən yazı ümumi mənafeyi güdmürsə, xalqın nəzərinə çatmırısa, o, mətbuat hesab oluna bilməz. Bunlar mətbuatın xüsusiyyətləridir. Həmin xüsusiyyətləri öyrənib dərk etmədən bilmək olmaz ki, mətbuatın vəzifələri, mətbuat azadlığı nədir və ona nə lazımdır?

II

Mətbuatın rolü çox böyük və əhəmiyyətlidir. Mətbuat mü hüüm milli qüvvələrdən biridir. O, milli iqtidarda dördüncü yerde durur. Yeni iqtidarın üç qüvvəsi, birinci - qanunvericilik, ikinci - icraedici, üçüncü - hüquq orqanları. Bundan sonra mətbuat gəlir. Digər bir baxımdan dünyada tutduqları mövqeyə görə beş mühüm dövlətidən - İngiltərə, Fransa, Almaniya, Av-

triya və İtaliyadan sonra, altıncı beynəlxalq güc mətbuat sayılr. Yeni altıncı qüdrətli dövlət qələm aləmidir. Bəşər aləminin mətbuatın nüfuz dərəcəsini xalqın ümumi əfkari - ümumiyyəsi də göstərməkdədir. Elə ki, mətbuat ümumin qiymətini aldi, Avropada onun inkişafı üçün geniş meydan açıldı, yayılma imkanı yarandı.

Mətbuatın rolunu, vəzifəsinin əhəmiyyətini öyrənmək üçün onun tarixini nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu tarixi diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onun ibtidada vəzifəsi nisbətən sadə və yüngül olub, əvvəlcə ümuma aid olan faydalı siyasi xəbərləri yayırırdı, daxili və xarici xəbərləri oxuculara çatdırıran vasitə idi. Nəşrlərdə sevinclə saray xəbərləri, şahlara aid, şahzadələrə verilən imtiyazlar barədə xəbərlər dərc edilirdi. Mətbuat səhifələri verilən məqam və rütbə, mənsəb və dərəcə, tərif, şahanə bəzəklər, saray cah-calalı və siyasi hadisələrə dair xəberlərlə dolu idi. Şübhəsizdir ki, hemin məhdud məsələlərin ömrü az olur, yalnız müəyyən dövrə ruhsuz siyasi həyat təsvir olunurdu, onun səhifələrində şahlıq sarayından və şahın şəxsi mənəfeyindən başqa bir şey yox idi.

Amma mədəniyyət yüksəldikcə mətbuatın da vəzifələri artı. Elmi məlumatların çoxalması, tənqidin yaranması, ümumi ehtiyacların və təlim-tərbiyənin genişlənməsi mətbuatın da vəziyyətini deyişdi. O, camaatın tərbiyəcisinə və xalqın fikirlərini yayan vasitəyə çevrildi. Mətbuat bir məktəb rolunu oynamaya başladı. O, həm məktəb, həm də məktəbdən kənar öz işini görürdü. Millət mətbuat vasitəsilə məlumatlanır, camaat onun səhifələrində elmi, ədəbi və siyasi xəbərlərlə tanış olurdu. Mətbuati hava kimi fərz etmək olar. O, hər gün insan zəkasının məhsulunu öz səhifələrində dərc edir. Bir millət ki

müxtəlif ümumi məsələlərdən bəhrələnə bilmir, o, öz təcrübəsi vasitəsi ilə də faydalı məlumat əldə edə bilməz. Öz yazıları ilə tanınan şəxsler də onlara lazım olan məlumatı mətbuat səhifələrindən ala bilirlər.

Mətbuat millət fəndlərinin, jurnalistlərin şəxsi fikirlərini cəmiyyətə çatdırırandır. O, dövrünün mədəniyyət carşısıdır, öz dövrü, başqa dövrlər barədə lazımi məlumatı camaata çatdırı bilir. Bir və ya bir neçə nəfərin yeni fikirləri min nüsxələrlə çap olunan mətbuat vasitəsilə ictimaiyyətin malı edilir, yayılır. Əlbəttə, yeni fikirlər, səadət və həqiqətin yolunu kəsən köhnə fikirlərlə toqquşur.

İnsanların ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti yüksək səviyyəyə çatdıqda mətbuat daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, müxtəlif fikirləri yamaqla milləti bütün siyasi və iqtisadi sahələrdə məlumatlandırmalı, məşruət dövründə həmin sahələrdəki bütün məsələləri mütləq millətə çatdırılmalıdır. Beləliklə, mətbuatın özüde siyasi və iqtisadi obyektdir. O, ümumi siyasi təşkilatları təbliğata dəvət edən, ümuma nicat verən, siyaset üzərində nəzarətçi kütləvi təbliğat vasitəsidir, ictimai fikri həyecana gətirib formalasdırırdır.

Bu mövqədə mətbuat mühüm qüdrət və qüvvət kəsb edir. Ona dünyasının altıncı qüdrətli dövləti və ya dördüncü hakimiyət ünvanı naşaq yera verilməyibidir.

Mətbuat xalqın milli nümayəndəliyini öhdəsinə götürən, onun görüşlərini ifadə edib yayan ictimai nəzarətçidir. Hökuməti nalayıq işlərdən çəkindirən, onun fəaliyyətini bir an belə gözdən qoymayan, ciddi əsaslı tənqidə rəvac verən, nöqsanları açıb göstərən, hakim dairələrin yaramaz hərəkətlərinin qarşısına dəmir sədd çəkən də mətbuatdır. Mətbuatın qayəsi məşrutə hökumətidir. Ancaq bilmək lazımdır ki, bu hökumətin də

qanun-qaydası nə qədər düz olsa da, o xalqın müstəqil hissyyatını lazıminca anlaya bilməyəcəkdir. Bu mənada mətbuat mütləq və müstəqil iqtidardan üstündür. O görür, yazar, göstərir, gələcəyə baxır. Öz tənqidçi çıxışları, mübahisələri vasitəsi-lə ictimaiyyəti həyəcana gətirir, camaatın təlimini və zəkasını zənginləşdirir, eyibləri açır, xəstəlik və yaraları saqladıb aradan qaldırır.

İndiki dövrde informasiya vermək, yaxud əqidə mübahisələri aparmaq üçün ümumi meydانlara və bazarlara getməyə ehtiyac yoxdur. İndi bir şəxsin bütün ömrünü mütləq məktəbdə keçirməsinə, dərin təhsil, təcrübə və kəşflərə sərf etməsinə də ehtiyac yoxdur. İndi ölkənin idarə əsulundan və ya nümayəndələrin rəftarından qorxmaq lazımlı gəlmir. Mətbuat var. O, bütün bu vəzifələri öz öhdəsinə götürür. Bundan əlavə qələm sahibi olan bir dəstə adam vardır ki, onlar insanlıq aləmində aid məlumatları verməklə məşğuldurlar və bu fəaliyyətdən çəkinməyəcəklər.

Təzə informasiya vermək, tərbiyə etmək, maarifləndirmək yeni mətbuatın vəzifələrindəndir, o, bu vəzifəni tədriclə, təbii surətdə yerinə yetirir, qalın qaralıq pərdələri qaldırıb onların arxasındaki zülüm, sitəm və təzyiqlərin kökünü kəsməyə çalışır.

Mətbuat elmi, siyasi və bəşəri informasiyanı çoxaldır, bu isə insanların zehninin işıqlanmasına səbəb olur. Mətbu sistemi geniş olan millətin zehni, fikri də işıqlı olur. İnkışaf etmiş millət o millətdir ki, onun mətbuatı azaddır, ciddidir, başqlarına nisbətən çoxuna müyəssər olandır.

Bilik və informasiyanın əsas qaynağı həyatdır. Bilik və məlumatsız həyat əsl həyat deyil, cansızdır, ölüdür.

Mətbuat bir müəllim vəzifəsini yerinə yetirir. O, xalqın təbiyəcisiidir. O, mənəviyyatdan uzaq ola bilməz. O, təmiz, saf olmalı, əxlaqdan kənara çıxmamalıdır, kənara çıxsı, öz mənafə və məqsədine xidmat edə bilməz. Aşağı səviyyəli yazı, söyüş, abırı aparan yazı, fitnə-fəsad törədən yazılar - bax bu üç əxlaqdan kənar çıxışlar mətbuti hörmətdən salar, əxlaqdan məhrum edər.

Tənqidçi kobud, ədəbsiz və nalayıq olan yazılar - aşağı səviyelilər sırasına daxildir. Bu qəbildən olan mətbuatla əxlaqcə geri qalmış, tərbiyə görməmiş cəmiyyət üzvləri arasında, mədəni münasibətin nə olduğunu anlamayan yenice ayılmış millet və yenice ayaq tutmuş ölkələrdə təsadüf edilir. Ümumi tərəqqi genişləndikcə bu cür ədəbsiz yazılar da mətbuat səhifələrində azalır. İnkışaf və tərəqqinin məntiqi də bunu tələb edir. Digər tərəfdən mədəniyyət yüksəldikcə, əxlaq normaları da bərqərar olur, xalq aşağı səviyyəli yazılarla dözmür. İrandakı vəziyyət bu baxımdan ən yaxşı nümunədir. Bugünkü mətbuatla neçə il əvvəlki İran mətbuatı arasında nə qədər böyük fərq olduğu göz qarşısındadır. Bu fərqi görmək üçün indi bizim təzə mətbuatın qələm mübahisələri ilə başqa mədəni ölkələrin mətbuatını müqayisə edin. Əlbəttə, bir afrikalı bizim qəzetləri oxusa, ləzzət alacaq, amma onu bir fransız nəzərdən keçirə, heyrətə düşəcək. Əgər aşağısəviyyəli yazılar, ümumiyyətlə, geridə qalmış ölkələrin mətbuti payına düşürsə, abır-həyadən kənar və şəhvətpərəst yazılar da mədəni ölkələrdəki mətbuatla məxsusdur. Bizim məqsədimiz o yazıları tənqid etməkdir ki, insanlarda şəhvətpərəstlik oyatmaq, ya pis məqsədlər üçün nəşr olunur. Rusiyada onlar "qara ədəbiyyat" adlanır, yə-

ni onlarm alıcıları cahil, pis, əxlaqsız adamlar hesab edilirlər. Belə yazınlara bəzən hekayələr, romanlar və bu səpkidən olan digər kitablar da daxildir. Bunların məzmunu şəhvətpərəstlik və eşqbazlığın təsvirində ibarətdir. Onları yazmaqdan məqsəd müxtəlif macəraları oxucunun yadına salıb onda şəhvətpərəstlik hissələri oyatmaqdır. Bu cür kitablar asan və sadə dildə yazılır, ucuz olur, mədəni hesab olunan ölkələrin əksində, xüsusilə Fransada çox yayılmışdır. Bizim ədəbiyyat içində Seyx Sədinin qəzelləri böyük ədibin əxlaqının nə səviyyədə olduğunu göstərir, Übeyd Zakanının divanı da bu qəbildəndir. Übeyd Zakani keçmişdə İstanbulda çap olunmuşdu, amma burda hökumətin qorxusundan yayılıa bilmədi. Həmin kitab vaxtıla Tehranda İstanbul nəşri adı ilə buraxıldı, bir çox nüsxəsi yuxarıda göstərilən aşağı təbəqə arasında yayıldı. Bu növ ədəbiyyatdan ibarət olan bir sıra kiçik kitabçılar dəxi milli mətbuat və ədəbiyyatımızı ləkələyir.

Bu cür yazılar aşağısəviyyəli adamların, varlı və yuxarı təbəqənin əxlaqsız məişətindən doğur. Eyni zamanda yoxsulluqdan, dəhşətli ehtiyacdən və daha yaxşı yaşamaq arzusundan irəli gəlir. Bu, bir ədəbiyyatdır ki, həm yüksəksəviyyəli varlıklar, həm də aşağısəviyyəli cahillər arasında yayılır. Belə əsərlər əxlaqsız varlı ailələrində uşaqlara zövq verən, mövhumi inam və məmmunluq yaradan halva kimi görünür. İnkişaf etmiş ölkələrdə meydana gələn varlıklar yoxsulların iş və əməyi hesabına harınlmışlar. Yoxsullar isə təhsildən kənardə qalır, öz zəkalarının qüdrətindən istifadə edib, elm yolu ilə öz məiştərini təmin edə bilmirlər. Diqqət edilərsə, onların əxlaqının aşağı səviyyədə olmasının da buradan doğduğu aydınlaşar.

Nəhayət, bu cür nəşrlərin zərəri və təhlükəli əxlaqi təsiri-nin də çox olduğunu söyləyə bilərik.

Pozğun qələmə alınan yazı, əsərlər həm əxlaqa, həm də təribiyə böyük zərər yetirir. Öz xeyirləri üçün cürbəcür yalanlar, qərəzli qara fitnəkarlıq və iftiralar dərc edən mətbuat pozğun mətbuatdır, nəşrdir. Bu cür ədəbiyyat ancaq pul qazanmaq naminə nəşr olunur, onların puldan başqa qayələri yoxdur. Belə mətbuatın səsi pul üçün çıxır, sakit olub susması da puldan asılıdır. Onu Avropada “zəkai söyüş” adlandırırlar. Həqiqətən də belədir. Əxlaqsız qadınla belə mətbuatın nə fərqi var? Hər ikisi bir cərgədəndir. Onlar həya və abırlarını yelə verirlər, vücundlарını nəcis qiymətinə satırlar. Əxlaqsız qadın öz vücudunu hərraca qoyur, kim çox pul versə, onunla gedir. Pozğun jurnalist də özünü hərraca qoyur, qələminin və vicedanının ixtiyarını “səxavəti” çox olanların ixtiyarına verir.

IV

Ziyalı mətbuat və pozğun yazı da cəmiyyətə çox əziyyət verən zəhərdir, bəladır, **beynəlxalq** miqyasda kapitalizm meydanına gələndən, zəhmətkeş fəhlə sınıfı öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxandan sonra bu cür nəşrlər geniş intişar tapdı. Elmi həqiqətləri danmaq, tənqidi yazıların qarşısını almaq, ümumin irəliləməsinə və zəhmətkeşlərin beynəlxalq əlaqələrinə mane olmaq üçün yuxarıda söhbət gedən mətbuat varlıların əlində alət olubdur.

Qanunvericilik məclisinə seçkilər zamanı pozğun mətbuat siyasetə qoşulur. İqtidárın cəmaətin, ümumin əlinə keçməsindən qorxuya düşərək ona mane olmağa çalışır. Külli miqdarda pul xərcleməklə mətbuat vasitəsilə hər şəkil və formada olursa-olsun xalq arasına iğtişaş salıb hamını bir-birinə vurmağa başlayır. Xalqın fikrini döndərmək isteyir. Çalışırlar ki, ca-

maat öz rəyini və siyasi hüquqlarını təzək qiymətinə satsın. Bədbəxtlikdən, bu ədəbi pozğunluq yavaş-yavaş bizim ıranda da yayılıb adət halı alır. Mətbuat səhifələri varlı, vəzifəli şəxslərin və xaricilərin pulu ilə qaralanır. Söyüş yazmaq, zəhmət-keşlərin hüququnu tapdalamaq üçün bu cür mətbuata ali təbəqələr pul verirlər ki, onların istədiklərini eləsinlər. Həqiqətən fahisəsifəti yazılıcların, qələm sahiblərinin əxlaqsız qadınlar kimi ədəbiyyatın ismətini hərraca qoyduqlarını, millətin cahil və nadanlığından istifadə edib, bir neçə təmən pul xatirinə vətəni və siyasi azadlıqlarını satdıqlarını görəndə adamı heyrət bürüyür. O alçaqlar ədəbiyyata ləkə vururlar, amma işi elə göstərmək isteyirlər ki, guya mədəni ölkələrdə olduğu kimi, bütün yazılarını millət işinə sərf edirlər, məşrutə adına mətbuat səhifələrini qaralayırlar.

Məqaləmizdə pozğun və simasız mətbuatın mədəni ölkələrə aid olduğunu qeyd etdik. Bəzi sadəlövhələr bizim sözümüzdən elə nəticə çıxara bilərlər ki, bəlkə mətbuatın pozğunluğuna və əxlaqın dəyişməsinə mədəniyyətin inkişafı səbəb olubdur? Bəzən belə nəticə çıxarmaq da mümkündür. Hətta mədəniyyətin inkişafı bəzilərini mətbuati ittihəm etməyə de sövq edə bilər. Göstərək ki, mədəni ölkələrdə mətbuatın bir qismisinin pozğunluğu mədəniyyətin pozğunluğu nəticəsində deyil. Bu pozğunluq müvəqqətidir. Bəşəriyyət əxlaq və elmin inkişafına, ictimai yeniliyə nə qədər tez nail olarsa, pozğun mətbuatın da ömrü o qədər tez başa çatar. İrliləyiş isə davam edir, mədəniyyət də daim inkişafdadır. Nə qədər ki, insan ömrü var, mədəniyyət də var və inkişaf etməkdədir. Həqiqi mədəniyyət əxlaqın pozulması yox, əksinə, əxlaq pozğunluğunu aradan qaldıran əsas amildir. O, həqiqət günəşini işıqlandırır. Pozğun mətbuatın axırı yoxdur, o, karvansara qonağı kimi bu

qapıdan girib o biri qapıdan çıxbı gedir, çünkü onun varlığı da belə davamsızdır.

Keçən məqaləmizdə mətbuatın əxlaqi vəzifəsinin təlim-tərbiyə olduğundan bəhs etmişdik, indi də əxlaqa zidd mətbuatdan söz açaq, onun müxtəlif pis təsirlərini göstərək. Bu iki növ mətbuatın bir-birindən fərqi məlumdur.

Biz yuxarıda mətbuatın tarixi vəzifəsini göstərmişik. Söyüçü və abır aparan mətbudan yaxşı şey gözləmək olmaz. Heç kəs şübhə etməz ki, qərəzli mətbuat bundan əvvəl dediyimiz mühüm vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməz. Həmin vəzifələri ümumi əxlaqi gözəlləşdirmək istəyən ciddi, elmi, mədəniyyətə xidmət edən mətbuat həyata keçəirə bilər. Qələmlərdən ismət zidd yazılar çıxan şəxslər şəhvətpərəstliyi qızışdırır. Bu, təccübəli görünə bilər. Pozğunluq yaratmaq, hərzəlik etmək, söyüş deməkələ məşğul olan jurnalistlər əxlaqı necə gözəlləşdirə bilərlər, həqiqət və mədəniyyət bayrağını necə ucalda bilərlər? Həmin mühüm vəzifələri o adamlar yerinə yetirə bilərlər ki, qələmlərini insanların zehminin inkişafı, ümumi təlim-tərbiya və ədalətin genişlənməsi və bərqərar olmasından başqa heç nəyə işlətməsinlər.

Buna görə də zehni inkişafa xidmət edən və öz tarixi vəzifəsini yerinə yetirən mətbuat nüfuz sahibi ola bilər. O, əsas müqəddəs ideyaları müdafiə edərək müxaliflərə önə çıxmaga imkan verməməsi, heç bir hədədən qorxmamalıdır. Pozğun və əxlaqa zidd mətbuat müvəqqətidir, davamı yoxdur, onun nüfuzu da aşağı və süni olur. O, heç vaxt tarixi əhəmiyyət kəsb edə bilməz, ziddiyyətli, anlaşılmaz fikirləri və müəyyən məsələləri müdafiə etməkdən başqa onun heç bir işi olmaz. Buna görə də mədəni ölkələrdə düz məsləkli və əxlaqlı mətbuata ehtiram və hörmətlə yanaşırlar.

Mətbuat o zaman öz vəzifəsini lazımlıca yerinə yetirə bilər ki, öz işində tam azad olsun. Öz məqsədinə çatmaq üçün mətbuat azad olmalıdır. Mətbuat azadlığı onun öz işində - yazmaqdır, nəşrdə, yaymaqdır, insani fikirləri çatdırmaqdır tam azad olmasından ibarətdir.

Mətbuatın işi insani fikirləri yaymaq, insanların fikirlərinin inkişafını təkmilləşdirmək, mütləqiyətin özbaşınağının qabağıını almaqdır. Demək olar ki, ümumi inkişaf və yüksəlişin qarşısını almaqdır azadlığının qarşısını almaqdan zərərli heç nə yoxdur. Bu da təbiidir. Belə olduqda mətbuat öz təlim-tərbiyə vəzifəsini yerinə yetirə bilməz. Çünkü deməli olduqlarını deyə bilməz, yazmalı olduqlarını yaza bilməz və öz məsuliyyətinin öhdəsindən gələ bilməz.

Yunanistan da, Afina və Sparta da mətbuat geniş yayılma-dan əvvəl tam azad idi, hər yazıçı öz fikirlərini və qələminin məhsulunu bütün xalqa azad surətdə çatdırı bilərdi, tekçə rəsmi dinin və ümumi əxlaqın ziddinə olan yazılar qadağan idi. Allahın şəriki olduğunu iddia edən, Allahı danan, beləliklə də küfrə səbəb olan, ciddi məzhəbi tənqidlər yazılmış kitablar xalqın əxlaqına pis təsir göstərdiyi üçün o zaman yandırılır, müəlliflər isə ya qovulur, ya da məhkum edilirdilər. Beləliklə, yazı nəşr olunmazdan qabaq onu məhkum etmek üçün bir qayda yox idi. Yayılıb xalqın nəzərinə çatandan sonra o, müxali-fət və iqtidarnın ümumi mühakiməsinə tabe olmalı idi. Buna baxmayaraq, kitablar hədsiz dərəcədə sərbəst yazılırdı. Hətta məzhəbi qanun-qaydanın əsaslarını lağla qoyan, əxlaqa mənfi təsir edən yazılar geniş yayılırdı, heç yerdə onların qarşısını alıb dayandırmırdılar.

İtaliyada, yəni qədim Romada da eyni vəziyyət müşahidə olunurdu. Qələm azadlığı Afina və Spartadan qabaq burada ya-yılmışdı. Bu da qədim tarixi şəhərin xüsusiyyətindən irəli gəlirdi.

Bunlara baxmayaraq belə vəziyyət xristianlığın əvvəllerində çox davam etmədi. Siyasi iqtidar və əfkari-ümuşı yeni din əleyhinə yazılınlarda ziddiyiyətə başlandı, onlara qarşı təzyiqi arıldı. Xristianlar da bütperəstlər kimi yazılınlara təzyiq göstərdilər. Hər ikisinin də təzyiqləri bir-birinin eyni idi. Burada çox vacib bir məsələyə nəzər salaq ki, əgər bütperəstlik yayılonda romalılar yazı və kitablara son dərəcə siddətli müqavimət göstərildilərsə, xristianlıq meydana gələndə bu təzyiqin əleyhinə çıxdılar. Az sonra xristianlıq dini yenidən Roma imperatorlarının təsiri altına düşüb məğlub oldu, pak din kitablarla, yazılınlara nəzarət etməyə başladı, nəzarət senzora çevrildi. Orası da məlumdur ki, xristianlıq meydana gəlib yayılmağında yazılı yayım vasitələrinə möhtac idi. Bu qələm azadlığı bəşəriyyəti İsanın dininə dəvət etməkdə böyük rol oynadı. Elə ki din pərdə arxasında ruhanilərin pozğun məqsədlərinə əid-mət etməyə başladı, qələm tənqidə girdi. Həmin ruhanilər öz fəsadlarını gizlətmək üçün qələm azadlığının qarşısını almağa çalışıdilar. Keşişlər dində özbaşına cürbəcür dəyişikliklər və təhlillər yaratdılar. Dinin gücü ilə müxtəlif behanələr tapıb qələm və tənqidə yazılar əleyhinə bayraq qaldırdılar. Elə ki xristianlıq Avropada genişləndi, bütperəstlik yavaş-yavaş süqut etdi, ruhanilər rəsmi məqam və nüfuz sahibi olḍular. İlahi sol-tənətin ixtiyarı Papanın əlinə keçdi. O, özünü Allah hesab etdi. Xristianlıq-katolik məzhəbi fövqələdə qüvvəyə malik oldu, bu isə İsa dininin əqidəsinə zidd idi. Ona görə də sonda hər yerdə kilsə-katolik dini və ruhaniləri əleyhinə etirazlar ucal-

dı, dedilər onlar qoyunsifət gorqazanlardır ki, ruhani libasında öz şəhvətpərəstlik məqsədlərini, mütləqiyət iddialarını dinin gücü ilə həyata keçirirlər, batındə onlarla özbaşına Roma imperatorunun fərgi və təvəvüti yoxdur. Möhkəm və ciddi tənqidə başladılar. Tarixin səhifələri şahiddir ki, xalq öz etirazında haqlı idi.

O zamanın ruhaniləri Allahpərəstlik məzhəbini əllərində şərafət, soyğunuluq aləti etmişdilər, xalqın malını talamaqla, mülkünü qəsb etməklə dərəbəylilik idarə üsulu və yeni mütləqiyət yaratmışdır.

Bu tənqidə, hücumlara qarşı Papa və kilsə zorakılığa, xalqı dəhşətli surətdə qorxutmağa başladılar, Papa hökmənliliğinin əsaslarını möhkəmləndirməyə, əqidə və qələm azadlığını ləvğ etməyə çalışırdılar. Onlar üzərində iki nəzarət: "divan və təftiş" sistemi qoydular.

XII əsrin axırlarında (1183) ruhanilar Vuron şəhərində toplaşış "Divani-təftiş" yaratmaq haqqında qərara gəldilər.

XV əsrde (1471) əsas senzura qoyuldu. "Divani-təftiş" şer və məzhəbi mühakime rolu oynayırdı. Məhkəmə ixtiyarı ruhanilərin əlinde idi. Onların işi katolik əqidəsinə müxalif və azad fikirləri adamları tapıb işgəncə vermək idi.

Bu cür qeyri-qanuni əməllər üçün hər cür alçaqlığa əl atr, istədikləri adamları döydürmək, öldürmək, hətta tikə-tikə doğratmaqdan da çəkinmirdilər. "Divani-təftiş" in əli ilə tələf olan insanların sayı-hesabı yox idi. Onların hesabını heç kəs söyləyə bilməz.

"Divani-təftiş" İspaniyada əvvəlcə dini təəssübə xidmət edirdi. Sonralar səltənət istibdadının mənafeyini qorumağa başladı.

Senzura və yoxlama nəşrlərin elmi və ədəbi cəhətdən inki-

şafina çox ziyan vurdu. Senzura katolik dini əleyhinə çevrilmiş nəzəri fikirlərin və elmin tərəqqisinin qabağını da alırdı. Senzura xüsusi heyətlərdə təşkil olunmuşdu, bunların işi məhkəmə aparmaq, yazıları məhkum etmək, Papa və kilsəni tənqid edən kitabları aradan götürmək idi. Kilsə və dövlət qulluqçularının özbaşınalığını tənqid edən əsərlər yandırılırdı. Senzura məmurlarının xoşuna gəlməyən kitablar da oda atılırdı.

Diqqətəlayiq məsələ budur ki, senzura yaranandan düz 30 il sonra Papa PV Sikes tərefindən çap maşını ixtira edildi. XV əsrin axırlarında o, Papa II Aleksandr tərefindən təkmilləşdi. Birinci dəfə "Qadağan olunmuş kitabların siyahısı" kitabı çap etdirilər.

Kilsənin yaratdığı divan və senzura hər ikisi mütləqiyət hakimiyyətinə xidmətə keçdi, keşişlərdən sonra yeni yaranmış hakimiyyətin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə başladı, həyat və ümumi məişətin ixtiyarını öz əlinə aldı, xalqın elmi, milli intibah meyilləri və hərəkatını müdafiə etmək məcburiyyətində qaldığını dərk etdi. Əlbəttə, şahlıq rejimi mütəfəkkirlərin tənqidinə dözə bilmirdi. Onların iradə və fikirləri ilə razılışmaq istəmirdi. Buna görə də ruhanilərin tədbirlərindən istifada etməyə, onlardan kömək istəməyə məcbur olurdular.

İngiltərə krallığı tarixən başqalarından daha tez senzura tətbiq etmişdi. Ondan sonra Fransa, Almaniya, İspaniya və b. tətbiq etdi. Nehayət, harda ki şahlıq-monarxiya möhkəmləndi, senzura orada özünə yer elədi. Onlar bir-birindən aralanmadılar. Milli inqilablardan dövrü qurtarandan sonra 1648-ci ildə senzura aradan yığışdırıldı. Sonra mətbuat, söz və düşüncə azadlığı elan edildi. Amazoniyada-Amerikada 1776-cı ildə öz məstəqilliklərini əldə edəndən sonra mətbuat və düşüncə azadlığı burada, ondan sonra 1789-cu ildə Fransada elan edildi. Lakin

həqiqi mətbuat azadlığı XIX əsrə milli inqilablar dövründə oldu və təkmilləşdi. Bu əsr nurlu əsdir. Mətbuat azadlığını boğan əngəllər, şeylər ortadan götürüldü. Mətbuat əsl hüququnu əldə etdi. Mətbuat azadlığı yavaş-yavaş qabaqcıl ölkələrdən, Avropadan digər ölkələrə yayılmağa başladı. Əvvəlcə, təqribən 1866-cı ildə Yaponiyada, sonra 1906-ci ildə İranda, daha sonra 1907-ci ildə Türkiyədə başqa yerlərdə mətbuat azadlığı elan olundu. Müxtəsər tarixi mütaliə mətbuat senzurasının bünövrəsinin necə zülüm, sitəm üzərində qurulduğunu kifayət qədər olmasa da, hər halda göstərir. Əlbəttə, katolik kilsələrinin bu senzurani necə zülüm və istibdad rejimi əsasında qurduqlarını qədim tarix bilmir. Əslində milli inqilablar səltənəti-mütləq (şahlıq) rejimlərinin əsasını daşıdı. Ayndır ki, milli əsərət də elmi, ədəbi əsərətin tayıdır. Millətin azadlığı, düşüncənin azadlığıdır. Başqa mənəda zülmü güclə aradan götürmək azadlığa bərabərdir. Azadlıqda inkişaf ilahi bəxşisidir.

VI

Mətbuat azadlığının təzyiq göstərməyin nəticəsi çox üzücidür. Bu təzyiq vəhşilik və məntiqsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Mətbuat əsirliyini o şəxslər müdafiə edə bilərlər ki, onların heyat hadisələrindən və bu hadisələrin necəliyindən xəbərləri olmasın, yaxud xəbərləri olsa da, şəxsi mənfəətləri naminə ədalət və hüququ tapdalasınlar.

Mətbuat azadlığı insan azadlığının əsas sütunudur, çünkü o, təfəkkürün əsas qüvvəsidir. Onun varlığı ağıla və səbrə əsaslanan qüvvədir. Mətbuata təzyiq göstərmək və ya onu ara-

dan çıxarmaqla ağıln qüvvəsini aradan çıxarmağın fərqi yoxdur. Buradən belə nəticə çıxır ki, mətbuat azadlığına əl qaldırmaq insan azadlığına təcavüz etməkdir. Adamların ağıl və fikri azad olsa, onların fərdi inkişafı da sürətlənər. Azadlığın qarşısını almaq insanın ağıl və təfəkkürünü əlindən alıb onu bir maşına, ya cansız aletə çevirmək deməkdir. Məşhur ingilis yazarı Milton neçə əsr bundan qabaq demişdi: "Bir yaxşı kitabı aradan çıxılması, bir yaxşı adamın edam olunmasına bərabərdir. Amma bir mətbuat orqanının qabağını almaq, ya onu aradan çıxarmaq nəhayət vəziyyətin yaradılmasına səbəb ola bilər ki, bu da yer üzündə həyatın yox olmasından əlavə, mənəvi nəticələr verər və ağılm qüvvəsini də yox edər".

Bələliklə, **mətbuatıa senzura və ona təzyiq göstərmək** ancaq adamları hissəsiz edər və onların məhvini səbəb olar.

Şəxslər ki hissiz olub kütłəşdilər, əqli qüvvə və zəka da işdən düşər, ümuma **xidmət** edən mətbuat və nəşriyyatı bir dəstə yandırısa, onu **aradan çıxarsa**, elm və ədəbiyyat necə inkişaf edər? Şəxsi mənafeyə **xidmət** etməyən bir ədəbiyyatın qarşısı alınıb təbii yolundan **çuxarlsa** o, həqiqəti göstərməyə necə nail ola bilər? Onlar **həqiqəti** deyə bilməzlər. Bəzən də senzura məmurları ilə üz-üzə gəlməmək xatirinə ola bilsin ki, yazıçılar elmi həqiqətləri **deməkdən** əl çəksinlər. Çünkü əkinçiye toxum səpmək üçün münasib **münbit** və **təmiz** yer lazımdır. Maarifin də inkişafına və **genişlənməsinə** azad mühit və qələm azadlığı lazımdır. Onun qabağı **almında** qələm öz adı hərəkətini qoruyub davam etdirə **bilməz**. **Peşmanlılıq** işin ireliləməsinə mane olar. Bu zaman yazıçı və alımlar öz məlumat dairəlerini və nəşriyyatlarını **genişləndirməyə** çalışmaq əvəzinə, özlərini müəyyən edilmiş hüquqdan çıxmamağa məcbur edərlər, qələmlərini təyin olunmuş **qaydadan** kənara çıxmaga qoymazlar.

Buna görə də onlar xalqın təlim-tərbiyəsi ilə bağlı heç nə edə bilməzlər. Maarifin və inkişafın qabağını kəsmək, mətbuat azadlığını əldən almaq senzura işçilərinin əsas məqsədidir. Onların fəlsəfəsinə görə, əsl həqiqət nə qədər gizli qalsa, insanlar nə qədər savadsız olsa, dövlət o qədər də rahat hökm sürər, dövlət başçılarının istekləri xoşluqla həyata keçər.

Senzura olan ölkələrdə maarifin tərəqqisinin qarşısını almaq üçün ayrı maneələr də vardır. Bu qaydanın siyasi nəticəsi çox əhəmiyyətlidir. Heç kəs inkar edə bilməz ki, mətbuat azadlığının olmaması zülmün, sitəmin, təcavüzün və qarətin yayılmasına səbəb olar. Keçən məqalədə senzuranın ədaləti məhv etdiyini şərh etdik. Göstərdik ki, istibdadçı mütləqiyət senzuradan öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün necə istifadə edirdi. Məlumdur ki, milli amalların qarşısını almaqdə, eyiblərin üstünü örtməkdə, dövlətin qəbahətli və çürümüş siyasetini müdafiə etməkdə senzura nə qədər iş gördü.

Azadlıqla siyasi əsərətin fərqi belə bir şəraitdə özünü göstərir. Gizlilik və açıqlığın fərqi də budur. Zülüm, istibdad və mütləqiyətin davamı həqiqətləri gizlətməklə bağlıdır. Mütləqiyət üsulunun davamı, sirlərin gizli qalması, həqiqətin örtbasdır edilməsi bilavasitə senzuranın işidir. Senzura şübhələr yaranmasının, mühüm məsələlərin gizlədilməsinin, siyasi zülmün icra olunmasının əsas amilidir. Mümkün olan bütün əyriliklər, oğurluqlar, firıldaqlar, zümlər həmin pərdənin arxasında öz işini görür.

Mətbuatın əsərəti zəhmətkeşlərin və zülüm altında eziyənlərin səsinin boğulması, onların dərdlərinin xalqa çatmasına mane olmaqdır, bu da əksəriyyətin istədiklərinin qarşısını almaqdır.

Siyasi baxışdan əlavə, bir əxlaqi heysiyyət də vardır. Mət-

buatin əsərəti əxlaq pozğunluğu töredir, əxlaq gözəlliyi və yaxşı xüsusiyətləri aradan çıxarı, yalan danışmağı, oğurluğu, əyrilik və casusluğu yayar, ədəbi və qələm pozğunluğu meydana çıxarır. Bunun nəticəsində bir dəstə yazar ortaya çıxır ki, onlar öz şərəf, fikir və əqidələrini saxta rütbə qazanmaq üçün nəcis qiymətinə satmağa hazır olurlar, zülmü və sitəmi müdafiə edirlər, biçarə milleti avara və sərgərdan qoyurlar. Bu da bir sira qələm fahişələrinin cəmiyyət içinə girməsinə səbəb olur. Keçmişdə, necə ki, demisik, əxlaqsız qadınlar kimi bəzi jurnalistlər də namuslarını satır, pak əməllərini murdarlayır, vicedan və namuslarını, abırlarını həyasızlıq bazarına çıxarıb, kələfin ucunu əldən verirlər.

“İrani-nov”

Nə²⁸, 34, 40, 46, 50, 53

28 aprel, 6, 11, 20, 24.

28 may 1911-ci il.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” ensiklopediyası. 2 cilddə. Bakı. 2003.
2. Axundov Nazim. Azərbaycanda dövri mətbuat. (1832-1920). Biblioqrafiya - Bakı. 1965.
3. Axundov Mirzə Fətəli. Əsərləri. 3 cilddə. Bakı. 1961-1962.
4. “Azərbaycan dövri mətbuatı”. (1832-1920). Biblioqrafiya. Bakı. 1987
5. Ağayev İslam. Satirik “Zənbur” jurnalı. Bakı. 1969.
6. Ağayev İslam. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. Bakı. “Elm” nəşriyyatı. 2008.
7. Alxan Bayramoğlu. M.Ə.Sabir mətbuatda. Bakı. 2006.
8. Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan Demokratik Respublika dövründə ədəbiyyat. Bakı. Elm. 2003.
9. Alxan Bayramoğlu. “Şamaxıda maarif və maarifçilik”. (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı. “Marif” 1997.
10. Akif Aşırı. Cümhuriyyət dövri mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu. Bakı. “Nurlan”, 2007
11. Aybəniz Kəngərli. “Turanın bir eli var və yalnız bir dili var”. Mütərcim. 2006.
12. Aybəniz Kəngərli. İsmayıł bəy Qaspiralı. Bakı. 2005.
13. Azərbaycan tarixi. “Azərnəşr”. 1994.
14. A.H.Feyzullayeva. Maarif carçıları. Bakı. 1988.
15. Asif Rüstəmli. Ədəbi istiqlalımız. “Elm”. 2004
16. “Azərbaycan-90”. “Azərbaycan” qəzetiinin nəşri. Bakı. 2008.
17. Abdulla Şaiq. “Xatirələrim”. Bakı. 1973.
18. Azərbaycan Demokratik Respublikası. “Azərnəşr”. Bakı. 1992.
19. Esmira Cavadova. Sətirlərdə döyünen ürək. Bakı. 1988.
20. “Əkinçi” (1875-1877). Tam mətni - Bakı. 1979
21. Əziz Mirehmədov. Azərbaycan Molla Nəsreddini. Bakı, “Yazıcı”, 1980.
22. Əziz Mirehmədov. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqətlər. Bakı, 1983.
23. Əmin Əfəndiyev, Zakirə Əliyeva. Orucov qardaşlarının mətbəəsi. Bakı. “Qartal”. 1999.
24. Əli Nəzmi. Keçmiş günlər (Xatirələr). “Adiloğlu”. 2006.
25. Əli bəy Hüseynzadə. Siyaseti-fürusət. Bakı. “Elm”. 1994.
26. Əli bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı. 1996.
27. Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı. 1998.
28. Əli Zeynalov. XX əsrin əvvəlində kitab nəşri. Bakı. 1997.
29. Əli Zeynalov. “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab nəşri”. (“Orucov qardaşları” nəşriyyatının fəaliyyəti). Bakı. 1997.
30. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 2007.
31. Hüseynov Şirməmməd. Mətbü ırsimizdən səhifələr. Bakı. “Çənlibel”, 2007.
32. Hüseynov Şirməmməd. Azərbaycan bolşevik mətbuatı. I və II hissələr. Bakı. 1981-1983.
33. Həsən xanım Məlikova - Abayevanın xatirələri. Həsən bəy Zərdabi və “Əkinçi”. “Adiloğlu”. 2005.
34. Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə. “Əkinçi”. “Xalq” qəzetiinin nəşri. Bakı. 2008
35. Həsən bəy Zərdabinin bioqrafiyası və epistolyar ırsı. Bakı. “Nurlan”. 2006.

- 36.** Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1960
- 37.** Hacıbəyli Üzeyir. Fitnələr qarşısında. Bakı. 1995.
- 38.** Xəlil Rəfiyev. Böyük Oktyabr və Azərbaycan bolşevik mətbuatı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1987.
- 39.** İzzət Rüstəmov. Həsən bəy Zərdabi. Bakı. 1969.
- 40.** İsa Hacıbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı. "Şərq-Qərb". 1994.
- 41.** İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997.
- 42.** İsa Həbibbəyli. Mollanəsrəddinçi karikatura ustası. Bakı, 2002.
- 43.** Kamran Məmmədov. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı. 1963.
- 44.** Mırzəbala Məhəmmədzadə. Azərbaycan türk mətbuatı (Ərəb əlifbasından çevirmə, tərtib, ön söz, qeydlər və lügət Alxan Bayramoğlunundur). Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.
- 45.** Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. "Nicat". 1992.
- 46.** Musa Qasımlı. "Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti". III hissə. Bakı. "Adiloglu". 2004.
- 47.** "Molla Nəsrəddin". (1906-1931). XII cilddə. I cild. Bakı. 1988.
- 48.** Məmməd Məmmədov. İdeal qardaşları. Bakı, "Azərnəşr". 1967.
- 49.** Məmməd Məmmədov. M.Ə.Sabir və mətbuat. Bakı, "Elm", 1974.
- 50.** Məmmədli Qulam. Nəriman Nərimanov (1870-1925). Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. Bakı. 1987.
- 51.** Məmmədov Əflatun. Azərbaycan uşaq mətbuatı. 1977.
- 52.** Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 3 cilddə. Bakı. 1967.
- 53.** Məmmədov Veli. "Əkinçi" qəzeti. Bakı. 1976.

- 54.** Mir Abbas Aslanov. Üzeyir Hacıbəyov - jurnalist. Bakı. 1985.
- 55.** Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Yazıcı". 1992.
- 56.** Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri. I cild. Bakı. 1992.
- 57.** Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri. II cild. Bakı. 2001.
- 58.** Şamil Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı. "Gənclik". 1992.
- 59.** Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı. 2005.
- 60.** Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı. Az.At.A.M 2004.
- 61.** Talibzadə Kamal. Ədəbi irs və varislər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1974.
- 62.** Vəliyev Şamil (Körpülü) "Fyuzat" ədəbi məktəbi. Bakı, "Elm", 1999.
- 63.** Vəzirov N.V. "Məqalə və felyetonları". Bakı. 1961
- 64.** Yusuf Akçura. Türkçülüğün tarixi. Bakı. 2006.
- 65.** Yaqublu Nəsiman. M.Ə.Rəsulzadə. Bakı. 1991.
- 66.** Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... (toplama, transliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlər Alxan Bayramoğlunundur) Bakı, "Gənclik", 1994
- 67.** Zeynalov N. "Azərbaycan mətbuatı tarixi". I hissə. Bakı. 1973.
- 68.** Zeynalov N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. II hissə. Bakı. 1974
- 69.** Zeynalov Ağarəfi. "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat. Bakı. 1978.
- 70.** Zeynalzadə Ağarəfi. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası. (1850-1905). Bakı, "Elm", 2006.

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor N.B. MƏMMƏDLİ**

Korrektorlar: Yusif Əfşar, Kəklik Abbasova
Texniki redaktor: Edqar Hənifşyev
Dizayner: Rüfət Dadashov

Yığılmağa verilmiş **21.06.2009.**
Çapı imzalanmış **18.07.2009.**
Şərti çap vereqi **18,5. Sifariş № 220.**
Kağız formatı **60x84 1/16. Tıraj 500.**

Kitab «Elm ve Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
məssisəsində hazırlanmış diapositivlərdən çap olılmışdır.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəher, 3-cü Məqomayev küçəsi 8/4.